

Аркадій БУЩЕНКО

Михайло МІНАЕВ

Михайло РОМАНОВ

ПРОТИ КАТУВАНЬ



ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА

ХАРКІВ
«ПРАВА ЛЮДИНИ»
2007

ББК 66.79
П83

Художник-оформлювач
Б.Є.Захаров

Ця публікація здійснена за фінансової підтримки
Національного фонду підтримки демократії (США)

А.П. Бущенко, М.М. Мінаєв, М.Ф. Романов
П83 **Проти катувань. Українське законодавство та практика в
світлі стандартів КПК.** / Харківська правозахисна група; Худож.-
оформлювач Б.Є. Захаров. – Харків: Права людини, 2007. – 256 с.

ISBN 978-966-8919-20-6.

У книзі подається грунтовний аналіз відповідності українського законодавства та практики європейським стандартам щодо захисту від катувань та поганого поводження в частині затримання та тримання під вартою міліції та в СІЗО. Наведені також заключні розділи (додаток і перелік рекомендацій, коментарів і запитів інформації) доповідей Європейського комітету запобігання катуванням або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню та покаранню урядові України за наслідками візитів у 1998, 1999, 2000 та 2002 роках.

Книга призначена для суддів, адвокатів, співробітників правоохоронних органів, викладачів та студентів юридичних вузів, працівників правозахисних організацій, широкого кола читачів.

ББК 66.79

ISBN 978-966-8919-20-6

© А.П.Бущенко, 2007
© М.М.Мінаєв, 2007
© М.Ф.Романов, 2007
© Б.Є.Захаров, художнє оформлення, 2007
© Харківська правозахисна група, 2007

Передмова	10
1. Масштаби застосування катувань у правоохоронних органах	13
1.1. Вступ	13
1.2. Інформація про факти катувань	14
1.3. Висновки соціологічного дослідження	23
1.4. Висновки	29
2. Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань та жорстокому поводженню	30
2.1. Поширене використання визнань у судочинстві	30
2.2. Безкарність	32
2.2.1. Кримінальна відповідальність за жорстоке поводження	33
2.2.2. Розслідування катувань	39
2.2.2.1. Обов'язок розпочати розслідування	39
2.2.2.2. Незалежність прокуратури	45
2.2.2.3. Повільність розслідування	48
2.2.2.4. Доступ до доказів	49
2.2.2.5. Доступ потерпілих до розслідування їх заяви про катування	54
2.2.2.6. Доступ до матеріалів справи	57
3. Формальні гарантії для затриманих за підозрою у вчиненні злочину	59
3.1. Загальні зауваження щодо правового регулювання та практики затримання за підозрою у вчиненні правопорушення	59
3.1.1. Кримінально-процесуальне затримання	60
3.1.2. Адміністративне затримання	71
3.2. Тривалість затримання	74
3.2.1. Затримання за підозрою у вчиненні злочину	74

3.2.2. Тривале адміністративне затримання	78
3.2.3. Можливість повернення до органів міліції під час тримання під вартою у СІЗО	80
3.3. Відповідальність за незаконне затримання	82
3.4. Інформування затриманих про їхні права	82
3.5. Повідомлення родичів та близьких про затримання	83
3.6. Контакт із зовнішнім світом	84
3.6.1. Побачення	85
3.6.2. Листування	86
3.7. Доступ до адвоката	87
3.7.1. Практичні складнощі	87
3.7.2. Право на безоплатну правову допомогу	90
3.7.3. Обов'язкове призначення захисника	94
3.7.3.1. Доступ до лікаря	96
3.7.3.1.1. Правила допитів	96
4. Інші види затримання	100
4.1. Затримання бродяг	100
4.2. Затримання для екстрадиції	102
4.3. Затримання іноземців	107
5. Проблема переповнення місць тримання під вартою (процесуальний аспект)	111
5.1. Загальний огляд змін	111
5.2. Перешкоди для звільнення з-під варти	115
5.3. Право на періодичне оскарження тримання під вартою	116
5.4. Предмет судового розгляду	120
5.4.1. Законодавчі обмеження	120
5.4.2. Розумна підозра у судовому розгляді	123
5.4.3. Обставини «за» та «проти» взяття під варту	126
5.4.4. Вплив законності (незаконності) затримання на рішення про взяття під варту	128
5.4.4.1. Процесуальні права сторін	129

Зміст	5
5.4.5. Особиста участь затриманого	132
5.4.6. Повідомлення про доводи обвинувача	132
5.4.7. Доступ до матеріалів справи	133
5.4.8. Право на юридичне представництво	136
5.5. Обмежені повноваження судді при розгляді подання про продовження строку тримання під вартою	136
5.6. Сроки тримання під вартою	137
5.7. Альтернативи триманню під вартою. Застава	137
Рекомендації	142
6. Аналіз кримінально-виконавчого законодавства щодо права ув'язнених на оскарження рішень, дій та бездіяльності працівників правоохоронних органів і кримінально-виконавчої системи	148
6.1. Висновки та рекомендації	153
7. Аналіз відповідності українського законодавства щодо осіб, які утримуються в СІЗО, стандартам й рекомендаціям КЗК	155
7.1. Вступ	155
7.2. Аналіз й сутність зауважень та рекомендацій, які були зроблені Комітетом після проведення відвідування СІЗО на території України	161
7.2.1. Наповненість установ та матеріальні умови у слідчих ізоляторах	163
7.2.2. Охорона здоров'я	166
7.2.3. Харчування	169
7.2.4. Персонал, підтримання дисципліни та ізоляція	170
7.2.5. Контакти із зовнішнім світом	171
7.2.6. Подання скарг	172
7.3. Аналіз вітчизняних нормативних актів щодо їх відповідності європейським стандартам та іншим міжнародним нормативним актам та приведення вітчизняного законодавства у відповідність до рекомендацій, здійснених Комітетом	173
7.3.1. Наповненість установ та матеріальні умови у слідчих ізоляторах	173
7.3.2. Охорона здоров'я	178

7.3.3. Харчування	180
7.3.4. Персонал, підтримання дисципліни та ізоляція	183
7.3.5. Контакти із зовнішнім світом	184
7.3.6. Подання скарг	186
7.4. Висновки	187
 Доповідь Уряду України за результатами візиту в Україну	
Європейського комітету з питань запобігання катуванням	
чи нелюдському або такому, що принижує людську гідність,	
поводженню чи покаранню (КЗК) 8-24 лютого 1998 року	
	195
ІІІ. РЕЗЮМЕ ТА ВИСНОВКИ	195
<i>A. Установи міліції</i>	195
В. Заклади, що належать компетенції Державного Департаменту виконання покарання	198
С. Заклади, підпорядковані Службі Безпеки України	200
D. Психіатричні заклади	200
E. Інші установи	202
F. Дія щодо рекомендацій, коментарів та запити для інформації Комітету	202
ДОДАТОК 1 Короткий виклад рекомендацій Комітету, коментарів та запитів для інформації	203
<i>A. Установи міліції</i>	203
1. Попередні зауваження	203
2. Катування та інші форми жорстокого чи такого, що принижують гідність поводження	203
B. Установи під юрисдикцією Державного Департаменту виконання покарання	204
1. Попередні зауваження	204
2. Жорстоке поводження	205
3. СІЗО № 313/203 в Харкові	205
4. Охорона здоров'я	207
5. Інші положення, що стосуються мандату Комітету	208
C. Установи, підвідомчі Службі безпеки України	209
D. Психіатричні заклади	211

1. Попередні зауваження	211
2. Жорстоке поводження	211
3. Дніпропетровська державна психіатрична лікарня посиленого режиму	211
4. Київський міський центр судової психіатричної експертизи	212
5. Засоби стримування	212
6. Гарантії в зв'язку з примусовою госпіталізацією	213
E. Інші заклади	214
1. Установи для затриманих Держкомкордону	214
2. Дніпропетровський ЛТП для алкоголіків рекомендації	214
3. Режимна палата в Київській лікарні швидкої допомоги	215
Доповідь Уряду України за результатами візиту до України Європейського Комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК) 15 – 23 липня 1999 року	216
ДОДАТОК 1 Короткий виклад рекомендацій, коментарів та запитів щодо інформації, підготовлених КЗК	216
A. Установи міліції	216
1. Попередні зауваження	216
2. Умови утримання спецконтингенту	216
B. Установи Державного департаменту з питань виконання покарань	218
1. Попередні зауваження	218
2. Жорстоке поводження	218
3. Слідчий ізолятор (СІЗО) № 313/203 м. Харкова	219
4. Виправна колонія № 85 с.м.т. Буча	220
5. Охорона здоров'я	220
6. Дисципліна та карцерний режим	221
Доповідь Уряду України за результатами візиту до України Європейського Комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (КЗК) 10–26 вересня 2000 року	223
ДОДАТОК І СПИСОК РЕКОМЕНДАЦІЙ, КОМЕНТАРІВ ТА ЗАПИТІВ СТОСОВНО ІНФОРМАЦІЇ	223
I. СПІВРОБІТНИЦТВО	223

ІІ. ФАКТИ, ВСТАНОВЛЕНІ ПІД ЧАС ВІЗИТУ, ТА ЗАПРОПОНОВАНІ ЗАХОДИ	224
A. Установи міліції	224
1. Попередні зауваження	224
2. Катування та інші форми жорстокого поводження	224
3. Гарантії проти жорстокого поводження з позбавленими волі особами	225
4. Умови тримання	226
B. Установи Державного департаменту з питань виконання покарань	228
1. Попередні зауваження	228
2. Жорстоке поводження	228
3. Засуджені до довічного позбавлення волі	229
4. Засуджені, що знаходяться на спеціальному режимі	230
5. Умови тримання засуджених у в'язницях загального режиму	231
6. Служби охорони здоров'я	233
7. Інші питання	234
C. Психіатричні установи	236
1. Попередні зауваження	236
2. Електрошокова терапія (ЕШТ)	236
3. Персонал	237
4. Умови проживання пацієнтів	237
5. Лікування	237
6. Засоби гамування	238
7. Гарантії у разі примусового тримання	239
D. Військові гауптвахти	239
Доповідь Уряду України за результатами візиту в Україну Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи неплюдському або такому, що принижує людську гідність поводженню чи покаранню (КЗК) з 24 листопада по 6 грудня 2002 року	241
ДОДАТОК І ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДАЦІЙ, КОМЕНТАРІВ І ЗАПИТІВ ІНФОРМАЦІЇ	241
I. СПІВРОБІТНИЦТВО	241

II. ФАКТИ, ВСТАНОВЛЕНІ ПІД ЧАС ВІЗИТУ, І ЗАПРОПОНОВАНІ ДІЇ	241
A. Органи міліції	241
1. Попередні зауваження	241
2. Катування й інші форми жорстокого звертання	242
3. Основні гарантії проти поганого поводження	243
4. Умови затримання	244
B. Іноземні громадяни, затримані за законодавством, що стосується іноземців	245
1. Попередні зауваження	245
2. Жорстоке поводження	245
3. Умови утримання	246
4. Гарантії для затриманих іммігрантів	247
C. Установи Департаменту з питань виконання покарань	248
1. Попередні зауваження	248
2. Жорстоке поводження	248
3. Особливі категорії ув'язнених	249
5. Охорона здоров'я	249
6. Інші проблеми	250
D. Психіатричні установи	251
1. Попередні зауваження	251
2. Чернівецька обласна клінічна психіатрична лікарня	251
3. Психоневрологічна установа для жінок у Похоні	253

Ця доповідь є спробою правового аналізу українського законодавства та практики з погляду відповідності їх рекомендаціям, які містяться в Загальних доповідях Європейського комітету запобігання катуванням або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню та покаранню (далі – Комітет, або КЗК), а також у доповідях Комітету Урядові України за наслідками візитів у 1998, 1999, 2000 та 2002 роках (доповідь за наслідками візиту у 2005 році ще, на жаль, не оприлюднена). Зрозуміло, що, аналізуючи висновки та рекомендації Комітету, не можна не звертати уваги на загальні тенденції у підходах до захисту від поганого поводження у Європі, – тенденції, які формуються діяльністю органів Ради Європи, ОБСЄ і, особливо, Європейським судом з прав людини. Тому у звіті є посилення також і на правові позиції, висловлені цими інституціями.

Звіт присвячений аналізу національного законодавства з погляду того, наскільки ефективно воно імплементує у практику принципи захисту від поганого поводження. Аналіз ґрунтуються на узагальненні емпіричного матеріалу, отриманого Харківською правозахисною групою (далі – ХПГ) та її партнерами під час здійснення різноманітних напрямків їхньої діяльності, який відбиває реальну практику функціонування правової системи.

Намагання спиратися на вивчення реального життя правових норм, закладених у законодавстві України, певною мірою визначило й обсяг цієї доповіді. Доповідь не претендує на те, щоб осягнути всі аспекти, які входять до мандату Комітету або яких торкається Комітет під час своїх візитів в Україну. Певні об'єктивні та суб'єктивні причини зумовили те, що не у всіх галузях правозастосовчої практики Харківська правозахисна група та/або її партнери володіють емпіричною інформацією. Частково це пов'язано зі ступенем відкритості тих чи інших відомств для незалежного контролю над їхньою діяльністю та обмеженими рамками програм, які здійснюються неурядовими організаціями. Ми вважали доречним залишити без коментарів певні галузі, де ми не маємо інформації, яка у достатній мірі ре-презентувала б існуючу практику в тій чи іншій сферах.

Внаслідок цього доповідь переважно торкається проблем, пов'язаних із кримінальним судочинством, а також деяких проблем утримання обви-

нувачених в СІЗО і можливості засуджених подавати скарги на незаконні дії персоналу установ виконання покарань. Кримінальний процес є за своєю природою сферою діяльності, у якій існує підвищений ризик порушення прав людини, у тому числі загроза застосування поганого поводження. Ці ризики зумовлені не лише характером боротьби зі злочинністю, яка іноді вимагає досить жорстких заходів, але й тим, що часто навіть масові порушення прав людини під час такої боротьби не зустрічають суттєвого опору з боку суспільства. Суспільство нерідко якщо не заохочує державу до утису прав особи, то доволі терпимо ставиться до таких дій влади, які порушують права особи заради «подолання загрози злочинності».

Складність подолання практики поганого поводження під час кримінального переслідування також частково пояснюється роз'єднаністю потерпілих. Порушення, що припускаються під час кримінального переслідування, якщо вони спрямовані проти компактної групи населення, можуть викликати швидку реакцію суспільства. Але такі порушення, розпорощені в межах усього суспільства, можуть довгий час недооцінюватися суспільством навіть за їх масового характеру. Саме недискримінаційність порушень під час боротьби зі злочинністю утруднює їхню ідентифікацію громадською думкою. Групи осіб, які є жертвами порушень під час кримінального переслідування, вважаються значною кількістю людей як такі, що не варти захисту з боку суспільства. Остракізм з боку суспільства призводить до високої латентності таких порушень.

З метою вивчення практики захисту від поганого поводження та проблем у подоланні цього явища під час кримінального переслідування близько 30 українських неурядових правозахисних організацій об'єднали свої зусилля у проекті «Кампанія проти катувань та жорстокого поводження в Україні», що фінансується Європейською комісією (Брюссель), Інститутом відкритого суспільства (Будапешт), Міжнародним фондом «Відродження» (Київ), Національним фондом підтримки демократії (Вашингтон), Міністерством іноземних справ Данії (Копенгаген).

Головним чином під час здійснення цього проекту була отримана важлива інформація щодо існуючої практики правоохранних органів та виявлені певні системні проблеми в законодавстві, усталених підходах та навчанні державних посадовців, які сприяють існуванню практики поганого поводження.

На жаль, і катування, й інші форми поганого поводження досить поширені під час розслідування злочинів. На жаль, органам влади України до цього часу не вистачає адекватного розуміння проблеми попередження катувань та інтегрального підходу до розв'язання цієї проблеми.

Не можна заперечувати, що з боку держави здійснюються певні кроки, спрямовані на посилення гарантій осіб, які ризикують зазнати поганого поводження. Але без комплексного підходу ці заходи нерідко не дають очікуваного ефекту.

І Європейський суд з прав людини, і Комітет давно розглядають захист від катувань та поганого поводження як комплекс позитивних зобов'язань держави вдатися до певних кроків для усунення ризику застосування поганого поводження. Серед цих зобов'язань – забезпечення гарантій від свавільного позбавлення волі, забезпечення фундаментальних прав затриманим, створення умов для безперешкодного доступу будь-якого затриманого до незалежного органу, який здатен розглянути його скарги, запобігання безкарності тощо.

Мета цієї доповіді – позначити певні проблеми, які існують або через певні норми законодавства, або через відсутність певних норм, або через те, що законодавство не враховує усталену практику і не формулює свої норми із достатньою чіткістю.

1. Масштаби застосування катувань у правоохоронних органах

1.1. Вступ

1. Конвенція ООН проти катувань та інших форм жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання, яку Україна ратифікувала, має справу безпосередньо з поводженням, яке застосовується посадовими особами держави. Стаття 1 містить таке визначення катувань:

Для цілей цієї Конвенції термін «катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисно спричиняється сильній біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості або визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона запідозрюється, а також залякати або примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтуються на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають у офіційній якості, або з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди.

2. Жорстоке, нелюдське та таке, що принижує гідність, – це термін, який позначає різноманітні види практики, у тому числі фізичне та психологічне знущання, утримання в темній камері, відмова затриманому в основних потребах, та інші форми знущання. Катування становлять найбільш жорстоке та обмірковане поводження серед цих форм, і не завжди легко провести чітку межу між тими типами знущання, які досягають рівня катувань, і тими, які такого рівня не досягли.

3. За визначеннями Європейського суду з прав людини «поводження є «нелюдським», якщо воно, між іншим, було навмисним, застосовувалось протягом годин та завдало або справжні тілесні ушкодження, або значні фізичні та душевні страждання».¹ «Поводження може вважатися таким, що принижує гідність, якщо воно спрямоване на те, щоб викликати у потерпілих почуття страху, пригніченості й безпорадності, здатні образити та збентежити їх, та, можливо, зламати їхній фізичний і моральний опір. Крім того, достатньо того, що потерпілий принижується у своїх власних очах».²

¹ ECHR, Mayzit v. Russia judgment of 20 January 2005, § 36.

² ECHR, Smith and Grady v. the United Kingdom judgment of 27 September 1999, § 120.

4. «Щоб визначити, чи слід певну форму поганого поводження кваліфікувати як катування, Суд має взяти до уваги втілену в статті 3 різницю між цим поняттям та поняттям нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження. Як Суд вирішив раніше, це свідчить про намір за допомогою цієї різниці затаврувати у Конвенції навмисне нелюдське поводження, яке завдає тяжких та жорстоких страждань».³ «На додаток до жорстокості поводження, існує елемент наміру, як визнано в Конвенції ООН проти катувань та інших форм жорстокого, нелюдського та такого, що принижує гідність, поводження або покарання, що набрала чинності 26 червня 1987 року, яка визначає катування у термінах навмисного спричинення жорстокого болю або страждань з метою, між іншим, отримання інформації, покарання або залякування (дивись статтю 1 Конвенції ООН)».⁴

5. У цій доповіді наводяться деякі приклади поганого поводження. Але ми не ставили за завдання визначати ступінь цього поганого поводження, вважаючи, що будь-які форми такого поводження, якого зазнають особи з боку державних посадовців, є неприпустимими та становлять загрозу для суспільства.

1.2. Інформація про факти катувань

Під час візиту делегація почула від ув'язнених у різних областях України численні скарги на те, що з боку працівників районних підрозділів міліції вони зазнають жорстокого поводження із застосуванням фізичної сили. У деяких випадках ішлося про таке жорстоке поводження, що його можна дорівняти до катування.

Примітно, що такі скарги надходили і від чоловіків, і від жінок, і від неповнолітніх, які на час візиту делегації чи до того перебували під вартою в органах внутрішніх справ.

На відміну від цього, делегація отримала лічені скарги щодо зловживання фізичною силою з боку працівників ГТТ (див. пункт 27). Жодних таких скарг не було з боку осіб, яких тримали у відвіданих приймальниках-розподільниках для осіб без постійного місця проживання або для неповнолітніх, а також в установах для арештованих за адміністративні правопорушення.

(Доповідь Комітету щодо візиту в Україну у 1998 році, § 20)

Поводження із особами, позбавленими свободи, з боку співробітників оперативних підрозділів міліції і через чотири роки після першого візиту в Україну залишається джерелом великої стур-

³ ECHR, Ilășcu and Others v. Moldova and Russia judgment of 8 July 2004, § 426.

⁴ ECHR, Aktaş v. Turkey judgment of 24 April 2003, § 313.

бованості для Комітету. Знову були отримані численні твердження щодо поганого поводження під час затримання та, особливо, під час допитів.

(Доповідь Комітету щодо візиту в Україну у 2002 році, § 17)

6. На цей час, як і раніше, важко оцінити дійсні масштаби застосування катувань в Україні. Хоча потік повідомлень про катування і жорстоке поводження в правоохоронних органах не припиняється, проте одержати офіційні дані в органах прокуратури і МВС, на підставі яких можна робити висновки як про ступінь поширеності катувань, так і про реакцію на повідомлення, практично неможливо.

7. Провести детальний аналіз судової практики щодо засудження осіб, які застосували катування, також неможливо через те, що діяння, які містять ознаки «катувань» у визначенні Конвенції проти катувань не виділяються в судовій статистиці.

8. Практично неможливо одержати необхідні відомості і шляхом інформаційних запитів. Головний редактор бюллетеня «Права людини» звернувся з інформаційними запитами до Генерального прокурора України і прокурорів обласного рівня з проханням надати інформацію з таких питань:

- Кількість працівників органів внутрішніх справ Вашої області, які були засуджені за статтями 365 та 373 Кримінального кодексу України в 2001 році (ст. ст. 166 та 175 в редакції КК 1960 року), 2002 року та першій половині 2003 року, якщо факти засудження мали місце – за роками і статтями окремо.
- Кількість скарг на незаконні дії працівників органів внутрішніх справ Вашої області, яких було притягнуто до дисциплінарної відповідальності за неправомірні дії стосовно затриманих та про кількість скарг на працівників системи УВП, яких було притягнуто до дисциплінарної відповідальності за неправомірні дії стосовно засуджених, що відбувають покарання на території Вашої області, та утримуваних у СІЗО в 2001, 2002 р. та першій половині 2003 року.
- Кількість скарг на неправомірні дії працівників органів внутрішніх справ Вашої області та установ Державного департаменту з питань виконання покарань у Вашій області, кількість задоволених скарг, кількість працівників, притягнутих до дисциплінарної та кримінальної відповідальності, кількість засуджених.

9. Загалом було отримано 19 відповідей, з них тільки дві – від прокуратур Луганської та Миколаївської областей – із запитуваними даними. Решта відповідей містять відмови з різних причин, а саме:

- зазначені у запиті відомості стосуються поточної роботи і окремо не накопичуються;
- встановленими формами статистичної звітності облік запитуваних даних не передбачений, тому прокуратури не мають такої статистики та звітних даних;

- запитувана інформація є службового характеру і громадянам не надається;
- запитувані дані є конфіденційними, охороняються державою і не надаються;
- запитувана інформація стосується оперативної та слідчої роботи органів прокуратури, МВС, СБУ, роботу органів дізнання та суду і її розголошення може зашкодити оперативним заходам, розслідуванню чи дізнанню.

Характерно, що Генеральна прокуратура так і не надала жодної відповіді.

10. У деяких листах, де відмовлялося у наданні інформації, містилися посилання на ч. 1 ст. 37 Закону «Про інформацію», що забороняє надавати «інформацію про оперативну та слідчу роботу органів прокуратури, МВС, СБУ, роботу органів дізнання та суду і її розголошення може зашкодити оперативним заходам, розслідуванню чи дізнанню» та на наказ Генерального прокурора України №89 від 28.12.2002 «Перелік утворюваних у діяльності органів прокуратури України документів, що містять конфіденційну інформацію і яким надається гриф обмеження доступу «Для службового користування».

11. Головний редактор бюллетеня «Права людини», вважаючи, що відмова у наданні запитуваної інформації порушує ст. 40 Конституції України, ст.ст. 28, 29, 32 Закону України «Про інформацію», ст. 6 Закону України «Про прокуратуру», звернувся до відповідних судів зі скаргами на бездіяльність органів прокуратури.

12. Слід зауважити, що 11 травня 2004 року були внесені доповнення до статті 30 Закону України «Про інформацію», які прямо забороняють віднесення до конфіденційної інформації, що є власністю держави, відомостей «про стихійні лиха, катастрофи» та «стосовно стану із правами людини і громадянина, а також фактів їх порушень, та про незаконні дії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб».⁵

13. Примітно, що Генеральна прокуратура демонструє таку ж закритість у відносинах з Уповноваженим Верховної Ради з прав людини. Як повідомляють «Подробности» (16.06.2004), «Уповноважений Верховної Ради з прав людини Ніна Карпачова звинуватила Генерального прокурора України Геннадія Васильєва у приховуванні фактів знущань з осіб, що утримуються під вартою. Ніна Карпачова стверджує, що Генеральний

⁵ Більш докладно див. Євген Захаров, Ірина Рапп. Доступ до інформації в органах прокуратури щодо законності дій правоохоронних органів // Свобода висловлювань і приватність. № 2, 2004.

прокурор України Геннадій Васильєв не надає їй інформацію про кількість правоохоронців, покараних за застосування насильства до затриманих громадян. Про це вона заявила 16 червня в Києві на розширеному засіданні Комітету ВР із питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин. За словами Карпачової, для одержання інформації про кількість покараних правоохоронців за застосування насильства і катувань до затриманих вона зверталася до прокурорів в областях, але «вказівка така ж, як і раніше – ні в якому разі інформацію омбудсмену з цих питань не надавати». «Карпачова додала, що, у зв'язку з відсутністю повномасштабної інформації з цього питання, вона не може надати дані про ситуацію в Україні в цілому. За її словами, вона знає про притягнення до відповідальності правоохоронців, що застосовували незаконні методи щодо осіб, що утримуються під вартою, тільки від деяких обласних прокурорів, «які набралися хоробрості й мужності та надали таку інформацію».

14. Основним джерелом інформації про факти застосування катувань і жорстокого поводження залишаються повідомлення в пресі, а також інформація, отримана громадськими організаціями.

15. Через інформаційну мережу, створену за програмою «Кампанія проти катувань та жорстокого поводження в Україні», з липня 2003 до грудня 2005 року надійшло 1185 повідомлень про випадки можливого застосування катувань, у тому числі до громадської приймальні Харківської правозахисної групи звернулося 225 громадян зі скаргами, зміст яких вказує на можливе застосування катувань та/або жорстоке поводження з боку правоохоронних органів.

16. Нижче наводяться обставини справ, що стосуються застосування катувань правоохоронними органами, із числа тих, за якими надається правова допомога Фондом професіональної допомоги жертвам катувань та жорстокого поводження.

Справа Івана Нечипорука (місто Хмельницький)

20.05.2004 р. між 13-ю і 14-ю годиною Іван Нечипорук був затриманий працівниками міліції і доставлений до Південно-Західного районного відділу міліції. Близько півночі його привели до кабінету № 4, де працівники міліції запропонували йому зіznатися у вбивстві І. Погрожуючи, його допитували до 4 години ранку. Потім, за словами Івана Нечипорука: «Принесли шестикутний лом і пластиковий пакет, у пакеті була динамо-машина з товстими багатожильними дротами. Руки стисли наручниками, просмикнули лом між ліктями і під колінами, підвісили між столами (на яких є сліди від лому: столи покриті лаком, лак відлущився)... Рибалко лістав з пакету динамо-машину, від якої приседнав дроти до обох

ніг. Почав крутити динамо-машину і запитувати: «Де пістолет, хто стріляв?... Біль нестерпний; від того, що кричав, полопалися губи... Марцинюк у цей час душив мене подушкою, щоб я не кричав... Рибалко говорить, що будуть зараз чіпляти дріт на «інтимні місця»... Був ще Ігор, високий, чорне волосся, їжачком зачіска, він допомагав мене вішати і знімати з лома. На початку восьмого ранку я кричу, що підпишу все... Близьче до восьмої вони припинили «процедуру», тому що я сказав, що напишу явку».

Справа Юрія Голубєва (місто Київ)

Вранці 14 лютого 2004 року Юрій Голубев вийшов від знайомого та попрямував до свого автомобіля. Нахилившись до багажника автомобіля, він отримав удар по голові, від якого впав на землю. Коли він прийшов до тями, то побачив, що на нього спрямоване ауду пістолета одного із чоловіків у цивільному одязі, а інший накидає йому на руки наручники. У відповідь на запитання, хто вони такі, він отримав ще кілька ударів кулаками і ногами. Лише коли його ці люди привезли до будівлі ГУМВС України на вул. Володимирській, він зрозумів, що вони є працівниками міліції. Там його завели до кабінету, де вимагали зізнання у низці злочинів.

Юрій розповідав: «Мене били кулаками і ногами по голові, по тулубу, а також по статевих органах, від чого я втрачав свідомість, у мене було запаморочення голови, рвота. Я кричав, благав, щоб не били, але після моїх прохань ці люди починали ще жорстоко кіші завдавати удари. Таке знущання було досить довгим. Після цього мені запропонували підписати якісь папери... Потім мені почали погрожували, що якщо я не підпишу папери, то в ліпшому разі вийду з цього кабінету інвалідом, у мене будуть відбиті всі внутрішні органи, я буду мочитися кров'ю і під себе, я більше ніколи не зможу мати статевих стосунків із жінкою, бо вони відб'ють мені всі органи. А в іншому разі вони мене вб'ють і відвезуть до лісу, де закопають в якісь ямі, і ніхто ніколи не знайде мене, бо затримання з неофіційними і ніде не значиться... До кабінету увійшло ще кілька чоловік і принесли з собою протигаз і пляшки, після чого почали їх застосовувати. Від протигазу і диму від сигарет, який вони туди пускали, у мене паморочилася голова, я втрачав свідомість, задихався і не міг дихати. Від постійних ударів пляшками по голові я теж втрачав свідомість, і майже нічого не розумів, що зі мною діється...»

Справа Євгена Ісмаїлова (місто Київ)

11 вересня 2004 року Ісмаїлов був затриманий працівниками міліції Голосіївського РУ ГУ МВС України у м. Києві. Його побили при затриманні, а потім і в районному відділі.

13 вересня він пройшов судово-медичний огляд, у ході якого були встановлені численні тілесні ушкодження. Ісмаїлов подав скаргу

до прокуратури, але **7 жовтня 2004** року прокуратура відмовила в порушенні кримінальної справи. **19 листопада 2004** року Голосіївський районний суд м. Києва скасував постанову про відмову в порушенні кримінальної справи. В даний час прокуратура подала апеляцію на це рішення.

Справа Валерія Крикуна (Київська область)

28 березня 2004 року Валерія Крикуна було затримано у нього вдома працівниками Броварського райвідділу міліції (Київська область). Як він вказував у своїй скарзі: «На четверту добу [затримання] працівники міліції викликали в кімнату при ІТГ [...]. Садисти-гестапівці у міліцейських мундирах били мене кулаками по вухам, голові, залякували, що згноять мене тут. Вони вимагали, щоб я написав явку з повинною про те, як я «замовив» свого батька».

10 квітня 2004 року Валерій Крикун знову був затриманий та доставлений до райвідділу міліції. Як він розповідає: «Через деякий час до кабінету ввійшли двоє солідних людей у цивільному одязі. Нічого не пояснюючи [...], почали обзвивати мене «матірними» словами, лякати, а потім стали по-садистськи жорстоко катувати: бити ногами в обличчя, кулаками та ліктями по спині, голові, вимагаючи написати явку з повинною [...]. [Мені] не давали жодної можливості сказати хоч слово у своє виправдання, а як тільки я намагався виправдовуватись, вони знову починали мене по-звірячому катувати. Коли [...] побачили, що я продовжулю триматися і не хочу брати на себе злочин, який не скочував, то попросили своїх колег принести їм міліцейські дубинки. [...] Вони [...] знову почали із задоволенням удвох мене бити, але вже дубинками по спині, голові, ногах та по низу живота. Я впав зі стільця, бо не зміг на ньому утриматися від страшних ударів двох дубинок, а триматися за стілець не було можливості, оскільки руки мої були за спину в наручниках. Упавши на підлогу, я відчув страшений біль по всьому тілу. Такого жахливого болю я ніколи в житті не відчував. [...] Голову запаморочувало, моментами я втрачав свідомість [...]. Стало зрозуміло: якщо я не погоджуся написати все те, що [...] від мене вимагають, то вони мене заб'ють до смерті. Тому я погодився написати все під [їх] диктовку [...]. Я вимушений був писати все, що диктували мені [...], бо розумів: у разі незгоди з їхніми вимогами [...] мене просто заб'ють до смерті. Як тільки я зупинявся і переставав писати, чи говорив щось не те, що вони хотіли почути, мене одразу починали бити палицею нижче живота. [...] Потім мене привезли в ІТГ і «закрили» на 3 доби».

Справа Сергія Корвякова (Кіровоградська область)

9.02.2004 року в **11.30** працівники кримінального розшуку Світловодського ГРОВС без рішення суду затримали Сергія Корвякова

на його квартирі як підозрюваного в застосуванні наркотичних засобів. При затриманні він був жорстоко побитий працівниками кримінального розшуку Світловодського ГРОВД.

За словами Сергія, у відділенні міліції його піддали катуванням із застосуванням наручників, протигаза, гумового кийка з метою одержання зізнань у здійсненні ним яких-небудь злочинів за останні два роки. Почувши, що працівники міліції збираються згвалтувати його за допомогою гумового кийка, Корвяков спробував викинутися з вікна кабінету, що знаходиться на третьому поверсі будинку ГРОВД, але працівники міліції втримали його.

Через те, що стан здоров'я Корвякова до кінця 3-ої доби погіршився, йому викликали машину «швидкої допомоги» і відправили в лікарню. З **12.02** до **23.02.2004** р. знаходився на лікуванні в лікарні.

Справа Костянтина Куразова (Дніпропетровська область)

3.09.2004 р. до підприємця Костянтина Куразова, біженця з Чечні, який постійно проживає у Кривому Розі, прийшли троє співробітників УБОЗу м. Кривого Рогу і сказали, що вони затримують його у зв'язку з терактом у Беслані. Його доставили в УБОЗ, де протягом двох годин три співробітники УБОЗу били його, вимагаючи зізнатися в підготовці теракту. Пізніше його прикували при вході в райвідділ наручниками до поручнів сходів і в такому положенні притримали близько чотирьох годин. Потім його помістили в приймальник-роздільник як бродягу і жебрака на термін до **30** діб, хоча працівники міліції добре знали, що він має родину і постійне місце проживання.

Справа Дениса Куйна (Кіровоградська область)

24.02.2004 р. Денис Куйн був затриманий співробітниками міліції і доставлений у міжрайвідділ внутрішніх справ м. Світловодська. Міліціонери почали бити його, вимагаючи, щоб Куйн зізнався в здійсненні інкримінованих йому злочинів. При цьому його спочатку били гумовими кийками і кулаками в груди, а потім ударили кріслом по голові, надягши на руки наручники. Побиття продовжувалося кілька годин. Після цього його доставили в СІЗО м. Кіровограда.

4.03.2004 р. у результаті погіршення стану здоров'я Куйна госпіталізували у Світловодську ЦРЛ із діагнозом: «бешихове запалення грудної клітини». У лікарні йому зробили кілька операцій, але стан здоров'я не поліпшувалося і він постійно знаходився в реанімації. У цілому в лікарні Куйн провів місяць і продовжує проходити курс лікування дотепер.

17.03.2004 р. він пройшов судово-медичне обстеження, яке встановило перелом грудини в середній третині, крововиливи у м'які тканини передньої поверхні грудної клітини.

Справа Андрія Яцуті (місто Харків)

24 травня 2004 року близько восьмої години ранку мешканець м. Харкова Андрій Яцута був затриманий міліцією і доставлений у Жовтневий ГОМ-2 м. Харкова. У відділенні міліції йому сказали, що його підозрюють у тому, що він причетний до пограбування громадянки Л. Як розповідав Андрій Яцута, у кабінеті слідчого працівники міліції його почали бити, завдавати удари по печінці, грудній клітині і голові. Вони також катували його за допомогою протигаза: у гнучкий шланг, у якому знаходився пиж з паперу чи тканини з отвором у діаметр цигарки, вставляли запалену цигарку; били пластиковою пляшкою з водою; сковували наручниками і підвішували на залишному ломі. У протигазі Яцута неодноразово непримотнів від нестачі кисню; до тями його приводили за допомогою нашатирного спирту. У перервах між катуваннями працівники міліції вимагали зізнання в крадіжці мобільного телефону.

Працівники міліції, побачивши, що Яцуті стало погано, протягом двох годин возили його в машині по місту, погрожуючи розправою, якщо він розповість кому-небудь про все, що з ним сталося. Близько половини дев'ятого вечора його привезли додому.

30.05.2004 року Яцута звернувся в лікарню № 4 і 27.05.2004 року пройшов обстеження у Харківському обласному бюро судово- медичної експертизи. З 3.06.04 по 29.06.04 року Яцута знаходився на стаціонарному лікуванні в лікарні №26.

Справа Олексія Ігнатенка (місто Харків)

Як розповів Олексій Ігнатенко, 2.01.2004 р. на нього напали невідомі, які почали завдавати йому ударів по різних частинах. У нього відібрали ключі від квартири і 25 гривень, після чого його побили ногами. Олексій знепритомнів, на нього надягли наручники, і під руки потягли до автомобіля. Знаходячись в автомобілі, Ігнатенко отямився. Там він довідався, що невідомі – співробітники відділу по боротьбі з незаконним оборотом наркотиків. Працівники міліції відновили побиття, вимагаючи назвати адресу квартири, де він живе. Довідавшись адресу, працівники міліції разом з ним ввійшли в квартиру і зробили несанкціонований обшук.

Потім Ігнатенко відвезли до Московського РВ, де його знову били і вимагали написати зізнання. Б'ючи його руками і ногами, примусили підписати якісь надруковані на машинці протоколи. 06.01.2004 року близько 16.00 години Ігнатенко відпустили. При цьому працівник міліції погрожував Ігнатенко, що якщо він розповість про те, що тут відбувалося, то з ним розправляться і на віт'є можуть убити.

***Справа Балабая і Кравченко
(місто Чутів, Харківська область)***

26 липня 2004 року за словами потерпілих, працівники міліції затримали їх за «злісну непокору» розпорядженню працівника міліції і протягом строку тримання під вартою по черзі допитували їх, б'ючи і вимагаючи зізнання у вчиненій убивстві, а також повідомити яку-небудь інформацію про осіб, причетних до яких-небудь злочинів. Усого в таких «допитах» заявників брало участь 5 або 6 працівників міліції.

Заявників били кулаками і ногами. Ударі завдавали по грудній клітині, у живіт, а також по голові, по спині. Один із видів катування полягав у тому, що двоє співробітників міліції, утримуючи підозрюваного в стоячому положенні за руки, сковані наручниками, розтягували йому ноги в сторони, у той час як третій працівник міліції завдавав ударів в сонячне сплетіння кулаками і ногами.

Один із потерпілих стверджує, що йому кілька разів надягали протигаз на голову і закривали клапан, а потім, коли він робив подих, йому завдавали удару в сонячне сплетіння. Також били, коли він видихав. Заявник під час цього випробування двічі не-притомнів.

Справа Євгена Бочарова (місто Харків)

За словами потерпілого, 11 квітня 2002 року він був затриманий у себе вдома. Після затримання працівники міліції вивезли його за місто, у лісі прикували наручниками до дерева і завдавати численних ударів по тулубу, вимагаючи зізнання у злочині та надання інформації. Від ударів потерпілий кілька разів непритомнів. Згодом його привезли до міського управління внутрішніх справ міста Харкова, де в одному із кабінетів йому на голову наділи протигаз і в отвір вставили запалену сигарету. Після доволі тривалого випробування він погодився підписати пояснення, яке від нього вимагали.

Справа Анатолія Комахи (місто Вінниця)

У ніч з 7-го на 8-ме січня 2003 року потерпілий був затриманий працівниками міліції та доставлений до Ленінського райвідділу міліції м. Вінниці. За словами потерпілого, по дорозі його постійно били, заебільшого по ногах, але також і по голові. Три працівника міліції, які входили до складу патрульного наряду, що його затримував, завели його до приміщення райвідділу, де знаходились ще три міліціонери. Після входу до райвідділу, у коридорі, хтось із міліціонерів завдав йому «сильного удару по голові», від якого він втратив свідомість. Травма, що була отримана після

першого сильного удару (у сукупності з іншими, отриманими в райвідділі ушкодженнями) спричинила антеро-ретроградну амнезію, яка не дозволяє потерпілому згадати всі події.

За свідченнями працівників міліції, вони, через деякий час після того, як доставили Комаху до районного відділу, знайшли його біля будівлі районного відділу з розбитою головою. Обставини справи до цього часу не розслідували.

Справа В'ячеслава Білоусова (місто Харків)

18 липня 2005 року близько 11 години ранку В'ячеслав Білоусов був затриманий у себе вдома працівниками міліції Комінтернівського райвідділу міліції м. Харкова. Затримання спостерігали багато сусідів, які бачили Білоусова у доброму стані здоров'я. У той же день приблизно о 4 годині вечора ті ж сусіди бачили Білоусова, якого привезли додому працівники міліції для общуку, і спостерігали численні тілесні ушкодження та різке погіршення його стану здоров'я. До вечора 19 липня 2005 року Білоусов тримався у райвідділі без реєстрації. Лише після втручання адвоката було складено протокол затримання. Увечері 19 липня Білоусов подав скаргу до прокуратури щодо застосування до нього насильства під час допитів для отримання зізнання у злочині.

17. Більш докладно про справи, що підтримуються Фондом професійного захисту жертв катувань, можна дізнатися на веб-сторінці Харківської право-захисної групи <http://www.khpg.org/index.php?r=35>.

1.3. Висновки соціологічного дослідження

18. У рамках проекту «*Кампанія проти катувань і жорстокого поводження в Україні*» Національний університет внутрішніх справ та Харківський інститут соціальних досліджень⁶ завершили перший етап соціологічного дослідження щодо практики застосування незаконного насильства в органах міліції. Проведене дослідження показало не тільки те, що практика незаконного насильства досить поширена в діяльності української міліції, але й показало ставлення респондентів до практики застосування насильства у міліції. Нижче наводиться резюме основних результатів даного етапу дослідження.

19. 23% опитаних опинялися протягом життя в ситуаціях, де їм у принципі міліція могла заподіяти побої, мучення і катування (перебування в СІЗО чи ІВС, доставка у відділення міліції в якості підозрюваного,

⁶ Автори дослідження – професор, д.с.н. Соболев В.А., професор, д.с.н. Рущенко І.П., доцент, к.с.н. Свєженцева Ю.А., к.с.н. Білоусов Ю.Л.

затримання й обшук на вулиці патрульно-постовою службою, виклик у відділення міліції в якості підозрюваного чи свідка). Третя частина респондентів, що контактували в такий спосіб з міліцією (7,3% від загального числа опитаних), була піддана незаконному насильству з метою розкриття чи розслідування злочину.

20. 3% опитаних стали жертвами незаконного насильства з боку працівників міліції протягом останніх 12 місяців, 6% – раніше. У 10-12% респондентів серед членів родини, родичів і найближчих друзів є як мінімум одна людина, що потерпіла від незаконного насильства з боку працівників міліції.

21. Імовірність стати жертвою незаконного насильства з боку працівників міліції, як показало дослідження, достатньо велике: для тих, що перебувають у СІЗО – 65%, у ІВС – 57%, для осіб, доставлених у відділення міліції в якості підозрюваного – 36%, для осіб, затриманих на вулиці і підданих обшуку – 31%, для свідків, викликаних у відділення міліції – 8%. Навіть якщо в людини не було в житті подібних ситуацій, у неї все одно є 1% вірогідності стати жертвою незаконного насильства з боку працівників міліції.

22. Найбільш поширені форми фізичного насильства при затриманні – жорстоке поводження, катування, заподіяння побоїв; у ході розслідування – заподіяння побоїв, тілесних ушкоджень, трохи меншою мірою – катування, застосування катувань з використанням спеціальних засобів чи прийомів. Найбільш поширені форми психічного насильства – поводження, що принижує людську гідність; залякування, погрози, у тому числі стосовно близьких людей; шантаж.

23. У цілому по масиву анкет:

– 52% опитаних вважають, що незаконне насильство не можна застосовувати ніколи, ні за яких умов;

– 31% опитаних вважають, що воно припустимо лише у крайніх випадках;

– 14% виправдовують застосування незаконного насильства стосовно певних груп чи категорій людей;

– 3% вважають, що без цього робота міліції неможлива.

Основні причини незаконного насильства, на думку населення, такі:

– безкарність тих працівників міліції, що допускають незаконні методи в роботі (48% респондентів);

– невисокий професійний і культурний рівень працівників міліції (38%);

– поганий підбір кандидатів, коли в міліцію потрапляють люди із схильністю до садизму (35%).

24. Основні заходи із запобігання незаконному фізичному і психічному насильству, на думку населення, полягають у наступному:

– сувро карати працівників міліції за факти невиправданого насильства, жорстокості, катувань (52% респондентів);

– поліпшити підбір претендентів на роботу в міліції (50%);

– поліпшити підготовку міліцейських кадрів у спеціальних навчальних закладах (40%).

Проте лише невелика частка вірить, що незаконне насильство в діяльності міліції можливо викорінити у найближчі три роки.

25. Серед основних недоліків, що властиві особистості працівника міліції, у цілому по масиву респонденти назвали:

– використання службового становища для особистого збагачення (49%);

– небажання допомагати «простим людям» (39%);

– низький рівень культури (39%);

– брутальність, черствість (33%).

26. Основні недоліки, властиві особистості працівника міліції, практично однаково бачаться як населенню в цілому, так і потерпілим від незаконного насильства, однак серед останніх більший відсоток опитаних указують на використання службового становища для особистого збагачення, брутальність, черствість і нездорову схильність до агресії та приниження людей.

27. Серед основних недоліків, що властиві міліції як державному органу, у цілому по масиву респонденти назвали:

– корупцію, примус громадян до дачі хабара (50%);

– уседозволеність, перевищення влади і службових повноважень (38%);

– кругову поруку, захист працівників міліції, що порушують закон (35%);

– поганий контроль над роботою міліції з боку вищих органів (30%).

Респонденти, що постраждали від незаконного насильства, вказали на такі основні недоліки:

- корупцію, примушування громадян до дачі хабара (61%);
- кругову поруку, захист працівників міліції, що порушують закон (49%);
- уседозволеність, перевищення влади і службових повноважень (42%);
- застосування фізичного і психічного насильства як допустимих методів роботи (38%); внутрішню корупцію, плату за призначення на посаду (35%).

28. У громадські думці про головні недоліки в роботі міліції, як показало опитування, застосування фізичного і психічного насильства як допустимих методів роботи посідає по значимості для населення 8 – 9 місце. Навіть такий недолік, як тяганина, бюрократизм, бачиться населенню більшим злом, ніж незаконне насильство. Для потерпілих від незаконного насильства ці методи вже стають четвертим по значимості недоліком у роботі міліції.

29. Уявлення про поширеність незаконного насильства в практиці роботи української міліції значно підриває довіру населення до міліції, довіру до держави в цілому, до Президента тощо. Трохи меншою мірою це уявлення позначається на готовності населення надавати допомогу міліції.

30. Серед тих, хто вважає, що незаконне насильство досить поширене у практиці української міліції:

- 54% не довіряють міліції,
- 49% не довіряють українській державі в цілому.

Серед тих, хто переконаний у протилежному:

- 15% не довіряють міліції;
- 22% не довіряють державі.

31. За висновками авторів дослідження, практика незаконного насильства в діяльності української міліції досить пошиrena, 7% опитаних випробували його на собі, а в найближчому оточенні кожного десятого з опитаних є як мінімум одна людина, що потерпіла від насильства. Громадська думка адекватно відображає картину поширеності цієї практики. Одна половина опитаних вважає незаконне насильство неприпустимим у діяльності міліції, друга – вправдовує застосування незаконного насильства в деяких рідких випадках, але ніякою мірою не для поліпшення показників

діяльності міліції. Також опитані не приймають незаконне насильство як тимчасовий засіб боротьби зі злочинністю. Проте незаконне насильство не розглядається населенням в якості головних недоліків у роботі міліції.

32. За висновками дослідження, що оприлюднені у виданні «Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ: Соціологічний та історико-правовий аналіз»,⁷ вивчення громадської думки за допомогою якісних методів, зокрема, фокус-групові інтерв'ю з «експертами», дозволили зробити ряд висновків стосовно особливостей формування ставлення суспільства до застосування міліцією протизаконного насильства та значення громадської думки для попередження цього явища:

33. Соціальні уявлення про допустимість протизаконного насильства в діяльності міліції формуються в українському суспільстві під впливом двох факторів – побоювань як злочинності, так і самої міліції. При цьому населення не обманюється щодо нинішнього, далеко не благополучного стану справ у міліції та її низьких можливостей законними способами протистояти злочинності. Крім того, люди ясно усвідомлювали, що мало хто з представників влади, тих, хто може вплинути на міліцію, щиро зацікавлений у позитивних змінах у ній, а не просто в маскуванні вад і проблем, приховуванні зловживань владою й корупції, блокуванні обнародування правдивих громадських оцінок роботи міліції. Переважна більшість населення була переконана, що викорінити протизаконне насильство в діяльності міліції протягом найближчих років не вдастся. Напевно, саме тому населення мовчазно погодилося з такими протизаконними формами роботи міліції як з даністю, яку можна тільки приймати, виправдовуючи, або тихцем не приймати, але вплинути на неї жодним чином не можна.

34. Побоювання злочинності з одного боку, відсутність можливості вплинути на діяльність міліції, усвідомлення свого безсиля і неможливості вирішити проблему протизаконного насильства – з другого, надмірна жорстокість самого суспільства, що переживає болючі для людей трансформації, з третього, – усе це створило ситуацію, коли половина населення допускає і виправдовує застосування міліцією протизаконного насильства у виняткових випадках і щодо деяких груп або категорій людей. При цьому для збереження психологічно комфортного стану люди намагаються не думати про ті безневинні жертви, які можуть постраждати, потрапивши у жорна розкриття і розслідування злочинів. Люди (особи-

⁷ Протизаконне насильство в органах внутрішніх справ: Соціологічний та історико-правовий аналіз / Кол. авт.; За заг. ред. чл.-кор. АПрН України, д-ра юрид. наук, проф. О.Н. Ярмиша; Передм. Ю.В. Луценка і Г.Й. Удовенка. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, Харківська правозахисна група, 2005. – 212 с.

ливо ті, у кого серед близьких немає таких осіб, хто найчастіше стає жертвою протизаконного насильства з боку міліції) витісняють зі своєї свідомості думки про такі жертви боротьби зі злочинністю заради власної безпеки, культывуючи і підтримуючи у своїй свідомості ілюзії, міфи, чутки, що допомагають «не бачити» або виправдовувати страждання людей. Таким чином, при розумінні проблеми протизаконного насильства у діяльності міліції емоції та побоювання у значної частини населення домінують над раціональністю.

35. За такої ситуації саме суспільство не протидіє процвітанню практики протизаконного насильства, не стримує її, а часом навіть створює благодатний ґрунт для її розвитку. Попри достатню сформованість соціальних уявлень про протизаконне насильство в діяльності міліції та часті обговорення цієї теми в міжсобистичному спілкуванні, більш-менш послідовної громадської думки з цієї проблеми все-таки не існує. Громадська думка в її сучасному розумінні є діалогом суб'єктів, які складають громадянське суспільство, з носіями влади на предмет способів вирішення якоїсь суспільно значимої проблеми. Саме такої громадської думки стосовно протизаконного насильства поки що не існує в Україні, оскільки:

- не сформований сильний, впливовий і здатний бути почутим суб'єкт такої суспільної думки;
- люди не вірять у серйозні позитивні зміни в діяльності міліції;
- проблема не усвідомлюється як суспільно значуща в першу чергу тому, що справжню суспільну значущість вона здобуває під час суспільних дискусій, спрямованих на пошук оптимальних і найбільш прийнятних способів вирішення цієї проблеми;
- немає можливостей та інституціалізованих каналів діалогу громадськості з владою з приводу проблеми протизаконного насильства;
- громадська думка не могла бути сприйнятою владою, зокрема через нездоланий розрив між цінностями, способом життя і думками представників влади і рядових громадян.

36. Спільні соціальні уявлення, які створюються під час комунікації на основі спільноти соціальних позицій та інтересів, формують соціальні групи, додають їм згуртованості. Стосовно протизаконного насильства у діяльності міліції комунікація сприяє згуртованості рядових громадян не «задля вирішення проблеми», а «проти влади і, зокрема, міліції» та «для передачі людського досвіду стосовно того, що можна очікувати від міліції, та як себе уbezпечити від насильства». Така ситуація, яка кожного дня збільшує розрив між владою і громадянами, є дуже небезпечною для майбутнього української держави та суспільства.

37. Проблема протизаконного насильства не є внутрішньою проблемою діяльності органів внутрішніх справ. Якими б щирими та рішучими не були спроби керівництва ОВС викорінити протизаконне насильство у діяльності міліції, ця проблема навряд чи може бути вирішена без формування у громадській думці одностайного неприйняття та вкрай негативної оцінки таких методів розкриття й розслідування злочинів, без поєднання зусиль населення та тих працівників міліції, хто насправді бажає очистити свої лави й покрасти роботу міліції, у наглядових радах, громадських комітетах тощо. Саме для цього треба розробити й провести інформаційну кампанію, що має базуватися на найсучасніших світових соціальних технологіях формування громадської думки та залучення громадськості, що адаптовані до українських реалій.

1.4. Висновки

38. Закритість інформації щодо практики оскарження й перевірки скарг на жорстоке поводження в міліції та кримінально-виконавчій системі, неналежне функціонування системи оскарження та перевірки таких скарг, слабкість гарантій, якими мають володіти затримані особи, і, як наслідок, їхня вразливість, з одного боку, і невпинний потік інформації щодо практики поганого поводження у міліції разом із результатами соціологічних досліджень, з іншого боку, – у сукупності свідчать про те, що лише дуже незначна частка випадків поганого поводження стає відома громадянському суспільству. Намагання позбавити громадянське суспільство правдивої інформації свідчить про те, що органи, на які покладається контроль за діяльністю міліції, або недооцінюють масштаби проблеми, або, розуміючи ендемічний характер цього явища, не мають політичної волі і практичних механізмів для його подолання і вважають за краще такими примітивними методами зменшити масштаби поширеності або масштаби своєї нездатності.

2. Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань та жорстокому поводженню

2.1. Поширене використання визнань у судочинстві

39. Конституція України, Кримінально-процесуальний кодекс та інші закони України забороняють застосування катувань, зокрема з метою отримати зізнання чи свідчення. Одним із наслідків такої заборони є неприпустимість використання визнань, що отримані «з порушенням кримінально-процесуального закону». Це положення неодноразово було повторено і в постановах Пленуму Верховного Суду України (ПВСУ). Однак у практиці кримінального судочинства використання зізнань⁸, добровільність яких викликає значні сумніви, доволі поширене.

40. Це частково пояснюється тим, що окрім згаданого загального положення щодо неприпустимості доказів, отриманих з порушенням закону, будь-які спеціальні правила або критерії щодо визначення допустимості, зокрема добровільності зізнання, не існують. Досить слабкий розвиток доказового права має свої історичні причини.

41. Тривалий час оцінка доказів ґрутувалася на нічим не обмеженому внутрішньому переконанні судді, яке у свою чергу базувалося на «соціалістичній правосвідомості». У доктрині кримінального процесу опрацювання доказового права стримувалося примарою повернення до так званої «системи формальних доказів». Як наслідок, значення поняття «належної процедури» і формальних умов прийнятності доказів поступово втрачали своє практичне значення. Цю зневагу до процедурних питань можна було помітити, проаналізувавши практику вищих судових інстанцій: кількість постанов Пленуму Верховного Суду або оприлюднених рішень вищих судових інстанцій, присвячених тлумаченню матеріального кримінального права вражаюче переважала кількість тих, які стосувалися процедури кримінального судочинства. Слід зазначити, що останніми роками вищі судові інстанції значно більше уваги приділяють питанню належної процедури, хоча ефективність певних вказівок вищих судових органів залиша-

⁸ У законодавстві у значенні «зізнання» використовується термін «визнання» (див. ст. 127 КК). Хоча ці поняття доволі близькі за значенням, але існують певні відмінності. Якщо «зізнання» у доктрині доказового права означає «повне визнання винуватості у злочині», то «визнання» частіше використовується як «визнання певних обставин».

ється сумнівною. Певною мірою «слабкий» впливвищих судових інстанції на судову практику пояснюється неприйняттям принципу прецеденту і досить невиразною правою аргументацією у рішеннях навіть вищих судових органів, що здебільшого не дозволяє викреслити якісь загальні підходи до тих чи інших аспектів судової процедури, і зокрема до правил виключення доказів.

42. Як наслідок, у законодавстві та опублікованій судовій практиці, що стосуються кримінального процесу, до цього часу відсутні більш або менш опрацьовані критерії для перевірки добровільності зізнань, а також будь-які процедури для виключення недобровільних зізнань з процесу доказування. Суди дотримуються досить примітивних тестів для визначення добровільності, зазвичай не беручи до уваги специфічні обставини, у яких обвинувачені примушуються, у тому числі за допомогою катувань, до зізнання у сконні злочину. Зазвичай перевірка добровільності зізнання у разі, коли підсудний заявляє, що воно отримано внаслідок застосування «незаконних методів слідства»⁹, зводиться до допиту працівників міліції, на яких вказує підсудний як на осіб, що застосували до нього катування. Після того, як зазначені працівники міліції заперечують саму можливість таких подій, суддя припиняє своє розслідування та робить висновок, що покази підсудного не знайшли свого підтвердження, тож були лише «намаганням ухилитися від відповідальності». Іноді суддя досліджує формальну правильність складеного протоколу, який містить зізнання, а також те, чи подавав обвинувачений формальні скарги на застосування катувань.

43. У виключніх випадках, коли суд визнає, що у справі є вагомі докази застосування до підсудного «незаконних методів слідства», він доручає прокуророві здійснити перевірку відповідних заяв підсудного. У певних випадках це супроводжується спрямуванням кримінальної справи на додаткове розслідування. Зазвичай перевірку здійснює той же підрозділ прокуратури, який підтримує обвинувачення в суді, а крім того, – у разі спрямування на додаткове розслідування, – розслідування заяви обвинуваченого про катування здійснюється тим самим слідчим, що здійснює розслідування кримінальної справи проти обвинуваченого. У переважній кількості випадків така перевірка закінчується відмовою в порушенні кримінальної справи (більш докладно див. розділ 2.2.2. Розслідування). Отримавши постанову прокуратури про відмову в порушенні кримінальної справи або, – якщо справа була все ж порушена, – про припинення кримі-

⁹ Цей евфемізм найчастіше позначає саме застосування катувань для отримання доказів.

32 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

нальної справи, суд, як правило, не перевіряє якість проведеного розслідування, більше не повертається до заяви підсудного щодо катувань та робить висновок про те, що зізнання отримано добровільно.

44. Більше того, ситуація погіршується через те, що серед суддів поширена думка, ніби для визнання зізнання, отриманого внаслідок катування, неприпустиме застосування катувань або інше примушування до зізнання має бути встановлено вироком суду. Аналіз судової практики свідчить, що навіть обґрунттований сумнів щодо добровільнності зізнання судді не вважають достатнім для виключення зізнання із складу доказів.

45. Такий підхід судів до дослідження та оцінки заяв підсудних про застосування до них катувань, не враховує міжнародних зобов'язань України та існуючу в Україні систему розслідування заяв про застосування катувань. За міжнародними зобов'язаннями, зокрема за статтею 3 Конвенції з прав людини, на правила щодо виключення зізнань із числа доказів має впливати принцип переміщення тягара доведення добровільності зізнання на обвинувача. Саме та обставина, що відповідно до міжнародних стандартів, заяв про застосування катувань вимагає здійснити офіційне розслідування, свідчить, що особа, яка зазнала катувань, неспроможна самотужки довести свої заяви, тим більше, – довести їх «поза розумним сумнівом». Але доказові стандарти, які фактично застосовуються судами, не враховують цієї обставини.

46. Тобто на цей час саме на підсудного фактично перекладений обов'язок довести «поза розумним сумнівом» недобровільність свого зізнання. Таке переміщення тягара доведення недобровільності зізнання призводить до того, що значна частка недобровільних визнань не виключається із складу доказів, а це, у свою чергу, заохочує подальшу практику застосування катувань та інших засобів незаконного впливу на обвинувачених.

47. Крім того, становище з визначенням припустимості зізнання погіршується тим, що цей підхід не відрізняє доказування самого факту застосування катувань від доказування персональної винуватості тих, хто причетний до катувань. Тому підсудний, який намагається довести, що його зізнання було отримано через застосування катувань, має можливість досягти цього лише після закінчення кримінального переслідування щодо певних винуватців.

2.2. Безкарність

48. Комітет у 14-й Загальній доповіді, оприлюдненій у 2004 році узагальнив свої висновки щодо подолання державами-членами Кон-

венції безкарності осіб, які застосовують катування і жорстоке поводження. Проблема позитивного обов'язку держав з ефективного розслідування заяв про катування є новим напрямком у праві Ради Європи, що одержало бурхливий розвиток і в практиці Європейського Суду після рішень по справах *Mak Cann проти Великобританії*¹⁰ й *Assenov против Болгарії*¹¹.

49. Недостатньо ефективне розслідування заяв про застосування катувань, особливо спрямованих проти працівників правоохоронних органів, продовжує залишатися проблемою і в Україні. Такий стан справ створює відчуття безкарності у працівників, що застосовують катування, і багато в чому сприяє тому, що катування і жорстоке поводження сприймаються багатьма з них не як злочин, а як рутинний елемент щоденної практики боротьби зі злочинністю. Це також сприяє тому, що в потерпілих від катувань зберігається і зростає почуття незахищеності та марності будь-яких зусиль притягти державних посадовців до відповідальності. У свою чергу це призводить до того, що багато випадків поганого поводження так і не стають відомими, оскільки потерпілі від такого поводження не бажають скаржитися, оскільки сприймають жорстоке поводження як елемент державної політики.

2.2.1. Кримінальна відповідальність за жорстоке поводження

У багатьох країнах, які відвідували КЗК, катування і такі дії, як жорстоке поводження при виконанні обов'язків, насильство для одержання свідчень, зловживання владою тощо утворюють окремі кримінальні злочини, що переслідаються ex officio. КЗК вітає наявність таких правових положень.

З Чотирнадцятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2004) 28]

50. В Україні кримінальна відповідальність за дії, що містять ознаки катувань у значенні статті 1 Конвенції ООН проти катувань, отримала значний розвиток за останні кілька років.

51. До набрання чинності 1 вересня 2001 року новим Кримінальним кодексом в Україні не існувало такого складу злочину як «катування». Дії, які підпадали під визначення статті 1 Конвенції ООН проти катувань, у відповідних випадках могли скласти кримінальне «перевищення влади або службових повноважень» чи «примушування давати показання». Навіть у найбільш тяжких випадках катувань, ознаки катувань поглиналися обтяжуючою ознакою складу «перевищення влади або службових повно-

¹⁰ ECHR, McCann and Others v. the United Kingdom judgment of 27 September 1995.

¹¹ ECHR, Assenov and Others v. Bulgaria judgment of 28 October 1998.

34 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

важень» у частині 2 статті 365 (статті 165 «колишнього» КК), а саме: «насильство, застосування зброї або болісні чи такі, що принижують людську гідність потерпілого, дії».

52. Кримінальним кодексом 2001 року кримінальна відповідальність за катування була передбачена статтею 127, яка визначала склад злочину наступним чином:

Катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі...

53. Хоча цей крок вочевидь було здійснено на виконання зобов'язань України за Конвенцією ООН проти катувань, але формулювання цієї статті не зовсім відповідала завданням, яке ставить за мету Конвенція.

54. Суб'ектом злочину за статтею 127 КК була будь-яка особа. Тому, враховуючи правило *lex specialis*, це положення не застосовувалося до посадових осіб, зокрема до працівників правоохоронних органів, які застосовували катування та інші форми поганого поводження. Таким чином, ця стаття не стала спеціальним інструментом, призначеним для попередження застосування катувань державними агентами.

55. Також не відповідав міжнародним зобов'язанням термін покарання, яке передбачала ця статті: від трьох до п'яти років позбавлення волі. Лише у разі вчинення цього злочину повторно або за попередньою змовою групою осіб, можливе покарання передбачало від п'яти до десяти років позбавлення волі.

56. Практика застосування кримінальних покарань до працівників правоохоронних органів, як і раніше, ґрунтувалась на положеннях, що встановлюють кримінальну відповідальність за перевищення влади і службових повноважень (стаття 365 КК). Це підтверджує і 5-а доповідь Уряду України Комітету ООН проти катувань, де відзначається: «працівники правоохоронних органів за здійснення таких дій притягаються до кримінальної відповідальності за статтями, що передбачають відповідальність за скосння службових злочинів (стаття 365 «Перевищення влади чи службових повноважень» та іншими)».

57. Однак зазначена стаття містить склад злочину, що може охоплювати широкий спектр правопорушень. Розчинення поняття «катування» у більш широкому понятті «перевищення влади», дозволяє приховувати дійсну поширеність катувань і перешкоджає ефективному контролю виконання зобов'язань за Конвенцією ООН проти катувань щодо суверності покарань.

рання і застосування амністії. Це також заважає ефективному застосуванню положень кримінального законодавства до співучасників осіб, які застосовують катування.

58. Низка дій, що кваліфікуються Конвенцією ООН проти катувань як катування чи жорстоке поводження, можуть підпасти під дію статті 373 КК України «примушування давати показання». Частина друга в якості кваліфікуючої ознаки вказує «застосування насильства чи знущання над особою» і передбачає в якості покарання позбавлення волі від 3 до 8 років.

59. Законом України від 12 січня 2005 року № 2322-IV були внесені зміни до статті 127 Кримінального кодексу. Було змінено склад злочину, передбаченого частиною 1 цієї статті, наступним чином:

Катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи інформацію, свідчення або визнання, покарати його за дії, які він скоїв або у скоснні яких підозрюється, або залякування його або інших осіб...

60. Крім того, стаття була доповнена частиною 3, яка визначає у якості спеціального суб'єкта «працівника правоохоронного органу», та частиною 4, яка у якості обтяжуючої обставини (кваліфікуючої ознаки) передбачає спричинення смерті внаслідок застосування катувань.

61. Частина 3 передбачає покарання від 10 до 15 років позбавлення волі, частина 4 – від 12 до 15 років позбавлення волі або довічне ув'язнення.

62. Однак, ці зміни залишають певні недоліки у законодавчому регулюванні:

63. По-перше, у запропонованій редакції ознакою «катування» залишається «насильницька дія». Це звужує сферу застосування статті порівняно з визначенням статті 1 Конвенції ООН проти катувань, яка визнає катуванням «будь-яку дію», «що завдає сильний біль або страждання». Хоча звуження визначення катування за ознакою «насильницької дії» може здається неважливим з погляду спричинення болю, але воно має важливе значення щодо страждань, які можуть викликатися не тільки насильницькими діями, але й створенням певних обставин. Такі обставини у певних випадках можуть створюватися діями, що самі собою не є насильницькими.

64. По-друге, визначення статті 1 Конвенції ООН проти катувань розраховано лише на представників держави. Але Закон викладає визна-

36 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

чення катування у частині 1 статті 127, яка стосується загального суб'єкта злочину. Це створює певну нелогічність, яку можна побачити на прикладі такої ознаки, як «отримання визнання». Лише представників держави може бути необхідним «визнання» у тому технічному значенні, у якому воно використане Конвенцією. Якщо застосувати мету «отримати визнання» до загального суб'єкта, це розширити значення «визнання» далеко за межі його звичного значення. Певною мірою це стосується й мети «покарати за дії».

65. По-третє, терміни статті 127 КК не узгоджені з усталеним понятійним апаратом кримінального законодавства, тому на практиці можуть виникнути істотні проблеми з визначенням «фізичного болю або фізичного ... страждання» з погляду шкали тяжкості шкоди, завданої здоров'ю особи, виду винного ставлення до шкідливих результатів (умисел чи необережність).

66. По-четверте, частини 3 та 4 статті 127 КК передбачають суворі покарання за вчинений злочин. Можна було б вітати таку кримінальну політику, але тяжкість покарання за вчинення цього злочину зовсім не узгоджено з підходом до покарання інших насильницьких злочинів.¹²

67. Ці недоліки у формулюванні статті 127 Кримінального кодексу не дозволяють її вважати значним кроком у захисті від катувань та можуть стати на заваді ефективній імплементації завдань Конвенції ООН проти катувань.

68. Засудження державних агентів, що застосували катування, залишається рідкісним явищем. Покарання, що призначаються судами у випадку засудження, також не відповідають важкості злочину. Засуджені агенти держави часто одержують умовне покарання.

Соснівським районним судом Черкаської області 26 травня 2005 року було засуджено трьох працівників міліції Соснівського районного відділу Черкаської області С., Б. та Л., що незаконно затримали свідка і утримували її під вартою протягом приблизно 16 годин, згвалтували її за допомогою гумового кийка, застосували до неї інші форми насильства, принижували її протягом годин з метою отримати свідчення проти її чоловіка та змусили її дати згоду на негласну співпрацю з правоохоронними органами. Незважаючи на доведеність вини у тяжких формах поганого поводження, суд призначив у пока-

¹² Більш докладно про це див. В. Кузнецов. Чи можна подолати катування кримінально-правовими засобами. Юридичний вісник України, 23-29 квітня 2005 року, № 16. У цій статті також міститься слухне зауваження щодо недолугого формулювання статті, яке дає підставу для тлумачення, ніби частина третя статті 127 застосовується тільки при вчиненні злочину *щонайменше двома* працівниками *щонайменше двох* правоохоронних органів.

рання кожному з них 3 роки позбавлення волі та звільнив їх від відбування покарання з випробуванням. На цей час вирок суду скасовано і справу спримано до суду для проведення нового розгляду через неповноту з'ясування обставин справи.

69. За справою, що була підтримана Фондом професійної допомоги жертвам катувань, 2 листопада 2005 року був винесений обвинувальний вирок щодо двох працівників міліції. За вироком суду:

Л. та Б., працюючи відповідно дільничним та старшим дільничним інспекторами НВМ ЧМВ УМВС України в Чернігівській області, здійснюючи функції представників влади та обіймаючи посади, пов'язані з виконанням організаційно-роздорядчих обов'язків, тобто явлюючись службовими особами, вчинили перевищення влади та службових повноважень за наступних обставин:

27 лютого 2002 року близько 18 години Л., перебуваючи при виконанні своїх службових обов'язків, в районі перехрестя вул. Герцена і Гагаріна м. Чернігова зустрів Овсієнка В.О., якого привів до Громадського пункту охорони правопорядку № 4, розташованого по вул. Гагаріна, 8, для перевірки причетності останнього до крадіжок індивідуального майна громадян.

У цей час у приміщенні ГПОП № 4 знаходився старший дільничний інспектор НВМ ЧМВ УМВС України в Чернігівській області Б., який теж перебував при виконанні своїх службових обов'язків.

Завівши Овсієнка В.О., Л. зачинив вхідні двері ГПОП № 4 з середини на замок.

Після цього, Л. та Б., явно виходячи за межі наданих їм прав та повноважень, діючи спільно, застосовуючи погрози та фізичне насильство, ображаючи особисту гідність Овсієнка В.О., почали примушувати його зізнатись у вчиненні крадіжки друкарської машинки з приміщення ГПОП № 4 та спроби підпалу ГПОП № 4 і написати письмові пояснення.

При цьому вони завдавали Овсієнку В.О. численних ударів руками і взутими ногами, по голові та інших частинах тіла. Крім того, Л. та Б. по черзі били Овсієнка В.О. по різних частинах тіла гумовою палицею ПР-73.

Перебуваючи у психологічно пригніченному стані та відчуваючи сильний фізичний біль в результаті побиття, Овсієнко В.О. написав пояснення, які від нього вимагали співробітники міліції.

У процесі написання пояснень Л. та Б., продовжували завдавати потерпілому шлеспрямованих ударів гумовою палицею по плечах та спині.

70. За ці дії Новозаводський районний суд міста Чернігова призначив працівникам міліції по три роки позбавлення волі, але звільнив їх від відбування покарання з іспитовим строком. На цей час справа знаходиться у апеляційній інстанції.

71. Але були винесені й достатньо суворі вироки. За повідомленнями преси:

38 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

Двох колишніх працівників міліції в Херсонській області засудили до 7, а третього – до 5,5 років позбавлення волі з конфіскацією особистого майна і позбавленням права займати будь-які посади в правоохранних органах. Вони визнані винними у застосуванні катувань до підозрюваного з метою одержання визнання. Як відзначає автор повідомлення, «За всі роки української незалежності на Херсонщині це перший випадок, коли офіцерів УМВС області засудили до реальних термінів позбавлення волі саме за застосування катувань» («Новий день», м. Херсон, 22 квітня 2004 р.).

До чотирнадцяти років позбавлення волі засудив Чернігівський обласний суд капітана міліції Валерія Сташка. Його подільник старшина Микола Рєшотко засуджений до п'яти років ув'язнення з 3-літнім іспитовим терміном. Верховний суд України залишив вирок у силі. В обвинувальній промові прокурор Анатолій Лавриненко сказав: «Сташко наніс Івашкову відкриту черепно-мозкову травму, перелом під'язичної кістки, закриту травму шиї, що призвело до смерті потерпілого» («Вечірні вісті», 22 березня 2004 р.).

72. Залишається рідкістю не тільки засудження, але і пред'явлення обвинувачення працівникам міліції, про причетність яких до катувань заявляють потерпілі. Наскільки можна судити за повідомленнями преси, лише в поодиноких випадках були пред'явлені обвинувачення:

Висунуте обвинувачення проти начальника відділу кримінального розшуку ТУМ Солом'янського районного управління міліції Миколи Гуріна, обвинуваченого в катуванні в ніч на 25 червня 2003 року свого колишнього колеги, підозрюваного у вбивстві дружини. Раніше по цій справі суд санкціонував затримання ще чотирьох керівників Солом'янського РУ – А. Гавриленка, В. Оцалюка, С. Дерипаси та Є. Мартинюка. Усі вони звинувачуються в перевищенні владних повноважень, слідство по кримінальній справі здійснює Генпрокуратура («Свобода», № 5, 10-16 лютого 2004 р.).

Слідчий відділ прокуратури Києва передав до суду кримінальну справу за обвинуваченням трьох співробітників міліції, що побили затриманого з метою втихомирити його. Вони обвинувачуються в перевищенні влади або службових повноважень, що спричинило тяжкі наслідки. («Сьогодні», № 96, 29 квітня 2004 р.).

Трьом працівникам міліції пред'явлено обвинувачення в перевищенні влади або службових повноважень за застосування катувань до підозрюваного. Справа передана до одного з судів м. Києва («Сьогодні», № 100, 7 травня 2004 р.)

73. За даними Фонду професійної допомоги жертвам катувань, у 2004 році пред'явлено обвинувачення начальникові відділу кримінального розшуку Вовчинецького районного відділу Івано-Франківська та оперативному працівникові того ж відділу у перевищенні влади, незаконному позбавленні волі і низці інших злочинів, вчинених щодо Олексія Захаркіна.

74. Провести детальний аналіз судової практики щодо засудження осіб, які застосували катування, неможливо через те, що діяння, які містять

ознаки «катувань» у значенні Конвенції проти катувань не виділяється в судовій статистиці. Однак, виокремлення катувань, застосованих працівниками правоохоронних органів, в окрему частину статті 127, дає надію на отримання у подальшому статистичних даних щодо застосування цього положення.

2.2.2. Розслідування катувань

Надійність заборони катувань та інших форм поганого поводження руйнуються щоразу, коли посадові особи, причетні до таких злочинів, не притягаються до відповідальності за ці діяння. Якщо після появи інформації, що свідчить про жорстоке поводження, немає швидкої та ефективної реакції, то особи, схильні до поганого поводження з затриманими, швидко – і не безпідставно – переконуються, що вони можуть робити це безкарно. Усі спроби затвердити принципи прав людини за допомогою жорсткої кадрової політики і професійного навчання будуть марними. Не вдаючись до ефективних дій, відповіальні особи – колеги, керівники, слідчі органи – у кінцевому рахунку сприятимуть розмиванню цінностей, які утворюють саму основу демократичного суспільства.

З Чотирнадцятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2004) 28]

75. Яким би досконалім не було формулювання злочину «катування» і які би суворі покарання не передбачав цей злочин, проблема попередження катувань та поганого поводження не буде вирішена, поки не створений механізм отримання та ефективного розслідування заяв про катування. У правовій системі України відсутність ефективного розслідування складає одну з основних перешкод для протидії практиці застосування катувань.

76. Правозахисні організації, що об'єднали зусилля в «Кампанії проти катувань і жорсткого поводження в Україні», докладали зусиль для порушення кримінального розслідування за заявами про катування. Протягом двох з половиною років (липень 2003 – грудень 2005 року), були здійснені кроки для порушення розслідування у 64 випадках. У цій доповіді містяться певні висновки з досвіду роботи, який набули учасники цього проекту.

2.2.2.1. Обов'язок розпочати розслідування

Як тільки підозрюваний у кримінальному злочині, який постав перед прокурорськими або судовими органами, заявляє про жорстке поводження, ці твердження мають бути записані до протоколу, повинна бути негайно призначена судово-медична експертиза (у тому числі, якщо потрібно, судово-психіатрична), і розпочаті необхідні заходи, щоб заяви були належним чином розслідувані. Такого підходу слід дотримуватися незалежно від

40 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

того, чи є у відповідної особи видимі зовнішні ушкодження. Навіть за відсутності ясно виражених тверджень про жорстоке поводження, судово-медична експертиза має бути призначена, якщо існують інші підстави вважати, що особа могла зазнати поганого поводження.

З Чотирнадцятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2004) 28]

77. В Україні єдиним засобом порушити кримінальне переслідування проти посадових осіб міліції, що застосували катування, є звернення до прокуратури, що має виняткову компетенцію в розслідуванні даного злочину (ст. 112 Кримінально-процесуального кодексу України).

78. Відповідно до статті 97 КПК «прокурор, слідчий, орган дізнатання або суддя зобов’язані приймати заяви та повідомлення про вчинені або такі, що готуються, злочини, у тому числі й у справах, які не належать їх віданню». Але прокурорські органи України наділені достатньо широким розсудом щодо вирішення питання про порушення розслідування.

79. Хоча відповідно до статті 97 КПК «Прокурор, слідчий, орган дізнатання або суддя зобов’язані приймати заяви і повідомлення про вчинені або підготовлювані злочини, в тому числі й у справах, які не підлягають їх віданню», органи прокуратури мають значну свободу розсуду під час вирішення питання про порушення розслідування. Це широкий розсуд хоч і не визнається прямо законодавством і доктриною, але, тим не менш, існує в силу необмеженої свободи оцінки того, чи існують достатні *pідстави* для порушення кримінальної справи. Органи прокуратури досить вміло використовують положення статті 94 КПК, яке передбачає, що «справа може бути порушенна тільки в тих випадках, коли є достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину». Практика органів прокуратури свідчить, що з їхньої точки зору саме потерпілий від поганого поводження має надати ці достатні відомості.

80. Комітет висловлював занепокоєння тим, що в багатьох країнах органи прокуратури володіють значною свободою розсуду при вирішенні питання про порушення кримінального розслідування. На думку Комітету, має існувати правовий обов’язок провести розслідування, якщо орган прокуратури отримує з будь-якого джерела варту довіри інформацію щодо можливого поганого поводження із затриманими (14-та Загальна доповідь, § 27). Це відбиває підхід Європейського Суду з прав людини, який у багатьох рішеннях повторив, що має існувати правовий обов’язок провести розслідування, якщо орган прокуратури одержує з якого-небудь

джерела гідну довіри інформацію про можливе жорстоке поводження з затриманою особою.¹³

81. Перевірка, що проводиться прокуратурою за заявою про застосування катувань, носить, як правило, вкрай поверховий характер. Найчастіше вона зводиться до опитування працівників правоохранних органів, зазначених у заявлі. Опитування це закінчується складанням «пояснень», у яких працівники правоохранного органу в стереотипних виразах заперечують саму можливість застосування ними катувань.

82. У більшості випадків ці пояснення складають основу для постанови про відмову в порушенні кримінальної справи у вигляді того, що немає «достатніх даних, що вказують на наявність ознак злочину». Через те, що в більшості випадків ніяких заходів для одержання «достатніх даних» прокуратурою не вживається, численні постанови про відмову в порушенні кримінальної справи виявляють загальне переконання працівників прокуратури в тому, що саме потерпілий від катувань повинен надати ці достатні дані.

83. Для розгляду заяви законодавець надає три дні, а якщо потрібна перевірка заяви – десять днів, після чого має бути винесено рішення про порушення або про відмову в порушенні кримінальної справи. Зазвичай ці строки не витримуються, і потерпілий може домагатися офіційного повідомлення про рішення місяць і більше.

Олексій Афанасьев (м. Харків) 13 квітня 2000 року звернувся до прокуратури Київського району м. Харкова із заявою про застосування до нього поганого поводження під час перебування під вартою, але отримав постанову про відмову в порушенні кримінальної справи лише на початку червня 2000 року.

Євген Бочаров (м. Харків) 18 квітня 2002 року звернувся до прокуратури Харківської області із заявою про застосування до нього поганого поводження під час перебування під вартою, але лише в жовтні 2002 року дізнався про те, що 17 червня 2002 року була винесена постанова про відмову в порушенні кримінальної справи.

Захисник Івана Нечипорука (м. Хмельницький) та його родичі звернулися до прокурора із заявою про застосування до Нечипорука катувань 26 травня 2004 року; рішення за заявою було винесено лише 18 червня 2004 року, через 23 дні після подання скарг.

Андрій Яцута звернувся до прокурора із заявою про застосування до нього катувань 26 травня 2004 року; рішення за заявою було винесено лише 27 вересня 2004 року.

¹³ Див., наприклад, ECHR, Labita v. Italy judgment of 6 April 2000, § 131; ECHR, Assenov and Others v. Bulgaria judgment of 28 October 1998, § 102.

42 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

84. Прокуратура також несвоєчасно надає копію постанови про припинення кримінальної справи (або про відмову в порушенні кримінальної справи). Практично в кожному випадку прокуратура не висилає копію відповідної постанови, а обмежується направленням листа з повідомленням про те, що справа припинена або в порушенні кримінальної справи відмовлено.

Постанова прокуратури Харківської області про відмову в порушенні кримінальної справи за скаргою Кучерук Е.Я. було прийнято 1 листопада **2004** року. Копію постанови представник Кучерук одержав лише на початку січня **2005** року після спеціального письмового запиту. До цього ані Е. Кучерук, ані її представників про хід перевірки нічого не повідомлялося.

Постанова про відмову в порушенні кримінальної справи за скаргою Івана Нечипорука було прийнято **18 червня 2004** року. Копія постанови не направлена йому дотепер.

85. Якщо взяти до уваги масовість і одноманітність такого зволікання прокуратури з повідомленням про результати перевірки, наданням копії постанови і документів, на яких вона заснована, можна зробити висновок про навмисне використання цих та інших прийомів з метою зруйнувати ефективність розслідування заяви про катування.

86. Стаття 236-1 КПК передбачає процедуру оскарження постанови про відмову в порушенні кримінальної справи в суді. Суддя зобов'язаний розглянути скаргу на постанову не пізніше десяти днів з моменту її надходження в суд. Проте на практиці розгляд скарги може затягнися на місяці.

Геннадій і Валерій Владимирови (м. Бахчисарай) оскаржили постанову про відмову в порушенні кримінальної справи до суду **17 травня 2004** року. Скарга була розглянута судом лише **30 червня 2004** року, тобто більш ніж через місяць після звернення до суду.

Олексій Афанасьев (м. Харків) оскаржив постанову про відмову в порушенні кримінальної справи **3 червня 2000** року, а скарга була розглянута судом лише **19 жовтня 2000** року, тобто приблизно через чотири з половиною місяці.

Катерина Кучерук оскаржila постанову начальника Харківського СІЗО № 27 **13 квітня 2004** року, справа була розглянута лише **1 жовтня 2004** року, тобто через п'ять з половиною місяців після подання скарги.

Євген Бочаров (м. Харків) **14 липня 2004** року оскаржив постанову про припинення кримінальної справи, а скарга була розглянута судом лише **8 квітня 2005** року, тобто майже через **9 місяців** після подання скарги. Такий тривалий строк розгляду був викликаний тим, що прокуратура більш ніж півроку не надавала суду матеріали справи.

87. Уже саме по собі затягування з порушенням розслідування в більшості випадків позбавляє це розслідування будь-якої ефективності і, як

правило, призводить до його безуспішності. У рішенні від 5 квітня 2005 року за справою «Афанасьев проти України» Європейський Суд з прав людини визнав порушення статті 13 Конвенції через те, що «за скаргою заявителя державні органи здійснили поверхову перевірку і лише допитали можливих порушників. Вони прийняли заперечення працівників міліції за чисту монету та відмовили в порушенні кримінальної справи проти них попри свідчення заявителя та незаперечні тілесні ушкодження в нього. Кримінальне розслідування скарги заявителя почалося лише більш ніж через рік після подій. Суд згоден із заявителем у тому, що недоліки на початковій стадії розгляду його заяви суттєво вплинули на подальший хід розслідування загалом. Багато свідків були допитані лише через значний час (травень-листопад 2001 року) та не могли чітко свідчити щодо подій у березні 2000 року. Суд також зауважує, що у двох випадках національні суди відзначали суттєві недоліки у розслідуванні: більшість свідків були допитані лише після тривалої затримки, у той час як деякі інші свідки не були допитані взагалі. На думку Суду, ці недоліки самі собою дають достатні підстави для висновку, що органи влади не виконали своїх зобов'язань за статтею 13 Конвенції».¹⁴

88. Європейський Суд з прав людини у своїй практиці встановив, що стаття 3 Конвенції включає зобов'язання з боку державних органів ініціювати розслідування навіть за відсутності формальної скарги потерпілого або членів його родини, якщо інші обставини дають підстави припустити застосування катувань.¹⁵ Європейський Комітет запобігання катувань також рекомендував, щоб у випадку, коли підозрювані в кримінальному злочині при доставленні до судді висловлюють скарги на жорстоке поводження з боку міліції, суддя повинен записати заяву, призначити негайне медичне обстеження і вжити необхідних заходів для того, щоб забезпечити належне розслідування заяви. Такого підходу треба дотримуватись незалежно від того, чи є у відповідної особи видимі тілесні ушкодження.¹⁶

89. У доповіді 2002 року (§ 24) Комітет рекомендував, щоб «у випадку, коли підозрювані у кримінальному злочині під час доставлення до судді, висловлюють скарги на жорстоке поводження з боку міліції, суддя має записати заяву, призначити невідкладне медичне обстеження та вдатися до необхідних заходів, щоб забезпечити належне розслідування заяви. Такого підходу слід дотримуватися незалежно від того, чи є у відповідної

¹⁴ ECHR, Afanasyev v. Ukraine judgment of 5 April 2005.

¹⁵ Див., наприклад, ECHR, Denizci and Others v. Cyprus, § 359.

¹⁶ 14 Загальна доповідь Європейського Комітету із запобігання катувань, § 29.

44 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

особи видимі тілесні ушкодження. Крім того, навіть у разі відсутності ясно висловленої скарги щодо поганого поводження, суддя має призначити судово-медичне обстеження, якщо існують інші підстави вважати, що доставлена до нього особа була жертвою катувань».

90. Як показує практика, судді, прокурори і слідчі, до яких доставляють затриманих правоохоронні органи, мало звертають увагу навіть на формальні заяви затриманих про застосування до них насильства, не говорячи про прояв ініціативи у з'ясуванні обставин одержання видимих тілесних ушкоджень. У деяких випадках результати медичного обстеження, що були одержані після того, як затриманий брав участь у судовому розгляді після першої явки до судді, показують, що на час доставлення до судді затриманий мав видимі тілесні ушкодження.

Як розповідав Віктор Колча: «30 листопада 2003 року мене доставили до суду для рішення питання про взяття під варту або звільнення. Суддя задала лише одне питання: «Що скажеш у своє вилівання?» Я сказав, що я невинуватий, що в мене є алібі, що мені було відмовлено в зустрічі з адвокатом. Суддя наказала мене вивести і вголос сказала: «Додати сім діб». На моє прохання провести допит суддя не відреагувала».

91. Крім того, для потерпілих, що залишаються під вартою правоохоронного органу, заявити про застосування катувань чи жорстоке поводження ще важче через іхнє уразливе становище. Статтею 97 КПК передбачено, що «за наявності відповідних підстав, що свідчать про реальну загрозу життю та здоров'ю особи, яка повідомила про злочин, слід вжити необхідних заходів для забезпечення безпеки заявника, а також членів його сім'ї та близьких родичів, якщо шляхом погроз або інших протиправних дій щодо них робляться спроби вплинути на заявника». І хоча практично в усіх випадках, коли заява про катування надходить від особи, що знаходиться під вартою правоохоронного органу, можна припустити відповідні ризики, ХПГ невідомі випадки, щоб відповідні повноваження використовувалися посадовими особами прокуратури чи суддями. Більш того, усталена практика, за якої «перевірка» заяви починається саме з опитування працівників правоохоронних органів, можливо причетних до застосування катувань і жорстокого поводження, створює додатковий ризик для потерпілого.

92. Затримані не так часто висловлюють судді формальні скарги про застосоване до них жорстоке поводження також і тому, що, як правило, вони доставляються до суду тими ж особами, що, можливо, напередодні піддали їх такому поводженню. Ці особи залякують затриманих продовженням катувань у разі подання будь-яких скарг. З огляду на те, що в законодавстві існує інститут продовження суддею тримання під вартою

правоохоронного органу, затримані розуміють високу ймовірність залишитися після судового засідання під контролем саме тих осіб, на яких подають скаргу.

93. Якщо врахувати відсутність у судді повноважень порушити кримінальну справу, а також відсутність у законі правового обов'язку¹⁷ призначити судово-медичне обстеження, відсутність реальних можливостей відгородити затриманого від помети з боку тих, на кого він скаржиться, наприклад, шляхом переведення в інше місце утримання під вартою, – затримані розглядають висловлення скарг як марний крок, що може лише поставити їх під загрозу зазнати ще гірших форм поганого поводження.

94. Одним з факторів, що сприяють такому стану справ, є значне скорочення компетенції судді після внесення змін до КПК у літку 2001 року. Відповідно до цих змін з компетенції суду було виключене право порушувати кримінальну справу. Це звуження компетенції судді було підтверджено визначенням Пленуму Верховного Суду України від 27 грудня 2002 року (про скасування ухвали судді апеляційного суду м. Києва від 15 жовтня 2002 р. і 13 листопаду 2002 р. про порушення кримінальних справ щодо Президента України Кучми Леоніда Даниловича).¹⁸

95. Занадто негнучкий підхід і законодавця, і Верховного Суду України до цієї проблеми на практиці призводить не до неупередженості суду, а до байдужості і зайвого самообмеження суддів. У всякому разі, у питанні про розслідування заяв про катування такий підхід найбільш очевидно виявляє свої недоліки.

96. Такі риси правоої системи не заохочують суди та органи прокуратури вдаватись до рішучих дій, якщо є вказівки щодо поганого поводження, а, навпаки, у багатьох випадках перешкоджають не тільки дієвій реакції на заяви, але і самому поданню заяв потерпілими, особливо тими, хто знаходиться під вартою.

2.2.2.2. Незалежність прокуратури

Для того, щоб розслідування можливого поганого поводження було ефективним, суттєво, щоб особи, відповідальні за його проведення, були незалежні від тих, хто причетний до подій. У певних юрисдикціях усі скарги проти поліції й інших державних посадових осіб про жорстоке поводження, мають подаватися прокурору, і саме останній – а не поліція – визначає, чи слід порушити попереднє розслідування за скарою; КЗК вітає такий

¹⁷ Може викликати сумнів навіть наявність у судді таких повноважень.

¹⁸ «Юридичний вісник України», N 1 – 2, 4 – 17 січня 2003 р.

46 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

підхід. Однак нерідко трапляється, що щоденне оперативне проведення розслідування доручається посадовим особам правоохоронного органу. Участь прокурора, таким чином, обмежується призначенням посадових осіб, що будуть проводити розслідування, підтвердженням отриманих результатів і рішенням про те, чи слід висувати обвинувачення. Важливо забезпечити, щоб відповідні посадові особи були не з одного підрозділу з тими, із приводу яких здійснюється розслідування. В ідеалі, ті, хто наділений повноваженням оперативного проведення розслідування, мають бути цілком незалежні від причетного органу. Крім того, прокурорські органи мають пильно й ефективно контролювати оперативне проведення розслідування про можливе жорстоке поводження з боку державних посадовців. Ті мають бути забезпечені чіткими вказівками щодо способу, яким вони мають намір контролювати такі розслідування.

З Чотирнадцятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2004) 28]

97. Відповідно до статті 112 КПК України винятковою компетенцією розслідувати справи про злочини, до яких причетні працівники правоохоронних органів, володіють органи прокуратури.

98. Прокуратура формально є незалежною від будь-якого органу виконавчої влади, зокрема від правоохоронних органів. Більше того, нагляд за додержанням законів правоохоронними органами становить конституційний обов'язок прокуратури. Але певні сумніви викликає функціональна незалежність прокуратури.

99. Зазвичай розслідування скарги обвинуваченого на застосування катувань працівниками міліції здійснює той же підрозділ прокуратури, який представляє обвинувачення у справі про підозрюваний злочин (наглядає за ходом слідства, подає клопотання до суду про взяття під варту або продовження строку тримання під вартою, підтримує обвинувачення у суді). Міцні функціональні зв'язки між міліцією та прокуратурою значною мірою заважають вважати прокуратуру неупередженим органом розслідування у разі застосування катування працівниками міліції. Численні приклади способів проведення прокуратурою розслідування, що наводяться у цьому звіті, свідчать про упереджене ставлення прокуратури до розслідування скарг на катування.

100. Найбільш гостро конфлікт інтересів прокуратури виявляється у ситуації, коли свідчення, отримані від обвинуваченого, складають основу обвинувачення проти нього, а обвинувачений заявляє, що ці свідчення отримані за допомогою катувань. У такому разі ефективне розслідування заяви обвинуваченого про катування може загрожувати руйнуванням об-

винувачення проти нього. Особливо це стає актуальним, коли справа проти обвинуваченого передана до суду, і неупереджене ставлення прокуратури дуже обмежене тією обставиною, що вона затверджувала обвинувальний висновок проти обвинуваченого і, тим самим, підтвердила «доброякісність» отриманих доказів. У такому разі прокуратура позбавляється навіть вигляду неупередженості, оскільки є процесуальним супротивником обвинуваченого й докладає максимум зусиль, аби спростовувати твердження обвинуваченого щодо застосування катувань.

У справі Івана Нечипорука (м. Хмельницький) суд, що розглядав обвинувачення проти нього, виліплював його саме через те, що докази, покладені в основу обвинувачення, були отримані внаслідок застосування насильства. Суд, виліплювавши Нечипорука, одночасно скасував постанову про відмову в порушенні кримінальної справи за його заявкою про катування.

В апеляційному суді прокуратура клопотала про скасування вироку і одночасно про скасування постанови про відмову в порушенні кримінальної справи за заявкою про катування.

101. Вірогідність стати процесуальним супротивником обвинуваченого в суді позначається і на ставленні прокуратури до розслідування заяв про катування на досудових стадіях. Як відзначав Європейський Суд, «для того, щоб розслідування катувань або поганого поводження, застосованих державними агентами, було ефективним, слід вважати необхідним, щоб особи, які відповідають та проводять розслідування, були незалежні від тих, хто є причетним до подій. Це означає не лише відсутність ієрархічної або інституційної залежності, але й практичну незалежність».¹⁹

102. Варто також нагадати у цьому випадку усталену позицію Європейського Суду з прав людини щодо ознак незалежності у контексті вирішення питання про позбавлення волі: «Службова особа» має бути незалежною від виконавчої влади і сторін. Тут мають значення об'єктивні ознаки, існуючі на час ухвалення рішення про затримання: якщо вже ясно, що згодом ця «службова особа» зможе брати участь у подальших стадіях кримінальної справи з боку обвинувачення, її незалежність і безсторонність можуть викликати сумніві».²⁰

103. Незважаючи на незалежність від військової влади, той же самий військовий слідчий міг бути призначений виконувати функцію обвинувача після передачі справи до військового суду. Отже, він пізніше став би активним учасником порушеного кримінального розгляду проти військо-

¹⁹ ECHR, Mehmet Emin Yüksel v. Turkey judgment of 20 July 2004, § 37.

²⁰ ECHR, Assenov and Others v. Bulgaria judgment of 28 October 1998, § 146.

48 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

вослужбовця, затримання якого він рекомендував на досудовій стадії. Тобто військовий слідчий не міг бути «незалежним від сторін» на цій по-передній стадії саме тому, що він мав обов'язок стати однією із сторін у наступній стадії процесу.

104. Крім того, у деяких випадках Кримінально-процесуальний кодекс, зокрема стаття 112 КПК, дозволяє діяти з порушенням стандарту навіть формальної незалежності. Наприклад, відповідно до пункту 3 статті 112 можливе жорстоке поводження з боку «військовослужбовця Збройних Сил України» на першому етапі буде розслідувати командир військового підрозділу. Відповідно до пункту 5 тієї ж статті скаргу на жорстоке поводження з боку співробітника «віправно-трудової установи, слідчого ізолятора, лікувально-трудового профілакторію і виховально-трудового профілакторію» буде розглядати начальник відповідні установи. Лише у разі порушення цими посадовими особами кримінальної справи, розслідування продовжить прокуратура.

Володимир К. утримувався в Харківському СІЗО № 27 із 16 квітня 2002 року до 17 липня 2003 року. Хоча висновком судово-психіатричної експертизи в нього було встановлене загострення хронічного психічного захворювання, ще півтора місяці він перебував у СІЗО. 8 липня 2002 року персонал СІЗО застосував до нього спецзасоби, і за рішенням начальника СІЗО він був поміщений у карцер, де протягом тижня знаходився в наручниках. Мати К. подала скаргу в прокуратуру Харківської області, однак перевірку її скарги здійснював начальник СІЗО № 27, що виніс постанову про відмову в порушенні кримінальної справи. Після оскарження тим же начальником СІЗО була проведена додаткова перевірка з тим же результатом. Лише після другого оскарження суддя, скасувавши постанову начальника СІЗО про відмову в порушенні кримінальної справи, направив матеріали в прокуратуру області для організації розслідування. Але через те, що прокуратура почала здійснювати перевірку лише восени 2004 року, левова частка її висновків була заснована на матеріалах перевірки, здійсненої начальником СІЗО.

2.2.2.3. Повільність розслідування

Щоб бути ефективним, розслідування має також проводитися негайно і з розумною швидкістю. КЗК зустрічався з випадками, коли необхідні слідчі дії були невиправдано відкладені або коли прокурорські чи судові органи відверто не бажали використовувати наявні в них правові засоби для того, щоб реагувати на заяви або інші релевантні відомості, що вказують на жорстоке поводження. Відповідне розслідування відкладалося на невизначений термін або припинялося, і співробітникам правоохоронних органів, причетним до поганого поводження, вдавалося зовсім уникнути кримінальної відповідальності. Іншими словами, реак-

ція на переконливі докази тяжкого посадового злочину перевторювалася в «розслідування», що не заслуговує на таку назву.

З Чотирнадцятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2004) 28]

105. Розслідування за заявами про застосування катувань працівниками правоохоронних органів розслідаються вкрай повільно. Терміни розслідувань обчислюються роками.

Розслідування за заявою Віктора Яценка (м. Харків) почалося в квітні 1997 року і триває дотепер.

Розслідування за заявою Олексія Афанасьєва (м. Харків) почалося в квітні 2000 року і не закінчено дотепер.

Розслідування за заявою Євгена Бочарова (м. Харків) почалося в квітні 2002 року і справу в черговий раз припинено в травні 2004 року. З липня 2004 року дотепер не розглянута скарга Євгена Бочарова на припинення розслідування, що подана до суду.

Розслідування за заявою Володимира Кучерука (м. Харків) дотепер не почалося. У грудні 2004 року була подана скарга на чергову відмову в порушенні кримінальної справи.

106. За Кримінально-процесуальним кодексом розслідування має бути завершеним протягом двох місяців, а в разі неможливості завершити у такий строк розслідування має продовжуватися за певною процедурою. Однак у разі розслідування скарг на застосування катувань, прокуратура, якщо вона порушує справу, зазвичай порушує її «за фактом», тобто як розслідування, де не встановлені причетні особи. Це дає можливість здійснювати розслідування нескінченно довго й уникнути контролю з боку прокуратури вищого рівня при продовженні строків слідства.

2.2.2.4. Доступ до доказів

Також важливо, щоб не було ніяких перешкод між особою, що заявляє про жорстоке поводження (яка насправді може бути звільнена без доставляння до прокурора або судді), і лікарями, які можуть складати судово-експертні висновки, що визнаються прокурорськими і судовими органами. Наприклад, доступ до такого лікаря не повинен залежати від попереднього дозволу слідчого органу.

З Чотирнадцятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2004) 28]

107. За українським законодавством і потерпілий, і його юридичний представник практично не мають можливості для отримання доказів, які можна згодом використати в суді. Особливо гостро ця проблема постає у разі застосування катувань, коли потерпілий позбавлений будь-якої здатності доказування.

50 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

108. Через відсутність положень, які б регулювали можливість отримання доказів потерпілим, утруднений доступ до юридичного представництва та спізніле визначення статусу потерпілого, випадки, коли докази застосування катувань все ж таки знаходяться, трапляються скоріше через рідкісний збіг обставин, а не через існування ефективної системи попередження та розслідування катувань.

109. Найважливіше значення для розслідування катувань має своєчасне одержання якісних медичних доказів. Як докази можуть виступати і записи лікарів, і акти судово-медичного огляду, і висновки судово-медичних експертів.

110. Сьогодні потерпілий не може безпосередньо звернутися до судово-медичного закладу для проведення обстеження. Для того, щоб отримати таку можливість, потерпілий має отримали спеціальний дозвіл у прокуратурі або в суді.

111. На цей час також склалась практика, коли потерпілий, який пройшов судово-медичне обстеження у судово-медичному експертному закладі, не може отримати відповідний акт. Також дуже часто неможливо отримати документи медичних закладів, де обстежувався або лікувався потерпілий. Медичні заклади безпідставно відмовляють у наданні такої інформації, посилаючись на не оприлюднене розпорядження прокуратури, зміст якого встановити неможливо.

Андрій Ящута, затриманий **24 травня 2004** року працівниками міліції, **27 травня 2004** року звернувся до Харківського бюро судово-медичних експертіз, де пройшов обстеження. Потім лікувався в двох лікувальних установах м. Харкова. У липні **2004** року Ящута звернувся і до Харківського бюро судово-медичних експертіз із проханням надати йому копію акта його судово-медичного обстеження, а також до обох лікувальних установ із проханням надати йому медичні документи. Також адвокат звернувся з адвокатськими запитами за тим же питанням. Ящуті було відмовлено в наданні документів. Заступник начальника Харківського бюро судово-медичних експертіз у своїй відповіді написав наступне:

«Видати Вам копію акта судово-медичного обстеження не можемо, оскільки всі експертизи (або дослідження-акти) є матеріалами попереднього слідства та у відповідності до Наказу МОЗ України від 17 травня 1995 року (п.2.21.1) судово-медичний експерт не має права розголошувати дані медичного характеру, які стали йому відомі під час виконання службових та професійних обов'язків. Копію акта медобстеження можуть отримати лише судово-слідчі органи за письмовим запитом».

Були подані скарги до суду на незаконні дії експертної установи і двох лікувальних установ. В даний час скарги щодо лікувальних установ відкликані, оскільки останні – хоча і більш ніж через рік – надали необхідні документи.

112. Ця практика цілком суперечить не лише принципам, встановленим Європейським Судом з прав людини, та Європейським комітетом із

запобігання катуванням. Вона також суперечить національному законодавству. Більше того, з подібного питання було ухвалено рішення Конституційного Суду України у справі Устименка²¹, де було вирішено, що «конституційні права людини і громадянина в Україні на інформацію, її вільне отримання ... в обсягах, необхідних для реалізації кожним своїх прав, свобод і законних інтересів, чинним законодавством держави закріплюються і гарантується ... Медична інформація, тобто свідчення про стан здоров'я людини, історію її хвороби ... належить до конфіденційної, тобто інформації з обмеженим доступом. Лікар зобов'язаний на вимогу пацієнта, членів його сім'ї або законних представників надати їм таку інформацію повністю і в доступній формі».

113. Відповідь заступника начальника Харківського бюро судово-медичних експертіз свідчить також про те, що у професійних груп, тим чи іншим чином пов'язаних із кримінальним судочинством, зберігаються дуже гіпертрофовані уявлення щодо змісту слідчої таємниці. Примітно, що у відповіді є посилання на слідчу таємницю, хоча у цьому випадку будь-якого слідства, до якого б стосувалися медичні документи, не проводилось, і потерпілий вимагав ці документи саме для того, щоб спонукати прокуратуру здійснити належне розслідування.

114. Українська правовій системі і можливість одержання незалежної експертної думки, оскільки розвиток законодавства у сфері судових експертіз поступово призвів до монополізму державних експертних установ.

115. На початку і в середині 90-х років тенденції в законодавстві давали надію на поступовий розвиток альтернативної (недержавної) експертізи, що могло стати добрим ґрунтом для створення більш широкого доступу осіб, які беруть участь у судочинстві, до незалежної експертної думки.

116. Наприкінці 1992 року були прийняті Основи законодавства України про охорону здоров'я.²² Стаття 6 Основ передбачала право громадян на « проведення незалежної медичної експертізи у разі незгоди громадянина з висновками державної медичної експертізи, застосування до нього заходів примусового лікування та в інших випадках». Стаття 73 була присвячена спеціально альтернативній медичній експертізі: «У разі незгоди громадянина з висновками державної медичної експертізи та в ін-

²¹ Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К.Г.Устименка).

²² Відомості Верховної Ради України, 1993, № 4, ст. 19.

52 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

ших передбачених законодавством випадках на вимогу громадянина проводиться альтернативна медична (медико-соціальна, військово-лікарська, судово-медична, судово-психіатрична) експертиза або патологоанатомічний розтин... Громадяни самостійно обирають експертну установу та експертів...»

117. На початку 1994 року був прийнятий Закон України «Про судову експертизу»²³ укупі з Законом України «Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я»²⁴. Для громадянина, не згодного з висновком експертів, що призначенні органом розслідування або судом, залишилася тільки можливість *просити* про призначення додаткової чи повторної експертизи орган розслідування або суд, для якого таке клопотання не було обов'язковим».

118. Законом від 23 грудня 1993 року²⁵ в Кримінально-процесуальний кодекс України були внесені зміни, що надали захисникам «право збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази у справі, зокрема, ... одержувати письмові висновки фахівців з питань, що вимагають спеціальних знань». Проте статус цих висновків, що отримані за запитом захисника, як судових доказів залишався і залишається нез'ясованим. У всяком разі ці висновки не можуть замінити висновок експертів, призначених органом розслідування чи судом, і в кращому разі можуть привести до призначення додаткової чи повторної експертизи.

119. Тим не менш, з 1992 до 2000 року в Україні була створена і діяла велика кількість недержавних судово- медичних та інших експертів, і були організовані недержавні експертні бюро.

120. 1 червня 2000 року були внесені зміни до статті 4 Закону України «Про підприємництво»²⁶, внаслідок яких частина 2 цієї статті стала передбачати, що «... діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово- медичних, судово-психіатричних експертиз ... може здійснюватися тільки державними підприємствами та організаціями».

121. І, нарешті, у 2004 році були внесені зміни в Закон України «Про судову експертизу», відповідно до яких низка експертиз, висновки яких є

²³ Відомості Верховної Ради України, 1994, № 28, ст. 234.

²⁴ Відомості Верховної Ради України, 1994, № 28, ст. 236.

²⁵ Голос України, 1994, № 39.

²⁶ Офіційний вісник України від 21.07.2000 - 2000 р., № 27, стор. 1, стаття 1109.

вирішальними в кримінальному судочинстві, можуть здійснюватися тільки «спеціалізованими державними установами».

122. Відповідно до нині діючої статті 7 Закону України «Про судову експертизу», «виключно державними спеціалізованими установами здійснюється судово-експертна діяльність, пов’язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних і судово-психіатричних експертиз».

123. У тій же статті міститься перелік відомств, у складі яких можуть діяти спеціалізовані установи:

До державних спеціалізованих установ належать:

науково-дослідні установи судових експертіз Міністерства юстиції України;
науково-дослідні установи судових експертіз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров’я України;
експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

124. Такий підхід законодавця до регулювання здійснення судових експертіз навряд чи виправданий з точки зору ефективності судочинства. Відповідно до аналізу, проведеного Верховним Судом України, «значна кількість справ тривалий час не розглядається через те, що призначенні судами експертизи проводяться місяцями, а то й роками». Такий стан справ свідчить про явно недостатню кількість експертів та експертних установ.

125. Але ще більш небезпечний цей підхід з іншої точки зору. Поворот у законодавстві призводить до монополізму «спеціалізованих державних установ» у сфері проведення експертиз. А це не тільки означає усунення всякої можливості для осіб, що беруть участь у судочинстві, звертатися до незалежної експертної думки, але також серйозно підриває гарантії незалежності експертів, що працюють у таких «спеціалізованих установах».

126. По-перше, у законодавстві не визначений порядок створення, реорганізації, ліквідації «спеціалізованих установ», а також критерії, що пред’являються до таких установ.

127. По-друге, у законодавстві не встановлені гарантії експертів, достатні для того, щоб протистояти незаконному тиску керівництва. Гарантії прийому на роботу і звільнення з роботи експертів нічим не відрізняються від загальних гарантій найманіх робітників, передбачених законодавством України про працю. Професійно сумлінні експерти, діяльність яких може суперечити «настановам» керівництва, не мають достатніх гарантій від звільнення. З огляду на монополізм «спеціалізованих установ»,

54 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

для судового експерта звільнення з однієї з таких установ на практиці означає втрату будь-якої можливості практикувати в якості судового експерта. Тож гарантій трудового законодавства зовсім недостатньо для забезпечення його незалежності.

128. Таким чином, керівництво таких спеціалізованих установ одержує величезні можливості впливати на діяльність експерта і на об'єктивність проведених ним досліджень і висновків, що він складає.

129. Treba відзначити, що для того, щоб одержати статус експерта, необхідно пройти атестацію. Однак атестація доступна тільки для працівників спеціалізованих установ. Таким чином, прийом на роботу є передумовою загальної можливості одержати статус експерта і можливості проводити експертизи. Монополізм «спеціалізованих установ» дозволяє керівництву установи вже на стадії прийому фахівців для роботи в «експертній» установі робити відповідний відбір. Оскільки не існує незалежного органу, що відповідає за професійний відбір і атестацію експертів, під час відбору, що здійснює керівництво при прийомі на роботу, розуміння лояльності фахівця можуть переважувати розуміння його професіоналізму.

130. Більш того, частина «спеціалізованих установ» як і раніше входить у систему Міністерства внутрішніх справ, органи якої виступають стороною обвинувачення в основній масі кримінальних справ, що само по собі може з об'єктивної точки зору викликати у учасників судочинства сумніви в неупередженості експертів.

131. З огляду на характер судочинства в Україні, що не допускає змагальної експертизи, описані вище недоліки системи «спеціалізованих» експертних установ можуть привести і призводять до деградації якості експертних висновків, втрати експертами професіоналізму і наукової неупередженості, до маніпуляції експертними знаннями для досягнення цілей, далеких від завдань об'єктивного встановлення обставин справи.

132. У сукупності з уразливим положенням потерпілого від катувань і жорстокого поводження, такий стан справ з експертизою найбільш згубним чином відбивається і на можливості запобігання катуванням і жорстокому поводженню та покаранню винних.

2.2.2.5. Доступ потерпілих до розслідування їх заяви про катування

На додаток до згаданих вище критеріїв ефективного розслідування має існувати відчутний елемент суспільного контролю над розслідуванням і його результатами, щоб забезпечити підзвітність не тільки в теорії, але й на практиці. Ступінь необхід-

ного контролю може дуже відрізнятися в різних випадках. В особливо серйозних справах було б доречним громадське розслідування. В усіх випадках потерпілий (або у відповідних випадках близькі родичі) має брати участь у процесі в тій мірі, у якій це необхідно для забезпечення його законних інтересів.

З Чотирнадцятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2004) 28]

133. Відповідно до стандартів КЗК необхідним елементом ефективного розслідування є незалежний контроль за розслідуванням. І Комітет, і Європейський Суд з прав людини вважають, що найменшою гарантією контролю є адекватна участь потерпілого (або його близьких чи родичів) у розслідуванні скарги. Наприклад, у справі Ангелової проти Болгарії Суд зауважив: «...громадський контроль щодо розслідування та його результатів має бути достатньо відчутним, щоб забезпечити відповідальність як на практиці, так і в теорії. Ступінь громадського контролю може залежати від обставин окремої справи. Однак в усіх справах найближчий родич потерпілого має залучатися до процедури тією мірою, яка необхідна, щоб захистити його законні інтереси».²⁷

134. В Україні ефективна участь потерпілих від катувань дуже ускладнена тією обставиною, що до формального порушення кримінальної справи вони взагалі не мають визначеного статусу щодо розслідування, оскільки перевірка, що проводиться до вирішення питання про порушення справи, відбувається у «позапроцесуальному» порядку. Тому яким-небудь чином впливати на напрямок розслідування він не може, права потерпілого, – зокрема, право на адвоката – на цьому етапі для потерпілого від катувань недоступні.

135. Якщо врахувати, що прокуратура володіє щодо порушення справи широким розсудом, а також практику затягування перевірок, цей недолік у більшості випадків фатальним чином позначається на ефективності розслідування.

136. Крім рішення про порушення кримінальної справи, закон вимагає окремого акту слідства для визнання потерпілим. Це положення підкреслено в одній з постанов Пленуму Верховного Суду:

Відповідно до ч. 2 ст. 49 Кримінально-процесуального кодексу України особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, набуває передбачених законом прав учасника процесу лише після визнання її потерпілим. Визнання особи потерпілим у справі або відмова в цьому мають бути

²⁷ ECHR, Anguelova v. Bulgaria judgment of 13 June 2002, § 140.

56 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

процесуально оформлені постановою органу дізнаття, слідчого, прокурора, судді або ухвалою суду.²⁸

137. Практика, що склалася завдяки цьому положенню, дає органу розслідування додаткові можливості для маніпуляцій з метою не допустити участі потерпілого, його родичів або адвоката в розслідуванні. Участь адвоката в даному разі має істотне значення, оскільки в низці випадків сам потерпілий перебуває під вартою в момент розслідування і тим самим фізично обмежений у можливості брати участь у розслідуванні.

138. Затягування з визнанням особи потерпілою є досить поширеним явищем. Про це говорить і те, що Пленум Верховного Суду спеціально відзначив у своїй постанові:

Відповідно до ч. 2 ст. 232 КПК суди зобов'язані реагувати на виявлені факти необґрунтованого зволікання з визнанням особи потерпілою (при очевидності заподіяння злочином шкоди), допущені органами дізнаття чи досудового слідства, окремими ухвалами (постановами).²⁹

139. Варто відзначити також ще один важливий момент стосовно ефективного представництва потерпілого. Якщо потерпілий від катувань перебуває під вартою, то його юридичне представництво ускладнюється низкою формальних перешкод.

140. Відповідно до КПК і Закону «Про попереднє ув'язнення» (стаття 12) правом на безперешкодний доступ до затриманого володіє тільки захисник у значенні, що надається цьому терміну статтею 44 КПК. На юридичного представника особи, яка подала заяву про застосування до неї катувань, це правило не поширюється. Тому якщо потерпілий від катувань продовжує залишатися під вартою, він не має можливості зустрітися з юридичним представником, якщо тільки юридичний представник і захисник у кримінальній справі за обвинуваченням цього потерпілого, не збігаються в одній особі. Крім того, те ж положення Закону «Про попереднє ув'язнення» передбачає обов'язковий попередній дозвіл «особи або органу, у провадженні яких знаходиться справа». Оскільки в правовій системі «справа» виникає в момент ухвалення рішення про порушення справи, то побачення потерпілого, що знаходиться під вартою, зі своїм юридичним представником практично виключено.

²⁸ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 2.07.2004 року № 13 «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів», п. 2.

²⁹ Там же, п. 5.

141. Законодавство України традиційно передбачає можливість визнання потерпілими лише близьких родичів осіб, що загинули через злочин. В інших випадках близькі родичі можуть виступати як представники потерпілих (стаття 52 КПК). Можливе процесуальне заміщення близьким родичем особи, що вмерла в процесі розслідування. У зв'язку з цим можливі ускладнення з визнанням потерпілим, якщо причинний зв'язок між подіями, що оскаржуються, і смертю складає предмет розслідування. Родичі потерпілого від катувань, що можливо вмер внаслідок катувань, можуть потрапити в зачароване коло: вони не зможуть одержати статусу потерпілого доти, доки не буде встановлено, що смерть потерпілого наступила внаслідок оскаржених дій; у той же час вони не зможуть ефективно брати участь у самому розслідуванні, що має встановити цей факт.

142. Перелік близьких родичів визначений у законі винятковим чином (ст. 32 КПК). У цей перелік входять батьки, один з чоловіків, рідні брати і сестри, дід, баба, онуки.

2.2.2.6. Доступ до матеріалів справи

143. Одним з найбільш несприятливих наслідків відсутності юридичного представництва на стадії до порушення кримінальної справи є ускладнення в доступі до матеріалів справи. Тут також існує низка формальних перешкод.

8 січня 2003 року Анатолію Комасі у приміщенні Ленінського райвідділу міліції в м. Вінниця були завдані тяжкі травми голови, які відповідно даним судово-медичного дослідження відносяться до тяжких тілесних ушкоджень за ознакою небезпеки для життя. Комаха звернувся до прокуратури Вінницької області з заявою щодо порушення кримінальної справи за цим фактом. З метою захисту своїх прав та законних інтересів при розслідуванні цієї справи він звернувся до адвоката та уклав угоду про надання правової допомоги.

За даною справою прокуратурою Вінницької області було винесено кілька постанов про відмову в порушенні кримінальної справи. Коли, після чергової відмови в порушенні справи, представник Комахи звернувся до обласної прокуратури з проханням надати можливість ознайомитися з матеріалами справи, що послужили підставою для такого рішення, їй було відмовлено. Слідчий прокуратури посилався на те, що законодавство не передбачає ознайомлення з матеріалами перевірки зацікавлених осіб та їхніх адвокатів.

144. Аргументація слідчого не позбавлена підстави, оскільки в КПК дійсно немає ясної норми, що передбачає таке право. Таке право знаходить свою підставу в статті 59 Конституції й у рішенні Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 року. У рішенні зазначено, що «закріпивши право будь-якої фізичної особи на правову допомогу, конституційна норма «кожен вільний у виборі захисника своїх прав» (частина 1

58 Фактори, що сприяють збереженню практики застосування катувань

статті 59 Конституції України) за своїм значенням є загальною і стосується не тільки підозрюваного, обвинувачуваного чи підсудного, але й інших фізичних осіб, яким гарантується право вільного вибору захисника з метою захисту своїх прав і законних інтересів». ... Про загальне значення положень частини першої статті 59 Конституції України свідчить положення частини 63 Конституції України, що окрім закріплює право підозрюваного, обвинувачуваного чи підсудного на захист» (п. 5).³⁰

145. Однак, було б бажаним прямо передбачити в Кримінально-процесуальному кодексі норми, що забезпечують ефективну участь юридичного представника потерпілого від катувань чи жорстокого поводження, особливо, коли такий потерпілій продовжує перебувати під вартою. Цього вимагають і Основні положення про роль юристів, прийняті VIII Конгресом ООН із запобігання злочинів у 1990 році, які передбачають (принцип 21), що «комpetентні органи зобов'язані забезпечити юристам доступ до відповідної інформації, досьє і документів, що є в їхньому розпорядженні чи під їхнім контролем, щоб юристи могли надавати ефективну юридичну допомогу своїм клієнтам. Такий доступ повинен бути забезпечений як тільки в цьому з'явиться потреба».

³⁰ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000 (Справа N 1-17/2000).

3. Формальні гарантії для затриманих за підозрою у вчиненні злочину

Комітет придає особливу увагу трьом правам тих осіб, яких затримала поліція: праву особи повідомити про факт свого затримання третьою стороною за власним вибором (члена родини, друга, консульство), праву доступу до адвоката і праву вимагати медичного обстеження лікарем за власним вибором (додатково до медичного обстеження, яке здійснюється лікарем, що його запросили поліцейські органи).³¹ Комітет вважає, що ці права є трьома основними гарантіями проти жорстокого поводження із затриманими особами, і вони мають застосуватися від самого початку затримання, незалежно від того, як таке затримання визначається у відповідній правовій системі (затримання, арешт і т. п.).

З Другої Загальної доповіді [CPT/Inf (92) 3]

3.1. Загальні зауваження щодо правового регулювання та практики затримання за підозрою у вчиненні правопорушення

146. Комітет неодноразово наголошував на важливості дотримання формальних гарантій прав затриманих для попередження катувань та поганого поводження під час перебування у міліції. Виключно теоретичне співставлення законодавства та європейських стандартів позбавлення свободи, не надає адекватного уявлення про рівень додержання прав затриманих та міру їхньої захищеності. Хоча такі гарантії, як повідомлення затриманому про його права, зокрема про право на захисника, сформульовані у законі достатньо чітко, однак було дуже необачним робити висновки із самого факту існування таких положень. Дійсна ефективність цих правових положень може бути оцінена лише в контексті.

147. Тому перш ніж розглянути законодавство та практику щодо окремих гарантій, підкреслених Комітетом, важливо проаналізувати певні питання загального характеру, що стосуються інституту затримання за підозрою у вчиненні злочину.

³¹ Це право було сформульоване в такому вигляді: право на доступ до лікаря, включаючи й право бути оглянутим – якщо таке бажання висловить затримана особа – лікарем, якого обирає сама затримана особа (на додаток до будь-якого медичного огляду, який здійснювався лікарем, що його запросили поліцейські службовці).

3.1.1. Кримінально-процесуальне затримання

148. Важливу гарантію від безпідставного позбавлення волі, у тому числі затримання за підозрою у вчиненні злочину, надала стаття 29 Конституції України³², яка до вимоги «розумності підозри», заладеної у статті 5 Європейської конвенції з прав людини, додала вимогу попередньої перевірки «розумності підозри» судовим органом.

149. Стаття 29 Конституції передбачає обов'язковість рішення суду для будь-якого позбавлення волі, передбачаючи затримання без ордера суду як виключення з загального правила. Частина 3 статті 29 Конституції передбачає необхідну умову, за якою може бути застосоване затримання без ордера суду: «У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити...» У тому ж положенні встановлено обмеження строку тримання під вартою без судового рішення: «Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяті двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою».

150. З ясного змісту статті 29 Конституції випливає обов'язковість рішення суду для будь-якого випадку позбавлення волі. Якщо б ця норма Конституції була відтворена в поточному законодавстві, це значно б зменшило кількість свавільних затримань. Але законодавство і практика досить зневажливо ставляться до цієї конституційної вимоги. Незважаючи на вимоги статті 29 Конституції, яка формулює повноваження правоохоронних органів на затримання без рішення суду як виняток з правила, на практиці, навпаки, таке затримання залишається правилом, а затримання за попередньо отриманим рішенням суду – винятком.

151. Причиною цьому є те, що законодавець не інкорпорував у поточне законодавство принципи захисту права на свободу, заладені в статті 29 Конституції й у статті 5 Конвенції з прав людини. Внаслідок цього зберігається сформована за тривалий час практика правоохоронних органів, які вважають необмежене повноваження здійснювати затримання нездатним елементом своєї діяльності.

152. Слід сказати, що в законодавстві (стаття 165-2 § 4 УПК України) передбачена можливість звернення до суду для отримання попереднього судового дозволу на затримання особи, що підозрюється у вчиненні злочину, але ця можливість майже не використовується. Із вивчення справ, що потрапили до уваги Харківської правозахисної групи, з інтерв'ю з пра-

³² Це конституційне положення набуло чинності 28 червня 2001 року.

цівниками правоохоронних органів випливає, що за дозволом на затримання особи за підозрою у вчиненні злочину правоохоронні органи звертаються лише у тому разі, коли особу оголошено в розшук. В інших випадках затримання здійснюється за власним рішенням правоохоронного органу без звернення до суду. За словами правоохоронців, деякі суди навіть відмовляються розглядати подання про отримання дозволу на затримання, якщо особа не оголошена в розшук.

153. На жаль, зневага до конституційної гарантії у низці випадків демонструється і законодавцем. Наприклад, стаття 20 Закону «Про держану прикордонну службу» (п. 7) передбачає можливість тримання під вартою осіб, які затримані за дорученням правоохоронного органу. Ці формулювання не передбачають отримання дозволу суду на затримання, хоча обставини, описані в цих нормативних актах, не свідчать «про нагальну необхідність запобігти злочинові або його перепинити». За змістом статті 29 Конституції розпорядження органів виконавчої влади не можуть замінити рішення суду у даному випадку, оскільки за змістом виключають ситуацію «нагальної необхідності». Новий Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» також нехтує вимогами Конституції, коли передбачає у статті 18 § 2 (5)(г) право без ордера суду «затримувати і доставляти до правоохоронних органів осіб, які розшукуються». На цей час пошиrena також практика, коли правоохоронний орган одного регіону дає правоохоронному органу іншого доручення затримати підозрюваного, що також порушує статтю 29 Конституції.

154. Судова практика у певних випадках підтримує такий підхід правоохоронних органів, вважаючи, що потреби розслідування самі по собі є достатньою підставою для затримання особи.

Наприклад, Ігор Мірошниченко був затриманий працівниками міліції 4 грудня 2004 року в приміщенні Управління міліції в Харківській області, де очікував на свою дружину, і доставлений до Московського районного відділу м. Харкова. Там його звинуватили у злісній непокорі законному розпорядженню працівників міліції, яка полягала у тім, що він відмовився проіхати до районного відділу, оскільки йому не надали пояснень, чому вони його затримують. 7 грудня 2004 року Московський районний суд м. Харкова визнав його винним у злісній непокорі 11 січня 2005 року постанова суду була скасована головою апеляційного суду Харківської області і справа спрямована на новий судовий розгляд.

Під час нового судового розгляду суд виправдав Мірошниченка за обвинуваченням у вчиненні правопорушення. Але у мотивувальній частині постанови суд вказав, що «вимоги працівників Московського районного відділу міліції, як начальника відділу кримінального розшуку, так і оперативних працівників Рисованого та Юннікова про доставлення Мірошниченка І.Є. для опитування до приміщення Московського РО були законними та обґрунтованими».

62 Формальні гарантії для затриманих за підозрою у вчиненні злочину

155. Суд не взяв до уваги, що працівники можуть проводити опитування особи тільки за її згодою, тож позбавлення волі особи для проведення «добровільного» опитування не може вважатися законним.

156. Ігнорування законодавцем і практикою вимог статті 29 Конституції не дозволило сформувати поняття законних підстав для затримання, у тому числі концепцію розумної підозри. Насправді, дотримання конституційної вимоги могло значно змінити ситуацію на краще і створити основні правові засади діяльності поліції у демократичному суспільстві.

157. У законодавстві практично відсутні правові норми, які б регулювали затримання особи працівником міліції за підозрою у вчиненні злочину. Повноваження працівника міліції по затриманню без рішення суду регулюються Законом України «Про міліцію», який у статті 11 передбачає:

Міліції для виконання покладених на неї обов'язків надається право:

...

5) затримувати і тримати в спеціально відведеніх для цього приміщеннях:

...

осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, обвинувачених, які переховуються від дізнатання, слідства чи суду, засуджених, які ухиляються від виконання кримінального покарання, – на строки і в порядку, передбачені законом ...

158. Але сама по собі ця норма не містить жодних правил і за змістом відсилає до «порядку, встановленому законом». Цей недолік Закону України «Про міліцію» позначається на адміністративній практиці, оскільки положення, яким у цьому разі слід керуватися працівниками міліції, нелегко визначити навіть при копітковому дослідженні.

159. У сфері кримінального процесу найбільш докладним – і практично єдиним – положенням закону, що формує затримання без ордера, є стаття 106 Кримінально-процесуального кодексу України (КПК)³³. Ця стаття в частинах 1 та 2 містить вичерпний перелік ситуацій, за яких агент держави знаходить повноваження затримати підозрюваного.

Орган дізнання вправі затримати особу, підозрювану у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, лише при наявності однієї з таких підстав:

- 1) коли цю особу застали при вчиненні злочину чи безпосередньо після його вчинення;
- 2) коли очевидці, в тому числі і потерпілі, прямо вкажуть на дану особу, що саме вона вчинила злочин;

³³ Арешт без ордера передбачений також статтею 115 КПК, яка відсилає до статті 106 КПК.

3) коли на підозрюваному чи на його одязі, при ньому або в його житлі буде виявлено явні сліди злочину.

При наявності інших даних, що дають підстави підозрювати особу у вчиненні злочину, її може бути затримано лише в тому разі, якщо ця особа намагалася втекти, коли вона не має постійного місця проживання, або коли не встановлено особу підозрюваного.

160. Якщо строго тлумачити ситуації, передбачені частиною 1 статті 106, то складається враження, що закон встановлює обмеження на діяльність поліції значно жорсткіші, ніж передбачені в інших країнах. Однак це здається лише на перший погляд, оскільки ці положення сформульовані нечітко і допускають безліч довільних тлумачень. Наприклад, критерій «особу застали при вчиненні злочину» не дає чіткої відповіді на питання: хто «застав» підозрюваного на місці злочину. Тому працівник міліції або слідчий може спиратися на це положення, якщо будь-яка особа, а не він сам, «застав» підозрюваного на місці злочину. За такого тлумачення обмежувальний ефект цього положення фактично втрачається. Analogічні зауваження можна висловити і до формулювання інших підстав затримання, зазначених у частині 1 статті 106 КПК.

161. У 2004-2005 роках кілька разів порушувалося питання про внесення на друге читання проекту нового Кримінально-процесуального кодексу України. Однак норми запропонованого Кодексу не вирішують проблеми, що існують у чинному правовому регулюванні, і навіть створюють ще більш суперечливе становище.

162. Наприклад, частина 2 статті 118 Проекту розширяє підстави для затримання без рішення суду, використовуючи, як це не дивно, формулювання статті 29 Конституції. У пункті (1) цієї статті Проект передбачає затримання без ордера «у разі нагальної необхідності запобігти злочину чи припинити його». Хоча це повторює положення Конституції, однак автори Проекту цілковито спотворили зміст цього конституційного обмеження. Якщо в Конституції це положення є нормою, що обмежує можливості для затримання без ордера, то автори Проекту представили його як ще один («додатковий», «поряд з іншими») випадок, коли державі дозволено позбавити людину свободи без попереднього рішення суду. За логікою авторів Проекту можна затримати без ордера *або* на підставі закону, *або* на підставі Конституції. За логікою ж Конституції будь-яке положення закону, що допускає затримання без ордера, має бути спочатку перевірене з погляду його конституційності, тобто: чи не створює цей закон для держави повноваження більші, ніж допускає стаття 29 Конституції.

64 Формальні гарантії для затриманих за підозрою у вчиненні злочину

163. Аналогічні зауваження можна висловити щодо пункту (5) частини 2 статті 118 Проекту. Тут передбачена можливість затримання без ордера «з метою доставлення особи до місця провадження дізнання, досудового слідства чи суду на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні нею злочину чи супільно небезпечного діяння». Це положення Проекту дещо нагадує формулювання статті 5 § 1(с) Конвенції. Але, по-перше, у статті 5 § 1(с) Конвенції йдеться про доставлення до «комpetентного судового органу», а пункт (5) частини 2 статті 118 Проекту вимагає доставлення не до «судового органу», а лише в нез'ясоване «місце провадження» дізнання, досудового слідства чи суду. Це істотно різні вимоги. Крім того, будь-яке затримання за підозрою у вчиненні злочину, а не лише затримання за пунктом (5) частини 2 статті 118 Проекту, має здійснювати лише з метою доставлення до суду.

164. На практиці обставини, які, за задумом законодавця, мали визначати підстави для фактичного затримання особи, набули значення підстав для продовження тримання під вартою міліції особи, яка вже раніше була затримана. Фактично ці обмеження в такому формулюванні й у тому тлумаченні, які вони набули на практиці, втратили свою мету – встановити обмеження на повноваження поліції затримувати особу за власним рішенням. Тому фактично затримання здійснюється тоді, коли у цьому бачить потребу працівник правоохоронного органу, незалежно від того, чи знаходиться особа, що приймає рішення про затримання в ситуації «невідкладної необхідності запобігти злочину чи його припинити». Таким чином, відбулася дифракція нормативного змісту положень, що регулюють повноваження поліції, і стаття 106 КПК втратила своє значення норми, що регулює законність самого затримання, а береться до уваги лише під час вирішення питання по продовження тримання під вартою правоохоронного органу особи, яка вже була затримана.

165. Своїм існуванням такий стан речей завдячує доктрині кримінального процесу, яка наполягає на відмінності «фактичного затримання» від «кримінально-процесуального затримання» у порядку статті 106 КПК. Через це затримання особи до складання протоколу перетворилося у «нічийну зону», у межах якої затримана особа позбавлена елементарних правових гарантій. Ця відмінність між «кримінально-процесуальним» та «фактичним затриманням» створена штучно та не ґрунтується ані на загальних принципах захисту права на свободу, ані на точному тлумаченні закону. В принципі позбавлення волі починається з моменту, коли особа змушена перебувати під контролем агента держави. Виконання чи невиконання будь-яких формальностей щодо акту позбавлення волі не змі-

ньює правоюї природи позбавлення волі. Тому особа має вважатися затриманою й набувати всіх прав затриманого з моменту, коли вона дійсно позбавлена волі, а не тоді, коли агент держави захоче чи зможе виконати необхідні формальності.

166. До того часу, коли прийняте формальне рішення про затримання (тобто складений протокол затримання), особа, що тримається під вартою у підрозділі міліції, не вважається затриманою. Статус такої особи під час тримання під вартою правоохоронного органу залишається невизначеним, оскільки за уявленнями і доктрини, і практики, саме з цього моменту починається затримання підозрюваного. Також, за уявленням, тільки з цього моменту виникає обов'язок інформувати затриманого про його права, інформувати родичів про затримання, надати доступ до адвоката тощо. Навіть якщо залишити остроронь практику невиконання цих обов'язків після надання статусу затриманого, невизначений статус особи, фактично затриманої за підозрою у вчиненні злочину, між моментом фактичного позбавлення її свободи і моментом складання протоколу про затримання, створює небезпеку застосування до неї поганого поводження і закріплює почуття безкарності у працівників правоохоронних органів.

167. Фактично, відсутність легального статусу, що відповідав би фактичному становищу затриманого, з самого початку робить марно будь-яку спробу затриманого скористатися своїми правами, оскільки доктрина і практика не визнає за ним таких прав. Це також не дає можливості притягти до відповідальності за порушення цих прав посадових осіб, які тримають під вартою підозрюваного без формального рішення.

168. Якщо взяти до уваги зміну у сфері застосування статті 106 КПК, яка відбулася на практиці, не залишається нічого іншого, як зробити висновок, що законодавство України не містить жодного положення, яке б передбачало умови, за яких працівник міліції мав (або не мав) права затримати особу за підозрою у вчиненні правопорушення. Попри уявлення про те, що стаття 11 Закону України «Про міліцію» визначає такі умови, відсилаючи до якогось закону, насправді такого закону не існує.

169. Тому в практиці правоохоронних органів зберігається погляд, що працівник міліції може затримати особу без будь-яких підстав на строк до 3 годин і допитати (опитати) її. Лише якщо під час цього тригодинного затримання з'ясовуються обставини, що свідчать про причетність особи до злочину, працівник міліції починає певні дії по оформленню затримання особи. Якщо достатніх даних для затримання не з'являється, особа звільняється без жодної реєстрації як щодо її затримання, так і щодо її звільнення.

Наприклад, Ірину Терещенко працівники міліції затримали на робочому місці із застосуванням сили, доставили до Голосіївського районного відділу міліції і тримали її там близько 6 годин, вимагаючи дати свідчення проти її колеги. Коли Терещенко спробувала оскаржити дії працівників міліції до прокуратури та суду, вона отримала відповіді, з яких випливало, що незважаючи на те, що її доставили до районного відділу та тримали там протягом кількох годин, вона знаходилась там у якості свідка і не затримувалась як особа, яка підозрюється у вчиненні злочину, оскільки не було підстав для цього.

170. Невизначеність законодавства призводить до того, що правоохоронні органи рахують строк затримання не з того моменту, коли особа була дійсно позбавлена волі, а з моменту, коли таке позбавлення волі було офіційно оформлене. Питання про те, з якого моменту починається позбавлення волі, зокрема за підозрою у вчиненні правопорушення, не визначений з достатньою певністю ані в законодавстві, ані в судовій практиці.

171. У законодавстві існує положення, з якого ясно, що початковим моментом затримання є саме момент фактичного позбавлення волі. Це стаття 44 КПК, яка передбачає, що «захисник допускається до участі у справі ... з моменту оголошення підозрюваному протоколу про затримання..., але не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту затримання». Тобто закон не пов'язує початок затримання з моментом складання протоколу про таке затримання.

172. Але практика мало звертає увагу на це положення, і в правоохоронних органах зберігається практика, за якої між моментом фактичного затримання підозрюованої особи і складанням протоколу затримання минає певний час: від кількох годин до – іноді – кількох діб. Це навіть знайшло відображення в інституційній організації роботи районних відділів міліції, де існують кімнати для «доставлених осіб», призначенні для тримання під вартою осіб, доставлених до районного відділу, але «ще не затриманих».

173. У відповідності до усталеної практики, «кримінально-процесуальне затримання» починається з моменту складання протоколу про затримання. Однак визначення цього моменту цілком залежить від розсуду посадової особи, що веде розслідування. Тому на практиці термін затримання обчислюється не з того моменту, коли особа дійсно позбавлена свободи, а з того, коли посадова особа, що позбавила її свободи, виконала необхідні формальності.

174. Це відзначив і Європейський комітет із запобігання катуванням у § 15 свого Звіту про візит в Україну в 1998 році: «протягом перших 24

годин [затримання] органи дізнання, тобто працівники карного розшуку, повинні провести невідкладні оперативні і слідчі заходи щодо справи, провести попереднє опитування затриманого й оформити протокол затримання...»

175. Такий стан справ має серйозне значення для оцінки практичної здійсненості гарантій прав затриманих, формально передбачених у законодавстві, оскільки навіть формально ці гарантії набувають чинності лише після кількох годин, а іноді й днів після того, як особа потрапила під контроль правоохоронного органу.

176. До того, як прийнято формальне рішення про затримання, підозрюваний не вважається затриманим, і його статус під час фактичного тримання під вартою правоохоронного органу залишається невизначеним до тих пір, поки посадова особа (слідчий чи дізнатавчий) не складе протокол затримання. Відповідно до пануючої доктрини та практики саме з цього моменту виникає обов'язок агентів держави повідомити затриманому про його права, інформувати родичів про затримання, надати доступ до адвоката тощо. Невизначений статус підозрюваного між моментом позбавлення його волі і моментом складання протоколу про затримання перешкоджає реалізації ним своїх прав, гарантованих статтями 29 Конституції України і статтями 5 та 6 Європейської конвенції із захисту прав людини.

177. Ряд прикладів із практики Фонду професійної допомоги жертвам катувань підтверджує практику тримання під вартою міліції без оформлення протоколу про затримання:

Іван Нечипорук (м. Хмельницький) був затриманий **20 травня 2004** року працівниками міліції біля свого будинку і до **21 травня** утримувався в одному з районних відділів міліції без оформлення протоколу затримання. Тільки **21 травня 2004** року був складений протокол про його затримання за підозрою у вчиненні адміністративного правопорушення.

Євген Бочаров (м. Харків) був затриманий працівниками карного розшуку вранці **11 квітня 2002** року. Лише ввечері в одному з районних відділів був складений протокол про його затримання за підозрою у вчиненні адміністративного правопорушення. Протягом цілого дня Бочаров знаходився під контролем працівників карного розшуку.

Віктор Копча (м. Кривий Ріг) був затриманий о **6-й годині ранку 25 листопада 2003** року працівниками відділу по боротьбі з організованою злочинністю. Утримувався під вартою у приміщенні УБОЗ. Лише ввечері **27 листопада** був складений протокол про його затримання за підозрою в вчиненні злочину.

Михайло Коваль (м. Чернігів) був затриманий близько **18-ї години 14 серпня 2001** року і доставлений до одного з районних відділів. Пізно ввечері був звільнений. Протокол про затримання не складався.

68 Формальні гарантії для затриманих за підозрою у вчиненні злочину

Олексій Захаркін (м. Калуш, Івано-Франківська область) був затриманий близько 16-ї години 17-го травня 2003 року і доставлений до одного з районних відділів міліції. Лише близько 22-ї години був складений протокол адміністративного затримання.

178. Одна з причин використання такого «тіньового» затримання полягає в тому, що в законодавстві фактично відсутні самостійні критерії для визначення законного затримання. В одному з наказів МВС сказано:

Протягом 10 діб з дня виявлення порушення законності проводити службові розслідування кожного факту:

...

звільнення осіб з ізоляторів тимчасового тримання в зв'язку з непідтвердженим підозри або закінченням терміну затримання;

...

винесення виправдівальних вироків і припинення кримінальних справ стосовно до осіб, що утримувались під вартою.³⁴

179. Таким чином, цей наказ вважає порушенням законності будь-яке затримання, яке згодом не перетворилося у взяття під варту. Це може привести до двох однаково згубних наслідків для правоохоронної діяльності:

– з одного боку, працівник міліції може невиправдано утримуватися від затримання підозрюваного, якщо існує найменший ризик того, що підозра, яка спочатку виправдовувала затримання, згодом зникне;

– з іншого боку, – що більш імовірно, – працівник міліції вдаватиметься до будь-яких – у тому числі і незаконних – методів, щоб забезпечити, аби здійснене ним затримання перетворилося в наступне взяття під варту.

Не дивно, що, опинившись перед таким вибором, працівники міліції вдаються до «неформального» затримання, щоб уникнути відповідальності за затримання, яке згодом виявилося необґрунтованим.

180. Поширений навіть погляд, що працівник міліції, який застав особу, наприклад, під час вчинення злочину, не може спиратися на статтю 106 КПК, оскільки на цей час немає акта про порушення кримінальної справи, а тому немає кримінального процесу, у систему якого входить стаття 106 КПК. Таким чином, доктрина та практика створюють ситуацію, за

³⁴ Наказ МВС України й Державного департаменту України з питань виконання покарань № 300/73 від 23.04.2001 року «Про заходи щодо дотримання законності при затриманні осіб, підозрюючих у вчиненні злочину, обранні щодо них запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та додержання встановлених законом строків затримання та тримання під вартою під час досудового слідства», пункт 2.5.

якої не існує жодного законодавчого положення, яке чітко окреслює повноваження працівників міліції у випаду, коли вони дійсно опинилися у ситуації «нагальної необхідності запобігти злочинові або його припинити».

181. Невизначеність правових норм, що визначають повноваження працівників міліції щодо затримання призводить до того, що за загальним уявленням працівників правоохранних органів вони мають право затримати будь-яку особу, яка здається їм «підозрілою» з незрозумілих підстав, і провести перевірку цієї особи на причетність до злочинної діяльності, за наслідками якої вони вирішують, чи є підстави для формального затримання цієї особи. Такий підхід порушує одну із головних гарантій свободи особи – не бути затриманою без достатніх підстав, а також суттєво збільшує ризик поганого поводження із нею.

182. Одним із ключових понять, що визначають законність поліцейського затримання і становлять гарантію від свавільного позбавлення волі, є поняття «розумної підозри» у вчиненні злочину.

183. Як зазначав Європейський Суд з прав людини, «розумна підозра» у вчиненні кримінального злочину, про яку йдеться у статті 5 § 1(с) Конвенції, передбачає наявність обставин або відомостей, які переконали б неупередженого спостерігача, що ця особа, можливо, вчинила злочин.³⁵ Також було зазначено, що «факти, які викликають підозру, не обов’язково мають бути одного рівня з тими, які необхідні для обґрунтування засудження чи навіть для пред’явлення обвинувачення; це досягається на наступній стадії кримінального розслідування».³⁶

184. Визначення, які використовує Європейський Суд, передбачають ретельну оцінку всієї сукупності обставин, і самі собою свідчать про те, що знайти ту межу між недостатньо розумною підозрою і підозрою, яка є достатньо розумною, досить важко. Але можна вважати аксіомою, що чим більше обґрунтована «підозра» щодо причетності певної особи до певного злочину, тим менше вірогідністю застосування до підозрюваного катувань та поганого поводження. І навпаки, якщо поліція має недостатньо переконливі докази проти особи або не має взагалі ніяких доказів, на яких вона може побудувати формальне обвинувачення, це спонукає її вдатися до дій, які нададуть обґрунтованості її підозри, а тому ризик застосування катувань та поганого поводження значно збільшується.

³⁵ ECHR, O’Hara v. the United Kingdom judgment of 16 October 2001, § 34.

³⁶ ECHR, Murray v. the United Kingdom judgment of 28 October 1994, § 55.

185. Але на сьогоднішній день концепція «розумної підозри» не відіграє у практиці української міліції помітної ролі. Вимога розумної підозри для кожного затримання за підозрою у вчиненні правопорушення недостатньо чітко сформульована. Не сформульовані і змістовні ознаки такої розумної підозри. Законодавчо концепція розумної підозри може бути сформульована лише в дуже загальних термінах, оскільки неможливо дати в законі чіткі визначення, які охопили б усі аспекти поліцейської діяльності. Тому головний вплив на розробку критеріїв розумної підозри та впровадження їх у практику правоохранних органів має судова практика.

186. У законодавстві передбачені ще кілька судових процедур, які могли б створили судову практику, що визначає критерії розумної підозри. Це процедура, передбачена частинами 7 та 8 статті 106 КПК (перевірка законності затримання у порядку статті 106 КПК), процедура, передбачена статтею 165-2 КПК (розділ питання про взяття під варту), процедура, передбачена Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянинові незаконними діями органів дізнатання, досудового слідства, прокуратури і суду» (розділ питання про стягнення шкоди за незаконне затримання). Також певні критерії могли бути визначені при розгляді кримінального обвинувачення за статтею 371 КК (незаконне затримання, арешт або привід). Однак розвиток змістової судової практики у цьому напрямку стримується низкою чинників.

187. Судова процедура перевірки законності затримання у порядку статті 106 КПК була введена лише влітку 2001 року і не отримала адекватного розвитку. Крім того, законодавець невдало об'єднав різнопідручні питання – (1) про законність затримання у порядку статті 106 КПК та (2) про наявність підстав для взяття під варту – в одне судове слухання. Пізніше Пленум Верховного Суду України у своїй постанові вказав, що визнання затримання незаконним не впливає на вирішення питання про виправданість взяття під варту. Як наслідок, питання щодо законності затримання міліцією, у тому числі й питання розумності підозри, практично не розглядається під час згаданого слухання. Більше того, законодавець обмежив як предмет судового розгляду, так і можливості судді з дослідження доказів, що практично не дозволяє розглядати питання про розумну підозру по суті (див. докладніше розділ 5.4. Предмет судового розгляду – с. 120).

188. Що стосується процедури стягнення шкоди, завданої незаконним затриманням, тут розвиток судової практики стримується тією обставиною, що законодавець обмежив коло осіб, які мають право на таке стягнення, оскільки для отримання права на відшкодування необхідно, щоб

особа була виправдана або обвинувачення проти неї було припинено з реабілітуючих обставин. Крім того, Закон України «Про відшкодування шкоди...» конструює делікт таким чином, що питання розумної підозри може не стати предметом судового розгляду. З погляду цього закону сам факт виправдання або припинення обвинувачення з реабілітуючих обставин за кримінальним або адміністративним обвинуваченням є підставою для відшкодування шкоди за позбавлення волі, що сталося у зв'язку з цими обвинуваченнями. Тобто суду немає необхідності розглядати питання розумності підозри для затримання.

189. Судової практики за кримінальними звинуваченнями за статтею 371 КК немає, оскільки за останні кілька років справи за такими обвинуваченнями до суду не передавалися. (До речі, відсутність кримінальних справ за обвинуваченнями в незаконному затриманні самою собою свідчить про невизначеність критеріїв законного затримання).

190. За таких обставин концепція «розумної підозри», яка є ключовою для визначення законності поліцейського затримання і обґрунтованості тримання під вартою за підозрою у вчиненні злочину, залишається чужорідною для сьогоднішньої судової та адміністративної практики. За природою речей це створює умови для існування практики свавільних затримань, приклади якої наводяться в цьому дослідженні. Крім того, відсутність судової практики стримує розвиток доктрини навчальних програм для поліцейських, які б засновувались на сучасних стандартах поліцейської діяльності.

3.1.2. Адміністративне затримання

Також виявилося під час візиту, що правоохоронні органи використовують положення Кодексу про адміністративні правопорушення (стаття 263) та статтю 11 Закону «Про міліцію», щоб затримувати та допитувати осіб поза межами дії та строки, передбачені Кримінально-процесуальним кодексом.

Делегація зустріла багато випадків затриманих, статус яких був змінений з адміністративного на кримінальний, за підозрою у вчиненні кримінального злочину, цілком відмінного від того, за який він спочатку був затриманий.

Комітет рекомендує, щоб українські органи влади вдалися до відповідних заходів, аби викорінити цю практику та гарантувати, щоб затримання й допит осіб, підозрюючих у кримінальних злочинах, завжди проводилися у строгій відповідності до норм Кримінально-процесуального кодексу.

72 Формальні гарантії для затриманих за підозрою у вчиненні злочину

191. Зберігається невизначеність щодо фундаментальних засад затримання в зв'язку з розслідуванням адміністративних правопорушень.

Хоча стаття 5 § 1(с) Конвенції дозволяє затримання за підозрою у вчиненні адміністративного правопорушення, однак відповідно до частини 3 статті 29 Конституції затримання без ордера припустиме лише у зв'язку з кримінальним процесом. Це ясно випливає з тексту цього положення:

У разі нагальної необхідності запобігти *злочинові* чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід.

192. Законодавство України чітко розрізняє поняття «злочину» і «адміністративного правопорушення». Правова доктрина також проводить чітку межу між цими двома видами правопорушень: «злочином», під яким завжди розуміється «кримінальний злочин» і правопорушенням у вузькому змісті слова, тобто «адміністративним правопорушенням».

193. Таким чином, частина 3 статті 29 Конституції не допускає затримання без рішення суду у випадках, коли йдеться про «правопорушення» на відміну від «злочину», навіть якщо існує «невідкладна необхідність» запобігти чи припинити його. Тобто правоохоронці мають у разі підозри щодо причетності особи до адміністративного правопорушення діяти за правилом, встановленим частиною 2 статті 29 Конституції, яка вимагає попереднього рішення суду.

194. Цілком очевидно, що положення статті 29 Конституції з погляду статті 5 Європейської конвенції визначають «порядок», встановлений національним законом, тож порушення порядку, встановленого статтею 29 Конституції автоматично порушує вимоги статті 5 Конвенції.

195. Однак у Кодексі України про адміністративні правопорушення (КУАП), як і раніше, зберігаються положення, що допускають затримання без рішення суду. Ці повноваження ґрунтуються на наступних положеннях КУАП: стаття 259 «Доставлення порушника»; стаття 260 «Заходи забезпечення впровадження в справах про адміністративні правопорушення»; стаття 261 «Адміністративне затримання»; стаття 262 «Органи (посадові особи), правомочні здійснювати адміністративне затримання»; стаття 263 «Сроки адміністративного затримання».

196. Особливої уваги потребує стаття 259, що визначає порядок так званого «доставлення» особи, підозрюваної у вчиненні адміністративного правопорушення. Вона фактично створює необмежені повноваження затримати і доставити підозрюваного в підрозділ правоохоронного органу.

Хоча термін перебування під вартою у правоохоронному органі обмежений однією годиною, однак термін самого доставлення не обмежений у законі і регулюється тільки загальною вказівкою: «*Доставлення порушника має бути проведено в можливо короткий строк.*

197. Більш того, якщо розглядати систему законодавства України в цілому, таке «доставлення» взагалі не вважається позбавленням волі. Наприклад, на відміну від «затримання» у вузькому значенні, за незаконне «доставлення» не передбачена кримінальна відповідальність. Також незаконне доставлення не є підставою для відшкодування шкоди відповідно до Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, заподіяної громадянинові незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду».³⁷

198. Щодо адміністративного затримання у вузькому значенні, то тут також існує певна невизначеність у законодавчому регулюванні. Пункт 5 статті 11 Закону «Про міліцію» передбачає право міліції затримувати «осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, для складання протоколу або розгляду справи по суті, якщо ці питання не можуть бути вирішенні на місці, – на строк до трьох годин...» Отже, відповідно до цього положення працівник міліції має повноваження затримати підозрюваного в здійсненні будь-якого адміністративного правопорушення.

199. Однак стаття 262 КУАП, що стосується того ж питання, обмежує повноваження міліції на затримання *певним колом* правопорушень, вичерпно перерахованих у цій статті.

200. Колізія між згаданими положеннями Закону «Про міліцію» і Кодексу України про адміністративні правопорушення не дає можливості точно з'ясувати обсяг повноважень міліції у затриманні підозрюаних правопорушників. Невизначеності додає також невідповідність деяких формулювань правопорушень у статті 262 КУАП формуллюванням матеріальних статей КУАП.

201. Крім того, що в самій ідеології процесуальної частини КУАП принципи, притаманні концепції належної процедури, зокрема, презумпція невинуватості, виражені набагато слабкіше, ніж у Кримінально-процесуальному кодексі. Термінологія КУАП свідчить, що процедура щодо адміністративних правопорушень розглядається не як процес визначення винуватості або невинуватості у вчиненні правопорушення, а лише як

³⁷ Закон України від 1.12.1994 г. № 266/94-ВР (Відомості Верховної Ради, 1995, N 1, ст. 1).

74 Формальні гарантії для затриманих за підозрою у вчиненні злочину

певний ритуал притягнення до відповідальності особи, винуватість якої не піддається сумніву. Цей підхід яскраво виражений у тому, що в низці положень КУАП особа, яка підозрюється (обвинувається) у вчиненні адміністративного правопорушення, ще до вирішення питання про винуватість зветься «правопорушником».

202. За такої ідеології процесу було дарма шукати в КУАП якихось чітких вимог щодо розумності підозри. Відсутність законодавчих критеріїв для визначення «розумної підозри» зумовлює досить поширене злоувживання так званим «адміністративним затриманням», у тому числі для цілей кримінального розслідування.

203. Невизначеність підходу законодавця до критеріїв законного затримання міліцією, нехтування конституційними вимогами, відсутність послідовної судової практики, яка б визначала принципи регулювання у цій сфері призвели до того, що практика правоохоронних органів доволі далеко відійшла від тієї моделі, яку можна уявити, розглядаючи лише законодавчі положення.

3.2. Тривалість затримання

3.2.1. Затримання за підозрою у вчиненні злочину

204. Кримінально-процесуальний кодекс передбачає обов'язкове доставлення до судді особи, термін тримання під вартою якої може перевищити 72 години. У відповідності до статті 106 КПК:

Протягом сімдесяти двох годин після затримання орган дізнання:

- 1) звільняє затриманого, якщо не підтвердилається підозра у вчиненні злочину, закінчився встановлений законом строк чи затримання було здійснено з порушенням вимог, передбачених частинами першою і другою цієї статті;
- 2) звільняє затриманого і обирає щодо нього запобіжний захід, не пов'язаний з триманням під вартою;
- 3) доставляє затриманого до судді з поданням про обрання йому запобіжного заходу у вигляді взяття під варту.

205. Оскільки згідно зі статтею 29 Конституції затриманий має бути звільнений, якщо протягом 72 годин йому не вручено рішення суду, з цього випливає, що строк доставлення до судді має залишати розумну можливість провести судовий розгляд і ухвалити судове рішення в межах цього граничного терміну. Стосовно цього формулювання статті 106 КПК можуть стати причиною порушення цієї вимоги Конституції, оскільки ця стаття закінченням терміну вважає момент доставлення до судді, а не момент вручення затриманому мотивованого судового рішення.

206. Крім того, через те, що період затримання обчислюється з моменту складання протоколу затримання (див. вище), насправді підозрювані можуть перебувати під вартою міліції без судового рішення період, що перевищує припустимий за Конституцією термін на кілька годин чи навіть днів.

Наприклад, Віктор Конча (м. Кривий Ріг) був затриманий о 6-й годині ранку 25 листопада 2003 року і доставлений до судді лише 30 листопада 2003 року, оскільки протокол про затримання був оформленний тільки 27 листопада 2003 року.

207. Правоохоронні органи вважають 72 години строком, протягом якого вони мають нічим не обмежені повноваження тримати людину під вартою. Судді, до яких доставляються затримані особи, не вимагають від правоохоронних органів представити докази того, що затримана особа не могла бути доставлена у більш короткий строк. Харківська правозахисна група не має інформації про випадки, коли затриманий був би доставлений до судді в той же день чи наступного дня після затримання.

208. Часто для продовження тримання під вартою міліції використовується сполучення затримання за підозрою у вчиненні адміністративного правопорушення і затримання за підозрою у кримінальному злочині. У таких випадках підозрюваний затримується на термін до 3-х діб у порядку статті 263 КУАП, а після закінчення цього терміну затримується в порядку статті 115 КПК. Для ілюстрації можна привести кілька прикладів із практики:

Іван Нечипорук (м. Хмельницький) був затриманий працівниками міліції 20 травня 2004 року, а доставлений до судді лише 26 травня 2004 року. З моменту затримання до 21 травня він утримувався під вартою без будь-якого протоколу, з 21 по 23 травня – на підставі протоколу про адміністративне затримання. Затримання за підозрою у вчиненні злочину було оформлено лише 23-го травня 2004 року.

Олексій Захаркін (м. Калуш, Івано-Франківська область) тримався під вартою без доставлення до судді шість з половиною діб. 17 травня 2003 року він був затриманий в адміністративному порядку і доставлений в один з районний відділів міліції, а 20 травня був складений протокол про затримання за підозрою у вчиненні злочину. Загалом він перебував під вартою міліції без судового контролю до ранку 24 травня.

209. Така практика також можлива тільки завдяки недостатній інкорпорації в спеціальні закони вимог статті 29 Конституції, що передбачає для позбавлення свободи отримання попереднього судового рішення чи – у виняткових випадках – отримання такого судового рішення протягом 72 годин з моменту затримання, незалежно від того, на якій правовій підставі базується позбавлення волі. Адміністративна практика щодо затримання повинна також ґрунтуватися на вимогах параграфів 1(с) і 3 стат-

76 Формальні гарантії для затриманих за підозрою у вчиненні злочину

ті 5 Конвенції, які не проводять різниці між підозрою в адміністративному правопорушенні і підозрою в кримінальному злочині.

210. Також для продовження затримання під вартою міліцією використовується прийом, коли співробітники правоохоронного органу після того, як суд відмовився задоволити подання про взяття під варту і звільнив затриманого, прямо в будинку суду чи при виході з будинку суду затримують підозрюваного за «прихованою» підозрою.

211. Використання такого прийому можливе тільки завдяки тому за надто широкому тлумаченню, що набули терміни статті 106 КПК у практиці правоохоронних органів і судовій практиці.

212. Суттєве занепокоєння викликає положення частини 4 статті 165-2 КПК:

Якщо в поданні порушується питання про взяття під варту особи, яка перебуває на волі, судя вправі своєю постанововою дати дозвіл на затримання підозрюваного (обвинувачуваного) і доставку його в суд під вартою. Затримання в цьому випадку не може продовжуватися більше сімдесяті двох годин, а в разі, коли особа перебуває за межами населеного пункту, в якому діє суд, – *не більше сорока восьми годин* з моменту доставки затриманого в цей населений пункт.

213. Оскільки ніяких обмежень на термін доставлення в потрібний «населений пункт» не встановлено, перебування під вартою міліції без судового контролю може тривати теоретично нескінченно довго.

14 жовтня 2003 року в м. Сімферополі був затриманий пан Н. на підставі дозволу, виданого Печерським районним судом м. Києва в порядку частини четвертої статті 165² КПК. Він був затриманий у будинку Центрального районного суду м. Сімферополя, куди з'явився для участі в судовому засіданні про взяття його під варту за поданням прокуратури Криму. Після затримання пан Н. був доставлений до суді Печерського районного суду м. Києва лише 7 листопада 2003 року, тобто через 24 дні після затримання. До доставки до судді він знаходився в ізоляторі тимчасового тримання м. Сімферополя.

Також пан А. 9 червня 2004 року у м. Сімферополі був затриманий на підставі дозволу, виданого Печерським районним судом м. Києва в порядку частини четвертої статті 165² КПК, і був доставлений до Печерського районного суду м. Києва лише 23 червня 2004 року, тобто через 14 днів після затримання.

214. Частина 8 статті 165-2 КПК надає судді повноваження відкласти вирішення питання про взяття обвинувачуваного (підозрюваного) під варту чи звільнення на строк до 10 діб, а за клопотанням затриманого – до 15 діб, якщо суддя вважає, що «для обрання затриманому запобіжного заходу необхідно додатково вивчити дані про особу затриманого чи з'ясувати інші обставини, що мають значення для ухвалення рішення з цього питання».

215. Ряд дослідників і практичних діячів висловлюють думку, що «ця правова норма є ... гарантією від необґрунтованого застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту». ³⁸ Однак така думка навряд чи обґрунтована теоретично, оскільки такий підхід дає можливість правоохоронному органу затримувати людину, не маючи достатніх підстав для цього. Таке повноваження судді на практиці означає презумпцію взяття під варту кожного підозрюваного.

216. Більш міцною гарантією від необґрунтованого взяття під варту став би чітко встановлений обов'язок суду звільнити затриманого, якщо обвинувачення не надало достатніх доводів на користь взяття його під варту.

217. Крім того, на практиці продовження затримання становить додатковий ризик для затриманого, оскільки у такому разі він продовжує перебувати під вартою міліції, а не переводиться до слідчого ізолятора. За законом рішення судді *про продовження затримання* не є підставою для поміщення затриманого в СІЗО, оскільки у відповідності до статті 3 Закону «Про попереднє ув'язнення» «підставою для попереднього ув'язнення є мотивоване рішення суду *про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту*, винесене відповідно до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України».

218. Нерідко обвинувачення вимагає продовження затримання саме з метою недопущення переведення до СІЗО, оскільки це може ускладнити «успішне просування розслідування» і «ефективну роботу з підозрюваним».

219. Як правило, розгляд, що закінчується постановою про продовження затримання, проводиться вкрай поверхово.

Віктор Конча, який був затриманий у Кривому Розі, так описував судовий розгляд:

«Мене доставили в суд для вирішення питання про ув'язнення під варту чи звільнення. Судя поставила лише одне питання: «Що скажеш у своє виправдання?» Я сказав, що я невинуватий, що в мене є алібі, що мені було відмовлено в зустрічі з адвокатом. Судя наказала мене вивести і вголос сказала: «Додати сім діб». На моє прохання провести допит судя не відреагувала».

220. За висновками згаданого вище дослідження «переважна більшість матеріалів, що містять постанови суду про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту після закінчення 10-денного терміну за-

³⁸ Звіт про результати проведеного дослідження в місцевому суді Київського району м. Харкова в рамках пілотного дослідницького проекту «Використання в Україні затримання і запобіжного заходу і вигляді ув'язнення під варту» (керівник досліджень – д.ю.н., проф., член-кореспондент АПрНУ В.С.Зеленецький).

тримання, не містять яких-небудь нових документів, отриманих у період продовження терміну затримання; відсутні посилання на них і в самих постановах суду».³⁹

221. Відповідно до узагальнення практики, проведеного апеляційним судом Запорізької області, «недоліком у роботі судів можна вважати те, що суди, приймаючи рішення про продовження терміну затримання особи, не вказують у постанові, які саме обставини підлягають з'ясуванню і які конкретно дії треба виконати в зв'язку з додатковим з'ясуванням цих обставин, а подекуди взагалі використовують право на продовження затримання не з метою визначитися з питанням про доцільність тримання особи під вартою, а з метою «допомогти» слідчим зібрати необхідні докази в справі, що є неприпустимим».⁴⁰

222. Висновки цих досліджень ще раз підтверджують, що продовження затримання використовується не для забезпечення більш зваженого рішення судді про взяття під варту чи звільнення, а частіше для того, щоб підозрюваний (обвинувачуваний) довше залишався під владою органу міліції.

223. Такий стан речей зумовлює додатковий ризик застосування катувань, жорстокого поводження не тільки тому, що в період продовження затримання підозрюваний (обвинувачуваний) може знову зазнати катування, але також і тому, що тривале тримання під вартою в міліції передшоджає своєчасному виявленню слідів жорстокого поводження й ускладнює наступне розслідування відповідних заяв підозрюваного (обвинувачованого). На жаль, проект нового КПК зберігає аналогічну норму в частині 3 статті 148.

3.2.2. Тривале адміністративне затримання

224. У своїй доповіді про візит 2002 року Комітет звертав увагу на те, що «як з'ясувалося під час візитів, підрозділи міліції використовують положення Кодексу про адміністративні правопорушення (стаття 263) та статтю 11 Закону «Про міліцію», щоб затримувати та допитувати осіб за межами правил та строків, встановлених Кримінально-процесуальним кодексом».

³⁹ Теж саме.

⁴⁰ Узагальнення практики розгляду Мелітопольським міськрайсудом, Приазовським, Акимовським, Веселовським райсудами питань, пов'язаних з застосуванням під час досудового слідства запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. (Узагальнення здійснено суддями апеляційного суду Запорізької області Г.І.Алєйниковим та М.І.Галянчуком).

225. Хоча за правилом адміністративне затримання не може тривати більше 3-х годин, однак правоохоронні органи зберігають значні повноваження продовжувати таке затримання на більш тривалий термін.

226. Закон України «Про міліцію» у пункті 5 статті 11 передбачає, що «у необхідних випадках для встановлення особи і з'ясування обставин правопорушення» міліція має право затримати і тримати у себе під вартою «до трьох діб з повідомленням про це письмово прокурора протягом 24-х годин з моменту затримання».

227. Стаття 263 КУАП надає міліції ще більші повноваження. Стаття передбачає, що «осіб, які порушили правила обігу наркотичних засобів і психотропних речовин», можуть затримати «на строк до десяти діб з санкції прокурора, якщо правопорушник не має документів, що посвідчують його особу».

228. Ця норма КУАП відверто порушує статтю 29 Конституції, яка вимагає, щоб законність тримання під вартою протягом 72 годин була перевірена судом.

Віктор Г. (Кіровоградська область) був затриманий працівниками міліції 10-го липня 2003 року за підозрою у вчиненні дрібного хуліганства (ст. 173 КУАП). Він був доставлений до суду для розгляду справи по суті лише 14-го липня 2003 року. З постанови суду видно, що затримання було оформлене лише 11-го липня 2003 року, тобто наступного дня після фактичного затримання.

229. Відсутність чітких умов законного затримання, більш обмежені – у порівнянні з кримінальним процесом – права особи, затриманої в адміністративному порядку, призводить до того, що адміністративне затримання широко використовується з метою кримінального переслідування. КЗК у звіті щодо візиту 2002 року (§ 16) відзначив, що правоохоронні органи використовують положення КУАП і Закону «Про міліцію» для того, щоб одержати можливість допитувати затриману особу без гарантій і часових обмежень, встановлених Кримінально-процесуальним кодексом.

230. Цілком очевидно, що поширення такого прийому правоохоронними органами стало наслідком введення судового контролю в кримінальному процесі. Однак через безсистемний підхід до правового регулювання, у законодавство не були внесені зміни, які виключили б можливості для правоохоронних органів ухилятися від судового контролю.

231. Слід відзначити, що адміністративний арешт, що накладається у якості стягнення за вчинення певних правопорушень, також використовується як спосіб продовжити тримання під вартою міліції, оскільки, як правило, особи, яким призначений адміністративний арешт, тримаються у райвідділі міліції.

232. Практика використання адміністративного арешту з метою розслідування кримінального злочину залишається значно поширеною.

Олександр Балабай та Вадим Кравченко були засуджені до 11 діб адміністративного арешту рішенням Чугуївського районного суду Харківської області за злісну непокору розпорядженню працівника міліції. Як стверджують заявники, протягом строку адміністративного арешту вони зазнали поганого поводження з боку працівників міліції, які вимагали від них інформацію щодо осіб, причетних до злочинів.

Ігор Мірошниченко також був затриманий через злісну непокору розпорядженню працівника міліції і тримався в Московському районному відділі міліції м. Харкова протягом трьох днів. Непокора Мірошниченка полягала в тім, що він відмовився проїхати разом з працівниками міліції до районного відділу, оскільки ті не надали йому пояснень, чому вони його затримують.

3.2.3. Можливість повернення до органів міліції під час тримання під вартою у СІЗО

Певні обставини інколи вимагають проведення поліцією додаткових допитів осіб, які до суду перебувають у тюрмі. Комітет вважає, що з точки зору попередження жорстокостей краще, щоби такі допити проводились не в поліції, а у відповідній тюремній установі. Передання осіб, які до суду перебувають у тюрмі, під варту поліції для подальших допитів має запитуватись і дозволятись лише тоді, коли є безумовно необхідним. Також обов'язковим є те, щоби за подібних виняткових обставин повернення арештованого під варту поліції йому забезпечувались три права, описані впп. 40 – 43.

З Дванадцятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2002) 15]

233. У своїй Доповіді щодо візиту 1998 року (§ 36) Комітет рекомендував, щоб «переведення арештованих із СІЗО до органів міліції здійснювалося лише в разі доконечної потреби та лише з санкції компетентного прокурора».

234. Кримінально-процесуальне законодавство, як і раніше, зберігає можливість для переведення із СІЗО до міліції. Відповідно до частин 2 та 3 статті 155 КПК:

Місцями попереднього ув'язнення для тримання осіб, щодо яких у якості за побіжного заходу обрано взяття під варту, є слідчі ізолятори. В окремих випадках ці особи можуть триматися у в'язниці або місцях тримання затриманих.

У місцях тримання затриманих особи, взяті під варту, можуть триматися не більш ніж три доби. Якщо доставлення ув'язнених до слідчого ізолятора неможливо через віддаленість або відсутність належних шляхів сполучення, вони можуть утримуватися у місцях тримання затриманих до десяти діб.

235. Друге речення частини 2 статті 155 створює ризик того, що особи, взяті під варту можуть бути переведені під варту міліції без достатніх підстав, оскільки це положення не містить жодних вказівок щодо того, що означає вислів «в окремих випадках».

236. Закон України «Про міліцію» дозволяє тримати осіб, взятих під варту, в установах міліції протягом 10 діб, якщо є відповідне розпорядження органу досудового слідства, прокурора або суду (пункт 5 статті 11).

237. Частина 1 статті 4 Закону України «Про попереднє ув'язнення» також передбачає можливість утримання осіб, взятих під варту, поза установами Департаменту виконання покарань. Це положення більш чітко визначає випадки, коли особа може утримуватися в ITT:

В окремих випадках, які визначаються потребою у проведенні слідчих дій, ці особи можуть знаходитися в ізоляторах тимчасового тримання.

238. Однак цей Закон не передбачає будь-яких критеріїв для визначення дійсної «потреби» у переведенні осіб до ITT.

239. Таким чином, зберігається становище, за якого особи, взяті під варту, можуть переводитись до ITT або до установ міліції на строк до 10 діб без визначених підстав для такого переведення та достатнього контролю з боку незалежних органів.

240. Звичайною практикою є те, що особи переводяться із СІЗО, які розташовані в обласних центрах, до районних відділів міліції у невеликих містах та селищах не лише для проведення слідчих дій, але й для участі у судових засіданнях.

241. У Доповіді щодо візиту 2002 року Комітет вказав (§ 14), що за інформацією Уряду України, з грудня 2002 року запроваджена процедура, за якої «у разі потреби, щоб особа була переведена під варту міліції, начальник підрозділу, який проводить розслідування, і начальник СІЗО мають надіслати прокурору, що наглядає за розслідуванням, докладну доповідь із викладом підстав для переведення».

242. Однак документ, який встановлює цю процедуру, не оприлюднений і не доступний для затриманих (заарештованих) та їхніх захисників. Крім того, ані затриманий, ані його захисник не беруть участь у розгляді цього питання і не можуть надавати свої міркування з цього приводу. Крім того, неясно, може прокурор заборонити таке переведення, чи така доповідь надсилається лише для повідомлення.

243. Враховуючи зміни у законодавстві, пов'язані із запровадженням судового контролю щодо взяття під варту, було б доцільним передбачити

в законодавстві вимогу обов'язкового рішення суду для переведення під варту міліції, а крім того, встановити достатньо жорсткі критерії для визначення необхідності такого переведення. Також було б доцільно розглянути можливість передання ізоляторів тимчасового тримання під контроль Департаменту виконання покарань, що сприяло б укріпленню гарантій для осіб, які тримаються під вартою, не заважаючи проведенню слідчих дій.

3.3. Відповідальність за незаконне затримання

244. Працівникам правоохоронних органів, що затримали людину на порушення статті 106 КПК, практично не загрожують несприятливі наслідки.

245. Відповідно до п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду від 25 квітня 2003 року № 4 «визнання затримання незаконним не є підставою для відмови в задоволенні подання про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту».

246. З огляду на вкрай нечіткі формулювання статті 106 КПК, перспектива притягнення до кримінальної відповідальності осіб, винних у незаконному затриманні, має вкрай сумнівний вигляд. Ані персонально державним агентам, ані державі в цілому не загрожує й цивільна відповідальність, оскільки можливість одержання компенсації для потерпілих від незаконного затримання, вкрай обмежена.

247. Харківській правозахисній групі не відомі випадки засудження за статтею 371 Кримінально-процесуального кодексу, яка передбачає відповідальність за завідомо незаконні арешт, затримання або привід.

3.4. Інформування затриманих про їхні права

248. Комітет за наслідками візитів в Україну у 1998, 2001 та 2002 роках рекомендував, щоб усім особам, які затримані міліцією, із самого початку затримання надавався формулляр, у якому точно та ясно були б викладені всі права затриманих.

249. Щодо затриманих у кримінально-процесуальному порядку існує пряма вказівка статті 106 КПК видати копію протоколу про затримання з «переліком прав та обов'язків» затриманого. Однак, за інформацією, яку отримує Харківська правозахисна група, у багатьох випадках затримані не отримують копію протоколу.

250. Крім того, зберігається невизначеність щодо моменту часу, з якого затримані мають бути повідомлені про свої права, зокрема про право

мати захисника. Наприклад, у пункті 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16 квітня 2004 р. № 5 сказано:

Згідно зі ст. 53 КПК посадова особа, у провадженні якої перебуває справа, обов'язково повинна роз'яснити зазначене право неповнолітньому та його законному представнику відразу ж після того, як перший набув статусу підозрюваного чи обвинуваченого, і вжити передбачених ст. 47 КПК заходів до забезпечення участі захисника у справі.

251. Однак, як зазначалося вище, набуття статусу підозрюваного залежить від того, коли відповідна посадова особа складе протокол затримання.

252. Стосовно затриманих за вчинення адміністративного правопорушення діє правило статті 256 КУАП:

При складанні протоколу порушників роз'яснюються його права та обов'язки, передбачені статтею 268 цього Кодексу, про що робиться відмітка у протоколі.

Однак серед прав особи, яка звинувачується у вчиненні адміністративного правопорушення, немає права на захисника з моменту затримання.

3.5. Повідомлення родичів та близьких про затримання

253. Відповідно до частини 6 статті 29 Конституції України про затримання особи з будь-яких підстав мають бути невідкладно повідомлені її родичі. Частина 6 статті 29 Конституції сформульована у безумовних виразах і не допускає виключень. Частина 5 статті 106 КПК також передбачає негайне повідомлення одного із родичів про затримання підозрюваного. Аналогічна норма передбачена у статті 261 КУАП.

254. Однак на практиці вимога негайного повідомлення родичів часто не виконується. Для виправдання такого невиконання працівники міліції частіше всього посилаються на те, що особа, яка знаходиться у підрозділі міліції до складення протоколу про затримання, не вважається затриманою і на неї не поширяються гарантії, передбачені для затриманих. Крім того, законодавство не передбачає чіткої процедури, за якою здійснюється таке повідомлення, тому переконатися у виконанні цієї вимоги часто неможливо. На практиці посадова особа, на якій лежить обов'язок повідомити родичів, підтверджує факт повідомлення довідкою, що складена нею самою. Часто також повідомлення надсилається поштою замість того, щоб передати його телефоном або іншим більш швидким способом.

84 Формальні гарантії для затриманих за підозрою у вчиненні злочину

255. Коло осіб, які мають бути повідомлені про затримання особи, обмежене. Тому якщо затриманий не має родичів, він не має права вимагати, щоб була повідомлена третя особа за його власним вибором.

256. Родичі та близькі затриманої особи не можуть отримати доступу до інформації про затримання. У кращому разі вони можуть отримати інформацію, що особа дійсно затримана і знаходитьться у підрозділі міліції. Але вони не мають права отримати інформацію про підстави затримання.

257. Майже в усіх випадках, які потрапили до уваги Харківської правоахисної групи, родичам затриманих не повідомлялись про їхнє затримання. Нижче наводяться найбільш кричущі випадки:

Михайло Ноздрачев (Крим) був затриманий **18 січня 2004** року. Родичі повідомили про його затримання лише **25 січня 2004** року.

Іван Нечипорук (м. Хмельницький) був затриманий **20 травня 2004** року. Лише **24 травня 2004** року родичі дізналися про те, де він знаходитьться. Вони не лише не отримали офіційного повідомлення, але й на свої настійливі запити до районного відділу міліції, де тримався Нечипорук, отримували неправдиву інформацію.

Олексій Захаркін (м. Калуш, Івано-Франківська область) був затриманий **17 травня 2003** року. Його перевозили з одного районного відділу міліції до іншого протягом кількох днів. Хоча родичі зверталися до вищих посадовців міліції та прокуратури Івано-Франківська, їм не надали точної інформації про його місце перебування. Лише після того, як у ніч з **23 на 24 травня** він спробував покінчити з життям, працівники міліції повідомили родичів про його місцезнаходження.

Віктор Копча (м. Кривий Ріг, Дніпропетровської області) був затриманий **25 листопада 2003** року. Його тримали спочатку в одному із районних відділів міліції, потім у камері відділу боротьби з організованою злочинністю, а згодом у ІВС. Він був звільнений **6 грудня 2003** року, через **12 діб** після затримання. Весь цей час його родичі не знали, де він перебував.

3.6. Контакт із зовнішнім світом

В'язням дуже важливо мати змогу підтримувати хороший зв'язок із зовнішнім світом. Більш того, в'язням слід надати можливість зберігати свої стосунки з рідними та близькими друзями, і зокрема зі своїми дружинами чи партнерами і дітьми. Тривання таких стосунків є вирішально важливим для всіх цих осіб, а надто в контексті соціальної реабілітації в'язнів. Керівний принцип має полягати в тому, щоб сприяти контактам із зовнішнім світом. Будь-які обмеження таких контактів мають ґрунтуватися виключно на досить очевидних міркуваннях безпеки чи бути пов'язані з наявними ресурсами.

Доповідь щодо візиту в Україну 1998 року (§§ 166-168)

3.6.1. Побачення

258. Доступ до затриманих підозрюваних (обвинувачених) в Україні цілком залежить від розсуду особи, яка провадить розслідування. Стаття 12 Закону України «Про попереднє ув'язнення», як і раніше, ставить можливість побачення затриманого із родичами та близькими у залежність від дозволу особи, яка відповідає за кримінальну справу (слідчого або судді).

259. Відповідно до статті 162 Кримінально-процесуального кодексу України «побачення родичів та інших осіб із заарештованим *може дозволити* особа або орган, в провадженні якого знаходиться справа». Законодавство не передбачає законних критеріїв, які визначали б підстави для відмови у наданні побачень із родичами та близькими. Так звані «інтереси слідства» на практиці можуть зумовити багатомісячне тримання під вартою без зв'язку із зовнішнім світом.

260. Ситуація дещо пом'якшується тією обставиною, що заради отримання можливості побачення із затриманим обвинуваченим, багато хто із родичів тих, хто тримається під вартою, стає їхніми захисниками, використовуючи можливість, надану статтею 44 Кримінально-процесуального кодексу:

У випадках та в порядку, передбачених цим Кодексом, у якості захисників допускаються близькі родичі обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, його опікуни та піклувальники.

261. Але коло осіб, яке допускаються до захисту, вкрай обмежене. Тому, наприклад, подружжя, що не перебуває у зареєстрованому шлюбі, або інші особи, чиє споріднення або іншого роду сімейний зв'язок із особою, що тримається під вартою, не підтверджений, стикаються із проблемами у наданні побачення.

262. Крім того, такою можливістю близькі родичі можуть скористатися лише «з моменту пред'явлення обвинуваченому для ознайомлення матеріалів досудового слідства» (стаття 44 § 4 КПК). Таким чином, за допомогою цього способу не вирішується проблема контакту із зовнішнім світом під час досудового слідства.

263. Найбільшого ризику утримання *incommunicado*, як, власне, є інших ризиків, затриманий зазнає на початкових стадіях затримання через невизначеність у статусі особи, яка фактично затримана, та відсутність чіткого правового регулювання. Крім того, якщо у подальших стадіях розслідування зв'язок із зовнішнім світом ускладнюється головним чином через недоліки у правовому регулюванні, то у перші години та дні

затримання тактика тримання *incommunicado* є частиною цілеспрямованої політики дезорієнтації підозрюваного з метою зламати його опір і «полегшити» розслідування.

264. Щодо побачення неповнолітніх затриманих із батьками і повнолітніх затриманих із неповнолітніми дітьми слід звернути увагу на новелу, створену статтею 153 Сімейного кодексу України (чинний з 1 січня 2004 року):

Мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування, зокрема, якщо хтось із них знаходиться у надзвичайній ситуації (лікарні, місці затримання або позбавлення волі тощо).

265. Але це положення не було інкорпороване до спеціального законодавства, що регулює тримання під вартою, і не вплинуло на практику надання побачень у підрозділах міліції, ізоляторах тимчасового тримання, слідчих ізоляторів та установ виконання покарань. Таким чином, зберігається колізія між цією нормою та спеціальними нормами Закону України «Про попереднє ув'язнення» і інструкції, якими регулюється тримання під вартою.

3.6.2. Листування

266. Закон України «Про попереднє ув'язнення» передбачає конфіденційність лише щодо листування з Уповноваженим Верховної Ради з прав людини та прокурором.

267. Наприкінці листопада 2005 року Верховна Рада України прийняла закон, яким передбачила права засуджених на листування із Європейським Судом з прав людини.

268. У доповіді про візит 1998 року (§ 170) Комітет рекомендував забезпечити конфіденційність листування із Президентом Комітету із запобігання катуванням. Однак така можливість законом усе ще не передбачена.

269. Відповідно до статті 12 Закону України «Про попереднє ув'язнення» затриманий має право вести листування із будь-якими особами лише з дозволу органу, що розслідує справу. Таке листування підлягає цензури. Більше того, усі листи, пов'язані із справою, що розслідується, спрямовуються органу або особі, яка веде розслідування і вправі прийняти рішення, чи є доцільним з погляду інтересів слідства спрямовувати ці листи адресату. Листування із адвокатом не виокремлюється із загального листування, і на нього поширяються загальні правила цензури листування. Цілком очевидно, що листування із адвокатом за визначенням пов'язане із розслідуваною справою, а тому прямо підпадає під це правило. Такий

стан справ порушує право особи на конфіденційне спілкування із адвокатом за всіма аспектами справи.

270. Крім того, безцензурне листування із адвокатом може мати суттєве значення для контролю за умовами тримання під вартою та дотриманням прав особи.

3.7. Доступ до адвоката

Утім, у деяких країнах з помітною неохотою дотримують рекомендації Комітету щодо гарантування затриманому допомоги адвоката з моменту його взяття під варто. В деяких країнах затримані поліцією особи отримують таке право лише після того, як пробудуть під вартою протягом певного, визначеного в законі часу; в інших країнах затриманий набуває права на допомогу адвоката лише з моменту, коли його офіційно оголошують «підозрюваним».

З Дванадцятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2002) 15]

КЗК рекомендує, щоб відповідні положення Кримінально-процесуального кодексу були змінені таким чином, щоб було чітко встановлено, що всі особи, позбавлені свободи міліцією, мають доступ до адвоката із самого початку їхнього позбавлення волі. До цих змін Комітет рекомендує, щоб працівникам міліції були надані чіткі інструкції, що відповідно до статті 106 особи, позбавлені волі, мають доступ до адвоката з моменту їхнього затримання, який визначається як момент, коли особа змушені залишитися із працівником правоохоронного органу.

Доповідь щодо візиту 2002 року, § 29

3.7.1. Практичні складнощі

Комітет підкреслює, що відразу після того, як особу позбавлено волі, ризик бути заляканою або підданою жорстокому поводженню – про це свідчить досвід самого Комітету – є найбільшим. Тому можливість для осіб, яких тримають під вартою в поліції, мати доступ до адвоката під час цього періоду є основною гарантією проти жорстокого поводження. Існування такої можливості діяльне як пересторога для осіб, які здатні жорстоко поводитись із особами, яких тримають під вартою. окрім цього, адвокат є саме тією особою, яка може вжити відповідних заходів у разі, якщо жорстоке поводження має місце.

З Шостої Загальної доповіді [CPT/Inf (96) 21]

271. У доповіді щодо візиту 1998 року (§ 43) Комітет підкреслив, що стосовно змісту статей 43, 43-1, 44 КПК «делегація мала змогу почути різні

тлумачення тих самих норм закону. Деякі працівники міліції вважають, що зустріч заарештованого з адвокатом не може відбуватися протягом перших 72 годин позбавлення волі, тобто до ухвалення рішення щодо попереднього ув'язнення. Інші вважають, що адвокат може залучатися з моменту складання протоколу про затримання (який має бути оформленний протягом 24 годин з моменту затримання).

272. Схожий висновок міститься у доповіді щодо візиту 2002 року (§ 29):

Більше того, як з'ясувалось із бесід із працівниками міліції та слідчими, у них є різні тлумачення положень Кримінально-процесуального кодексу щодо того, коли саме надається доступ до захисника. Багато хто вважає, що це право набуває чинності лише перед «першим допитом» (який має бути проведений протягом 24 годин з моменту затримання).

273. У законі дійсно зберігається невизначеність щодо того, з якого часу обвинувачений (підозрюваний) отримує право на захисника, оскільки існує різниця у формулюваннях статті 106 § 3 КПК («мати побачення із захисником з моменту затримання») та статей 43 і 43-1 КПК («мати захисника та побачення із ним до першого допиту»). Тексту статті 106 § 3 КПК суперечить також стаття 23 КПК, де сказано, що «особа, яка здійснює дізнання, слідчий, прокурор, суддя та суд зобов'язані до першого допиту підозрюваного, обвинуваченого та підсудного роз'яснити їм право мати захисника та скласти про це протокол».

274. Ще більш суттєвою перешкодою для ефективного доступу до захисника є те, що набуття статусу підозрюваного або обвинуваченого цілком залежить від складення формального акта (тобто постанови про притягнення у якості обвинуваченого (стаття 43 КПК), протоколу затримання або постанови про застосування запобіжного заходу (стаття 43-1 КПК). Вище вже аналізувалась практика спізнілого оформлення затримання (див. параграф 166 – с. 65).

275. Крім того, викликає суттєве занепокоєння норма статті 61 § 4, яка передбачає, що «не може бути захисником особа, яка, зловживаючи своїми правами, перешкоджає встановленню істини в справі, затягує розслідування або судовий розгляд справи...» Оскільки немає критеріїв для визначення зловживання своїми правами, це положення може використовуватися для того, щоб відсторонити від справи адвоката, який займає позицію, яка не до вподоби слідчому або дізнавачеві.

276. Ці недолугості КПК мають досить серйозне значення для формування практики, оскільки дотепер у правоохоронних органах культывується сприйняття захисника як особи, яка заважає розслідуванню. Тому в

цій частині законодавство має бути максимально визначенім, щоб не давати ані найменшої можливості для двозначних тлумачень.

277. Відповідно до КПК і Закону «Про попереднє ув'язнення» конфіденційні побачення з адвокатом мають надаватися без обмеження їхньої кількості і тривалості з моменту допуску захисника до участі в справі, підтвердженої письмовим повідомленням особи або органу, у провадженні яких знаходиться справа. Однак, незважаючи на риторику цих положень, доступ адвоката дуже ускладнений.

278. По-перше, загальну можливість одержати доступ до адвоката залежить не від рішення підозрюваного або його представника, а від спеціального рішення слідчого (дізnavача) про його допуск захисника. Уже на цьому етапі можливі штучні перешкоди до такого доступу. Найчастіше адвокат, найнятий родичами затриманого, не допускається за тими мотивами, що затриманий нібито не бажає мати адвоката. Ні в адвоката, ні в його родичів немає можливості перевірити добровільність відмови затриманого від юридичного представництва. Практично дуже важко домогтися навіть фіксації того факту, що адвокат заявляв клопотання про допуск до затриманої особи, оскільки в обов'язок чергових частин не входить прийом такого роду клопотань, і офіцери чергової частини не відповідають за відмову прийняти таку заяву. Це веде до того, що пізніше працівники міліції посилаються на те, що в них не було ніяких відомостей про те, що в затриманого є адвокат.

279. По-друге, навіть одержавши допуск до захисту, адвокат для *комсомого* побачення з затриманим зобов'язаний одержати спеціальний дозвіл слідчого (дізnavача) або суду. Хоча такий дозвіл вправі давати дізnavач, слідчий або суддя самостійно, на практиці одержання дозволу часто вимагає узгодження з вищим офіцером, аж до начальника районного відділу міліції, і проходження різних формальностей. Найчастіше внутрішні правила в кожному слідчому підрозділі або суді розрізняються і, як правило, вимагають досить тривалої процедури оформлення такого дозволу. Через відсутність когось з посадових осіб доступ адвоката до підозрюваного може затягтися на кілька днів.

280. Найбільше гостро ця проблема постає на самих ранніх стадіях розслідування, коли правоохоронні органи вдаються до численних вивертів для того, щоб перешкодити адвокатові вчасно одержати доступ до клієнта.

281. Крім того, протягом будь-якої стадії кримінального судочинства затриманий позбавлений можливості конфіденційно спілкуватися зі своїм адвокатом телефоном або в інший спосіб.

3.7.2. Право на безоплатну правову допомогу

282. Крім того, законодавство передбачає вкрай обмежений перелік випадків, при яких адвокат може одержати компенсацію за свою роботу з державного бюджету. Виплати з державного бюджету гарантується лише за участь у кримінальній справі (ст. 12 Закону України «Про адвокатуру», *Порядок оплати роботи адвокатів по наданню громадянам правової допомоги в кримінальних справах за рахунок держави*⁴¹, *Положення про порядок оплати роботи адвокатів*⁴²).

283. Таким чином, в принципі не гарантується державна допомога в забезпеченні захисту у справах про адміністративні правопорушення, до яких з погляду критерій Європейського Суду повинні застосовуватися гарантії статті 6 Європейської конвенції прав людини, зокрема гарантія «безкоштовної юридичної допомоги», передбачена статтею 6 § 1(с) Конвенції.

284. Але і при кримінальному обвинуваченні право на «безкоштовного» захисника, як правило, обмежується випадками, перерахованими в статті 45 Кримінально-процесуального кодексу. Можливість призначення захисника у випадках, які не охоплюються положеннями статті 45, передбачена статтею 47 § 4(2) КПК. Однак законодавство, що регулювало б порядок звільнення обвинувачуваного від відшкодування послуг адвоката чіткі критерії визначення «незаможного стану» обвинувачуваного, відсутнє.

285. Крім того, відповідно до *Положення про порядок оплати роботи адвокатів* у певних випадках витрати по наданню юридичної допомоги можуть бути згодом стягнені й з обвинувачуваного, якщо буде ухвалений обвинувальний вирок. Така ймовірність може обумовити рішення обвинувачуваного відмовитися від послуг адвоката. Ця норма суперечить положенням статті 6 Конвенції, що не передбачає наступного стягнення з обвинувачуваного коштів на оплату послуг адвоката.

286. Більш того, компенсація передбачена лише адвокатам – громадянам України, що випливає з тексту самих законодавчих актів.

287. Аналогічний порядок призначення захисника застосовується при судовому розгляді питання про взяття під варту або звільнення. Відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України «у випадках, передба-

⁴¹ Затверджений постановою КМУ від 14 травня 1999 року № 821.

⁴² Затверджене Міністерством, юстиції України і Міністерством фінансів України 27.11.1991р.

чених частинами 4 і 5 статті 47 КПК, суд призначає захисника з дотриманням порядку, установленого частиною 3 цієї статті».⁴³

288. Верховний Суд у своєму аналізі⁴⁴ вказує:

Протягом багатьох років залишається невирішеною проблема призначення захисника у відповідності зі статтею 45 і частиною 3 статті 47 КПК. Судді поставлені перед необхідністю шукати не зайнятих в інших справах адвокатів, що вимагає значних витрат часу і затягує призначення справ до розгляду, тим більше, що захисники відмовляються від участі в справах за призначенням через недосконалість існуючого механізму оплати їхньої праці (через тривалий час, лише після розгляду справи) і відсутність коштів, які суди не одержують протягом років.

289. Для того, щоб з'ясувати реальне становище з оплатою праці адвокатів за надання ними юридичної допомоги у кримінальних справах за рахунок державного бюджету, ХПГ звернулася з інформаційними запитами до Міністерства юстиції України, територіальних управлінь юстиції, Державної судової адміністрації України (ДСАУ), апеляційних судів. Дані, отримані у відповідях на інформаційні запити, можна підсумувати таким чином.

290. До набрання чинності Закону України «Про судоустрій України» від 07.02.2002 №3018-III кошти на оплату послуг адвокатів за участь у розгляді кримінальних справ за рахунок держави передбачались у кошторисах на утримання місцевих та апеляційних судів, у яких розглядались зазначені справи. Відповідно до наказу Міністерства фінансів України від 03.12.1997 №265 «Про запровадження нової бюджетної класифікації України» фінансування видатків на оплату праці адвокатів здійснювалося за кодом економічної класифікації видатків 1139 «Оплата інших видатків». Цей код синтетичний: за ним фінансувалися також видатки на проїзд і проживання потерпілих та свідків під час судового розгляду, послуги експертів під час слідства, видатки на охорону, страхування, видатки на оплату професійних послуг тощо.

291. Як повідомило Міністерство юстиції, за кодом 1139 у 2001 році апеляційні суди отримали 365,1 тис. грн. (67.5% від передбаченої бюджетної

⁴³ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25.04.2003 року № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства», п. 7.

⁴⁴ Практика дотримання судами строків провадження у кримінальних справах щодо підсудних, які тримаються під вартою. Аналіз, підготовлений Судовою палатою у кримінальних справах Верховного Суду України.

92 Формальні гарантії для затриманих за підозрою у вчиненні злочину

том суми), у 2002 році – 296.2 тис. грн. (75% від плану). Місцеві суди отримали в 2001 р. 79.9 тис. грн. (3.6% від плану), у 2002 році – 927,9 тис. грн. (41.7% від плану). Розподіл фінансування для апеляційних судів між 27 регіонами України та реально витрачені суми представлени в другому, третьому, четвертому та п'ятому стовпчиках табл. 1. Ці дані ХПГ отримала з апеляційних судів. На жаль, 8 апеляційних судів – міста Києва та Донецької, Львівської, Миколаївської, Одесської, Харківської, Хмельницької та Чернігівської областей – грубо порушили Закон України «Про інформацію» і не відповіли взагалі на наш інформаційний запит, хоча він навіть надсилається повторно. Апеляційний суд Закарпатської області переслав наш запит до територіального управління ДСАУ, яке відповіді нам не надісало. Апеляційні суди Севастополя та Вінницької та Тернопільської областей не повідомили про суми, отримані за кодом 1139 (це позначене в таблиці знаком ?????), а просто написали, що послуги адвокатів не оплачувалися. Повідомлення про відсутність фінансування позначено в таблиці знаком *****. На нашу думку, зібрані, хоча й неповні, дані дають підстави для певних висновків. Перший: вражают мізерні розміри сум, виділених за кодом 1139. Фінансування судів просто жалюгідне, і за таких обставин говорити про незалежність судів важко. Другий – система надання безоплатної правової допомоги в кримінальних справах в Україні до середини 2004 року була практично відсутня.

292. Починаючи з 01.01.2003 р., відповідно до Закону «Про судоустрій України» функції щодо фінансування та матеріально-технічного забезпечення судів було покладено на ДСАУ, а тому кошти Міністерства на здійснення оплати послуг адвокатів на 2003 рік та перші 6 місяців 2004 року бюджетом не були передбачені. Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про державний бюджет України на 2004 рік» від 17.06.2004 №1801-IV ці видатки на другу половину 2004 року передбачалося профінансувати за окремою бюджетною програмою 3601160 «Надання громадянам правової допомоги в кримінальних справах за рахунок держави». За цією програмою, як повідомила ДСАУ, бюджетом було передбачено в 2004 році 1915,3 тис. грн., а Законом України «Про державний бюджет України на 2005 рік» суму було збільшено до 1960.9 тис. грн.

293. На виконання зазначененої державної програми з липня 2004 року Державним казначейством України щомісячно проводилося фінансування територіальних управлінь юстиції для здійснення виплат адвокатам. Отримані та виплачені управліннями юстиції суми за липень-грудень 2004 року показані в двох останніх стовпчиках таблиці.

Регіон України (область)	Отримано, грн.	Виплачено, грн..
	07-12.2004	07-12.2004
АРК	*****	0
Вінницька	37 800	16 903.26
Волинська		
Дніпропетровська	107 000	18 191.00
Донецька	226 200	21 723.00
Житомирська	18 000	853.00
Закарпатська	7 500	0
Запорізька	68 100	28 400
Івано-Франківська	12 000	210
Київська		
Кіровоградська		
Луганська	?????	5 609
Львівська	24 000	24 000
Миколаївська	?????	150
Одеська	165 600	65 600 ⁴⁵
Полтавська	7 871	7 871
Рівненська		
Сумська	13 800	570
Тернопільська	4 200	0
Харківська	96 900	0
Херсонська	49 200	0
Хмельницька	14 700	161
Черкаська		
Чернівецька	7 500	0
Чернігівська	9 600	2 600
м. Київ	28 200	7 000
м. Севастополь	7 500	0
Загалом	905 671	299 841.26

294. Ці дані отримані з територіальних управлінь юстиції. На жаль, чотири обласні управління юстиції – Волинське, Кіровоградське, Рівненське та Черкаське – не відповіли на наш запит взагалі. Київське обласне управління юстиції порадило звернутися за інформацією, яку ми запитували, до Міністерства юстиції. Луганське та Миколаївське обласні управ-

⁴⁵ Перераховані Одеської обласній колегії адвокатів.

ління юстиції не повідомили про суми, отримані з бюджету. Звертає на себе увагу відсутність фінансування з бюджету АРК за бюджетною програмою 3601160. Неординарно вчинило Одеське обласне управління юстиції: воно просто перерахувало всю отриману суму – 165 600 гривень – до адвокатського об’єднання «Одеська обласна колегія адвокатів». Про подальшу долю цих коштів управління не повідомило.⁴⁶

295. Відсутність компенсації і, у будь-якому разі, неадекватний розмір компенсації державою роботи адвокатів за призначенням сприяє створенню системи, при якій суддя або слідчий змушені вступати в угоду з одним або кількома адвокатами, що згодні працювати «за призначенням», за умови надання останнім тих або інших преференцій. Така система несумісна ані з незалежністю судді (слідчого), ані з гідністю адвокатської професії.

3.7.3. Обов’язкове призначення захисника

296. Кримінально-процесуальний кодекс України в певних випадках передбачає обов’язкову участі у справі адвоката. У відповідності до статті 45 КПК адвокат обов’язково має бути призначений:

- 1) у справах осіб, підозрюваних або обвинувачених у вчиненні злочину у віці до 18 років, – з моменту визнання особи підозрюваною або пред’явлення її обвинувачення;
- 2) у справах про злочини осіб, які внаслідок своїх фізичних або психічних вад (німі, глухі, сліпі і т.п.) не можуть самі реалізувати своє право на захист, – з моменту затримання особи або пред’явлення її обвинувачення або з моменту встановлення цих вад;
- 3) у справах осіб, які не володіють мовою, на якій ведеться судочинство – з моменту затримання особи або пред’явлення її обвинувачення;
- 4) якщо санкція статті, за якою кваліфікується злочин, передбачає довічне поzbавлення волі – з моменту затримання особи або пред’явлення її обвинувачення;
- 5) при провадженні в справі про застосування примусових заходів медичного характеру – з моменту встановлення наявності в особи психічного захворювання;
- 6) при провадженні в справі про застосування примусових заходів виховного характеру – з моменту першого допиту неповнолітнього або з моменту поміщення його в приймальник-розподільник.

У суді апеляційної інстанції участі захисника у випадках, передбачених частиною першою цієї статті, є обов’язковою, якщо в апеляції порушується питання про погіршення становища засудженого або виправданого.

⁴⁶ Бюлєтень «Права людини» 2005, № 19 (383).

297. У цих випадках Кримінально-процесуальний кодекс України забороняє проводити з обвинуваченим (підозрюваним) які-небудь слідчі дії без участі захисника. Винятків для цього правила не передбачено. Обов'язок слідчого забезпечити захисника не залежить від волевиявлення обвинувачуваного або підозрюваного. Якщо підозрюваний або обвинувачуваний не має захисника, слідчий зобов'язаний призначити захисника у відповідності до статті 47 КПК. Якщо обраний обвинуваченим захисник не може з'явитися протягом визначеного терміну, припускається призначення іншого захисника. Однак жодна слідча дія за участю підозрюваного або обвинуваченого при наявності ситуації, зазначеної у статті 45, не може проводитися без участі захисника. Порушення цих правил розглядається як порушення закону, що тягне визнання доказів неприпустимими.⁴⁷

298. Однак, і в цьому разі правоохоронні органи знаходять можливість обійти цю вимогу закону, вдаючись до певних вивертів. Один із них: невірна кваліфікація злочину. Слідчий може висунути обвинувачення, за яким не передбачена обов'язкова участь захисника, і тільки після допитів підозрюваного слідчий висуває обвинувачення, за яким участь захисника є обов'язковою. Слідчі, дізнатавчи вдається до цього виверту навмисне, з метою одержати можливість допитати обвинувачуваного або зробити з ним інші слідчі дії без участі захисника.

299. Слідчий у ході досудового розслідування вільний у юридичній оцінці фактів. Єдині засоби правового захисту від такого порушення – визнання доказів, отриманих за допомогою такого трюку, неприпустимими для обґрунтування обвинувачення. Однак на цей час відсутня усталена практика виключення доказів, отриманих подібним шляхом.

Пан Б. був засуджений апеляційним судом Сумської області за обвинуваченням у навмисному вбивстві за обтяжуючих обставин. Обставини, що були відомі слідчому ще до затримання Б., вказували на обтяжуючі обставини вбивства, оскільки з огляду місця події було видно, що злочин було вчинено з метою пограбування або в процесі пограбування. Однак слідчий кілька днів проводив слідчі дії за участю Б., не признаючи захисника. У документах слідства слідчий вказує, що Б. підозрюється в убивстві без обтяжуючих обставин. Хоча захист у ході судового розгляду звертав увагу суду на неприпустимість доказів, отриманих без участі захисника, апеляційний суд Сумської області, що розглядав справу по першій інстанції, не тільки не виключив ці показання, але й поклав їх в основу свого вироку.

⁴⁷ Постанова № 7 Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року «Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянин», п. 4.

300. Крім того, «явка з повинною», що дуже поширена в практиці розслідування злочинів, часто використовується як доказ, хоча така «явка з повинною», зазвичай, з'являється вже після того, як особу затримали за підозрою у вчиненні злочину. Іноді такі «явки з повинною» з'являються вже в період, коли затриманий має захисника, однак ці явки отримуються оперативними працівниками міліції за відсутності захисника.

3.7.3.1. Доступ до лікаря

301. У Звіті 1998 Комітет відзначав, що «надання термінової медичної допомоги забирає тривалий час, оскільки в кожному випадку необхідний дозвіл органу, у чиemu провадженні знаходиться справа» (§ 183).

302. Доступ до лікаря під час утримання під вартою в міліції, як і раніше, утруднений. Як елемент рутинної практики, огляд осіб, затриманих міліцією, відбувається лише при поміщенні їх в ізолятор тимчасового тримання, що може відбутися через тривалий час після затримання – від декількох годин до декількох днів.

303. Виклик лікаря або доставляння в лікувальну установу в разі по-гіршення стану здоров'я затриманого цілком залежить від розсуду працівників міліції. Як правило, такий виклик або доставляння відбуваються, коли стан здоров'я затриманого погіршується до такої міри, що це загрожує його життю.

304. Що стосується доступу до лікаря за власним вибором, законодавство, як і раніше, не передбачає такої можливості.

305. До Харківської правозахисної групи неодноразово надходила інформація, що лікарі швидкої допомоги, які прибувають до районних відділів міліції, або лікарі, до яких доставляють затриманих, відмовляються фіксувати ушкодження і обмежують свої дії лише наданням невідкладної допомоги. Також є інформація про те, що існує певна інструкція, яка забороняє лікарям фіксувати ушкодження осіб, які затримані правоохоронним органами.

3.7.3.1.1. Правила допитів

Допитування підозрюваних у вчиненні кримінальних злочинів має здійснюватись фахівцями і буде задовільним у разі отримання ними спеціальної професійної мету проведення допиту: такою метою має бути отримання точної й достовірної інформації задля встановлення правди щодо питань, які розслідаються, а не задля отримання зізнання від особи, яку співробітники поліції, котрі проводять допит, уже вважають винуватою.

З Дванадцятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2002) 15]

Стосовно самої процедури проведення допиту Комітет вважає, що повинні існувати чіткі правила та інструкції проведення позадійського допиту. Вони, зокрема, повинні врегульовувати такі питання: інформування затриманої особи про персональні дані (прізвища та/або номери) осіб, які присутні під час проведення допиту; допустима тривалість допиту; час на відпочинок між допитами та час на перерви під час проведення допиту; місця, де може проводитись допит; можлива вимога до затриманої особи стояти під час відповіді на запитання; допит осіб, які знаходяться під впливом наркотиків, алкоголю і т. п. Також слід вимагати, щоб постійно фіксувався час початку та закінчення допиту, так само як і висловлені під час допиту будь-які прохання від затриманої особи, а також від осіб, що були присутні під час кожного допиту.

З Другої Загальної доповіді

306. У Кримінально-процесуальному кодексі передбачено, що допит повинен здійснюватися, як правило, уденъ, однак передбачена можливість нічного допиту у виняткових випадках (стаття 143 КПК). Закон наказує обов'язково повідомляти ім'я особи, яка допитує.

307. Однак зовсім не вирішенні питання про припустиму тривалість допиту і перерви в ході допиту і між допитами. Затриманому не гарантована в законі можливість сидіти під час допиту, хоча на практиці при допитах слідчим затримані, як правило, сидять. Не врегульоване питання про застосування наручників під час допитів, і найчастіше затримані беруть участь у допитах, сковані наручниками.

308. Варто врахувати, що ці норми відносяться тільки до процесуального допиту, що проводиться слідчим або дізнатавцем. Стосовно попередніх «опитувань», що проводяться працівниками оперативних підрозділів, ніяких правил не існує. З тих пояснень і явок з повинною, котрі виходять у результаті цих «опитувань» абсолютно неможливо встановити, як довго тривав допит, хто був присутній при допиті. Саме при цих опитуваннях найчастіше застосовуються катування до підозрюваних.

3.7.3.1.1. Тримання під вартою без судового рішення

309. Можна відзначити, що в практиці позбавлення волі досить очевидна зневага до вимоги обов'язковості рішення суду для будь-якого позбавлення волі. Наприклад, у *Положенні про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості⁴⁸*, як втім і в інших інструкціях і нормативних ак-

⁴⁸ Затверджене наказом МВС від 30.04.2004 № 458.

тах МВС, не міститься вимоги отримати рішення суду для затримання (арешту), хоча цими інструкціями регулюється не тільки затримання в ситуації «невідкладної необхідності», але, головним чином, затримання в ситуації триваючого розслідування злочину. Відсутність якого-небудь згадування рішення суду зовсім викresлює його з правосвідомості працівників правоохоронного органу.

310. У разі затримання органами прикордонної служби «за дорученням правоохоронного органу», формулювання Інструкції заздалегідь допускають можливість затримання без рішення суду на термін більш ніж 72 години. Наприклад, підозрюваний може утримуватися в Прикордонних військах до 3 діб, до цього терміну додається час доставлення до місця, де розташований орган, що дав доручення, а після цього можливе утримання під вартою в цьому органі протягом 72 годин. Таким чином, термін утримання під вартою без судового контролю може скласти шість і більше діб. Оскільки кожний з державних органів буде додержуватися власних інструкцій, сумнівно, що якийсь з органів буде відповідати за тривалий сукупний термін утримання під вартою, що перевищує конституційні обмеження.

311. Тобто практика свідчить про недостатньо ясне розуміння сфери дії статті 29 Конституції. Це відбулося багато в чому в силу того, що в правовій доктрині гарантії статті 29 Конституції розглядалися в основному в контексті кримінального судочинства. Така узурпація нормативного значення статті 29 Конституції призвела до загального зниження значення судів у захисті права на свободу.

312. Також звичайною є ситуація, коли обвинувачені, справа яких передана до суду, тримаються під вартою, коли строк тримання під вартою, встановлений рішенням суду про тримання під вартою під час попереднього слідства, закінчився. Ситуація, яка склалася в Україні, нагадує ситуації, які Європейський Суд розглядав у численних справах проти Польщі⁴⁹.

Наприклад, Володимира Кучерука було взято під варту постановою Комінтернівського районного суду від 15 квітня 2002 року. У відповідності до статті 156 Кримінально-процесуального кодексу термін дії такої постанови минув 14 червня 2002 року. Якої-небудь постанови про продовження терміну утримання під вартою на Кучерука не виносилося. Лише 5 липня 2002 року Комінтернівським районним судом була винесена постанова про поміщення його в психіатричну лікарню для примусового лікування. Таким чином, у пе-

⁴⁹ Див. наприклад, ECHR, Jècius v. Lithuania judgment of 31 July 2000; ECHR, Baranowski v. Poland judgment of 28 March 2000; ECHR, Butkevičius v. Lithuania judgment of 26 March 2002;

ріод з **15 червня 2002** року до **5 липня 2002** року позбавлення волі Володимира Кучерука не ґрунтувалося на якій-небудь постанові суду.

7 липня 2003 року примусове лікування було припинено постановою суду. Однак Володимир Кучерук продовжував примусово знаходитися в психіатричній лікарні до **6 серпня 2003** року, коли постановою суду його було направлено на психіатричну експертизу.

313. Таким чином, стосовно Володимира Кучерука двічі було допущено утримання під вартою без рішення суду, і він фактично з одного року і чотирьох з половиною місяців утримання під вартою незаконно утримувався під вартою більше двох місяців. (Див. також випадок К. у параграфі 336 на с. 105 цього звіту).

4. Інші види затримання

4.1. Затримання бродяг

Більш того, з огляду на розбіжності в отриманій інформації делегація не змогла скласти уявлення щодо того, чи забезпечене право на доступ до адвоката особам, затриманим за підозрою в бродяжництві.

З Доповіді Комітету щодо візиту в Україну у 1998 році

За статтею 11 Закону «Про міліцію» поліція може затримати осіб, підозрюючих у бродяжництві на строк до 30 днів лише з санкції прокурора. КЗК бажає знати, до яких заходів українські органи влади мають намір вдатись, щоб узгодити це положення зі статтею 29 Конституції.

З Доповіді Комітету щодо візиту в Україну у 2002 році

314. Затримання й тримання під вартою бродяг здійснюється на підставі статті 11 Закону «Про міліцію». Для такого затримання закон – як і раніше – не вимагає постанови суду: достатньо, щоб правоохоронний орган отримав санкцію прокурора. Це залишає широкі можливості для правоохоронних органів використовувати таке затримання без достатніх підстав або навіть зловмисно.

315. Відсутність судового втручання при затриманні за бродяжництво веде до того, що правові підстави для такого затримання до цього часу не визначені. Тому численні особи, які тримаються у приймальниках-розподільниках як бродяги, перебувають там з єдиної причини – вони не змогли на вимогу працівника міліції негайно надати документи, що посвідчують особу. Лише відсутність документів, які посвідчують особу, не може вважатися достатньою ознакою для того, щоб вважати людину бродягою. Але у законі немає визначень «бродяги» та «жебрака», яке відповідало б стандарту правової визначеності.

316. Під час тримання під вартою за підозрою у бродяжництві проводиться перевірка, спрямована, з одного боку, на встановлення його або її особи, а з іншого – на встановлення можливої причетності до якогось злочину. У законі чітко не визначено, яким чином та за яких обставин особа може бути звільнена до закінчення граничного строку, тому можливість такого звільнення має вкрай сумнівний вигляд. Тому, як правило,

перевірка триває 30 днів, до закінчення граничного строку затримання, передбаченого законодавством.

317. За відсутності чітких законодавчих визначень та судового контролю затримання за «бродяжництво» становить зручний інструмент для превентивного затримання з метою перевірки будь-якої підозрілої особи на причетність до злочину. Тому міліція залюбки використовує це затримання для «профілактики злочинності» на шкоду для гарантій особи. Таке затримання також часто використовується для тримання під вартою підозрюваних з метою уникнути обмежень, установлених Кримінально-процесуальним кодексом.

Наприклад, 3.09.2004 року до підприємця Костянтина Куразова, біженця з Чечні, який постійно мешкає у Кривому Розі, приїхали три співробітники УБОЗу м. Кривого Рогу і сказали, що вони затримують його у зв'язку з терактом у Беслані. Його доставили в УБОЗ, де протягом двох годин три співробітники УБОЗ били його, вимагаючи зізнання в підготовці теракту. Згодом за постановою начальника РВВС м. Кривого Рогу, санкціонованою прокурором, його помістили до приймальника-розподільника як бродягу і жебрака на термін до 30 діб, хоча працівникам міліції було добре відомо, що він має родину і постійне місце проживання. Проте, він провів у приймальному-розподільному 20 дін і був звільнений лише 22.09.2004 р. після втручання адвоката і звернення зі скаргою до суду за незаконне затримання.

318. Крім того, якщо відкинути ці справжні цілі, для яких використовується затримання за бродяжництво, про які згадується у попередньому параграфі, таке затримання в сучасних умовах не має чіткої мети. Після завершення граничного строку затримання, особа звільняється з-під варти і їй видається довідка про те, що вона була затримана за бродяжництво. Ніяких заходів щодо її соціальної реабілітації та працевлаштування не здійснюється. Слід нагадати, що Європейський Суд дійшов висновку, що «Конвенція дозволяє позбавляти їх, соціально неприєстосованих, свободи – не тільки тому, що часом вони можуть становити загрозу для суспільства, але й у тому, що може бути потрібно взяти їх під варту у їх власних інтересах».⁵⁰

319. Затримання бродяг за відсутності будь-яких заходів, спрямованих на їхню соціальну реабілітацію, не лише не відповідає характеру та меті такого обмеження свободи, але призводить до багаторазового відтворення однієї й тієї ж ситуації у випадку, якщо йдеться про справжнього бродягу,

⁵⁰ ECHR, Guzzardi v. Italy judgment of 6 November 1980, § 98.

або до використання цього затримання виключно для превентивної кримінальної політики правоохоронних органів, що суттєво послаблює гарантії від довільного позбавлення волі.

320. У більшості випадків особи, затримані за бродяжництво, не мають адвокатів. Таке право не передбачене чітко у законодавстві, а тому, як з'ясувалося з бесід із затриманими, їм не роз'яснюються їхні права, у тому числі право на оскарження затримання до суду, право на адвоката тощо. Навіть персонал приймальників-розподільників не в змозі чітко перелічити права затриманих за бродяжництво.

321. Таким чином, інститут затримання за бродяжництво зберігає архаїчні форми та потребує негайного законодавчого врегулювання на сучасних принципах захисту права особи на свободу.

4.2. Затримання для екстрадиції

Заборона катувань та нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання містить у собі також зобов'язання не висилати особу до країни, коли існують серйозні підстави вважати, що там цій особі загрожує реальний ризик бути підданою катуванням або жорстокому поводженню. Комітет постійно цікавиться питанням про те, чи сторони Конвенції дотримуються цього зобов'язання. Яку ж роль повинен відігравати у вирішенні цього питання Комітет?

Комітет переважно концентрує свою увагу на питанні про встановлення того, чи процес прийняття рішення в цілому надає відповідні гарантії проти вислання особи до країни, де її загрожують катування або жорстоке поводження. У зв'язку з цим Комітет має встановити, чи в ході процедури розгляду затриманим особам надається реальна можливість представити свою справу, та чи офіційні посадові особи, які займаються цими справами, отримали відповідну інформацію і мають доступ до об'єктивної та незалежної інформації про ситуацію з правами людини в інших країнах. окрім цього, з огляду на потенційну значимість рішення для кожної із сторін, Комітет вважає, що таке рішення про вислання особи з території держави – ще до його виконання – може бути оскаржене через процедуру апеляції до іншого, незалежного за своїм характером органу.

З Съамої Загальної доповіді [CPT/Inf (97) 10]

З огляду на потенційну важливість інтересів, про які йдеться, рішення, що передбачає переміщення особи з території держави – незалежно від того, чи зверталася особа про надання стату-

су біженця – мають підлягати оскарженню в іншому органі незалежного характеру до їхнього виконання.

З Доповіді щодо візиту в Україну у 2002 році, § 75

322. Відповідно до частини третьої статті 25 Конституції видача громадян України іншим країнам заборонена. Видача іноземців і осіб без громадянства допускається законодавством України, тільки якщо така видача передбачена міжнародними договорами України (частина друга статті 10 Кримінального кодексу України).

323. Затримання для екстрадиції регулюється в Україні Європейською конвенцією про видачу правопорушників 1957 року і Додатковим протоколом до неї 1975 року, Європейською конвенцією про взаємну допомогу по кримінальних справах 1959 року і Додатковим протоколом до неї 1978 року, Конвенцією про передачу засуджених осіб 1983 року, Конвенцією про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 року (Мінська Конвенція), а також двосторонніми угодами.

Згаданими конвенціями передбачається затримання запитуваних осіб після одержання запиту або, у певних випадках, тимчасове затримання до одержання такого запиту.

324. Відповідно до законодавства України компетентним органом, що приймає рішення про видачу, є Генеральна прокуратура України. Традиційно за Генеральною прокуратурою України залишається і вирішення всіх питань, що супроводжують екстрадицію, зокрема питання про затримання та тримання під вартою з метою екстрадиції. У законодавстві відсутній будь-який порядок прийняття як основного, так і супутніх рішень. Особа, видача якої запитується, не має будь-якої законної можливості брати участь у розгляді цих питань і надавати свої заперечення.

325. Відверта невідповідність такого порядку позбавлення свободи для екстрадиції і відсутність будь-якої процедури судового розгляду цього питання породили непослідовну практику в цій сфері. Це у свою чергу викликало реакцію Верховного Суду України, що на своєму Пленумі від 8 жовтня 2004 року прийняв постанову № 16 «Про деякі питання застосування законодавства, яке регулює порядок і строки затримання (арешту) осіб при вирішенні питань, пов’язаних з їх екстрадицією». Ця постанова частково заповнює прогалину в регулюванні питання про ув’язнення під вартоу для екстрадиції. Однак лише її недостатньо для приведення практики у відповідність до Конституції і Конвенції з прав людини.

326. Наприклад, Пленум вказав, що «зважаючи на те, що в Україні особа може перебувати під вартою понад три доби лише за мотивованим рішенням суду, і, маючи на увазі, що за змістом частини 2 статті 29 Конституції таке рішення може бути ухвалене лише компетентним судом України, суди повинні приймати до свого провадження і розглядати по суті подання прокурорів чи погоджені з ними подання органів, які виконують запити інших держав про видачу, надання дозволу на затримання осіб і доставку їх під вартою до компетентного органу іноземної держави» (п. 3).⁵¹

327. Однак ця постанова, хоча і зобов'язує суди *приймати* до розгляду подання компетентних органів виконавчої влади, вона не може зобов'язати органи виконавчої влади *звертатися* до суду з такими поданнями. Тобто, якщо прокуратура не внесе до суду подання про взяття під варту особи з метою її екстрадиції, то така особа може триматися під вартою.

328. Це може привести до того, що компетентні органи виконавчої влади не будуть вдаватися до судової процедури, де існує ймовірність несприятливого для них результату. Розуміючи таке становище, суди будуть автоматично задовольняти подання відповідних органів виконавчої влади. Внаслідок цього судова процедура ризикує перетворитися на беззмістовний обряд.

329. Це становище пом'якшується тією обставиною, що відповідно до пункту 6 постанови Пленуму «суди повинні приймати до свого провадження і розглядати по суті скарги осіб, затриманих на підставі запиту іншої держави про екстрадицію, на незаконність затримання, а також скарги їхніх захисників і законних представників».

330. Відповідно до роз'яснення Пленуму, такі скарги розглядаються за процедурою, передбаченою частинами 7 і 8 статті 106 КПК, які у свою чергу відсилають до статті 165-2 КПК.

331. Таким чином, для вирішення питання про законність затримання Верховний Суд пристосував процедуру, передбачену статтями 106 і 165-2 КПК України. Однак, такий порядок викликає ряд запитань:

⁵¹ Пленум Верховного Суду певною мірою пом'якшив обмеження статті 29 Конституції. Очевидно, що не тільки затримання більш ніж на 3 доби, але і взагалі затримання у випадку екстрадиції без попереднього рішення суду суперечить статті 29 Конституції. Запит іншої держави про видачу підозрюваного порушника не створює ситуацію «нагальної необхідності запобігти злочину або його припинити», а отже, затримання вимагає попереднього рішення суду. Аналогічний підхід має використовуватись до тимчасового затримання до отримання запиту про видачу.

332. По-перше, у відповідності до статті 106 КПК, як її витлумачив Пленум Верховного Суду України в іншій своїй постанові від 25.04.2003 року № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під вартоу та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства», визнання затримання незаконним не приводить до звільнення з-під варти. Крім того, відповідно до процедури, передбаченої статтею 106 КПК, предметом розгляду є лише законність первісного затримання правоохоронним органом, а не подальше тримання під вартою.

333. Наприклад, якщо особа, затримана з метою екстрадиції, утримується під вартою на підставі рішення суду, винесеного за результатами розгляду подання прокурора, то суд, що розглядає скаргу затриманого з метою екстрадиції, буде все рівно розглядати період затримання, що пройшов до первісного рішення суду, якщо такий період був.

334. По-друге, Пленум обійшов мовчанням питання про можливість застосування запобіжних заходів, не пов'язаних з позбавленням волі, для забезпечення процедури екстрадиції, хоча можуть існувати обставини, у яких можливо забезпечити рішення про екстрадицію без позбавлення особи волі. Потрібно врахувати, що система, яка вимагає обов'язкового тримання під вартою або в силу своїх властивостей призводить на практиці до такого наслідку, суперечить зобов'язанням України, передбаченим статтею 5 Конвенції із захисту прав людини.

335. Хоча екстрадиція та позбавлення волі для цієї мети на практиці часто йдуть разом, але все ж вони складають різні правові інститути. Можлива процедура екстрадиції без позбавлення волі особи, що видається, хоча, як визнає і Європейський Суд з прав людини, «звільнення у цьому разі становить скоріше виняток, аніж правило».⁵² Тим не менше, можуть існувати обставини, за яких можна забезпечити законні цілі без позбавлення волі. Слід враховувати, що система, яка передбачає обов'язкове тримання під вартою або побічно призводить на практиці до такого наслідку, суперечить зобов'язанням України за статтею 5 Конвенції з прав людини.

336. Крім того, можливість оскарження до суду обґрунтованості тримання під вартою з метою екстрадиції створить додаткові гарантії від зловживань, зокрема, від необґрунтованого затягування екстрадиції. Від-

⁵² ECHR, Sanchez-Reisse v. Switzerland judgment of 21 October 1986, § 57.

повідно до практики Європейського Суду будь-яке позбавлення волі на підставі статті 5 § 1(f) буде виправданим тільки до того часу, поки здійснюється процедура екстрадиції. Отже, якщо така процедура не здійснюється з належною ретельністю, затримання перестає бути виправданим з точки зору статті 5 § 1(f).⁵³

23 серпня 2004 року пан К., громадянин РФ, був затриманий у Києві без будь-яких законних підстав. Під час його перебування в районному відділі міліції з'ясувалося, що стосовно К. правоохоронними органами Республіки Казахстан прийнято рішення про арешт. До 13-го вересня 2004 року пан К. тримався під вартою у районному відділі міліції. 13-го вересня він був доставлений до суду, і суддя прийняв рішення про його затримання строком на 30 днів. Після закінчення встановленого судом строку він не був звільнений, а продовжував утримуватися в СІЗО м. Києва, а потім у СІЗО м. Харкова.

Пан С. був затриманий 29.12.2004 р. на підставі того, що правоохоронними органами Республіки Білорусь було прийнято рішення про взяття його під варту. Пан С. тримався в Печерському РВВС м. Києва без судового контролю до 11 січня 2005 року. 11 січня 2005 року Печерський районний суд м. Києва виніс постанову, якою взяв пана С. під варту «з метою забезпечення можливої доставки його до компетентного суду при позитивному вирішенні вимоги про його видачу до Республіки Білорусь». Після закінчення строку, встановленого судом, пан С. подав скаргу на незаконне затримання, але суд, визнавши затримання незаконним, відмовив у його звільненні.

337. До цього часу питання щодо екстрадиції за Конвенцією про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальний справах (Мінською Конвенцією) вирішується під час листування між прокуратурами відповідних країн. У законодавстві України немає чітких правових положень, які б регулювали порядок оскарження рішення Генеральної прокуратури України про екстрадицію особи.

338. На жаль, постанова Пленуму Верховного Суду України від 8 жовтня 2004 року посприяла формуванню практики судів у такому напрямку, що практично закрило доступ до суду особам, видача яких вимагається. Суди стали відмовляти в розгляді скарг на рішення Генеральної прокуратури України щодо екстрадиції в порядку глави 31-А ЦПК України, посилаючись на згадану постанову Пленуму і вказуючи, що такі скарги повинні розглядатися в порядку статті 106 КПК. Однак суддя, що розглядає скаргу в порядку статті 106 КПК, не має можливості скасувати рішення щодо екстрадиції, тому такий засіб захисту не може вважатися адекватним. Такий

⁵³ ECHR, Quinn v. France judgment of 22 March 1995, § 48; ECHR, Chahal v. the United Kingdom judgment of 15 November 1996, § 113.

стан справ, крім іншого, порушує також право особи не бути виданою у країну, де їй загрожує жорстоке поводження (стаття 3 Європейської Конвенції, стаття 3 Конвенції ООН проти катувань).

4.3. Затримання іноземців

Затримані іммігранти мають – як і інші категорії осіб, позбавлених волі, – володіти фундаментальними гарантіями проти поганого поводження, що означає, що із самого початку затримання їм має бути надано право повідомити особу за їхнім вибором про ситуацію, що склалася, та мати доступ до адвоката і лікаря. Крім того, вони мають бути чітко поінформовані, без зволікання, мовою, яку розуміють, про всі їхні права та процесури, їм доступні.

Інформація, отримана протягом візиту у 2002 році, свідчить, що більшість затриманих не користуються гарантіями, викладеними у попередньому параграфі.

З Доповіді Комітету щодо візиту в Україну у 2002 році, §§ 71-72

339. Тримання під вартою в Прикордонних військах регулюється Законом України «Про Державну прикордонну службу України»⁵⁴, а також Інструкцією про порядок тримання осіб, затриманих органами Державної прикордонної служби України в адміністративному порядку за порушення законодавства про державний кордон України і за підозрою у вчиненні злочину (затв. наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 30 червня 2004 року № 494).⁵⁵

340. Інструкція посилається на Конституцію України, Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенцію про захист прав людини й основних свобод, Конвенцію ООН про статус біженців як на правову основу діяльності посадових осіб місць тримання під вартою в Прикордонних військах.

341. Однак ряд моментів у Законі і підзаконній Інструкції викликають суттєве занепокоєння.

342. Комітет (Доповідь щодо візиту 2002 року, § 50) відзначав, що відповідно до законодавства України особи, що порушили прикордонний

⁵⁴ Цей закон набрав чинності з 1 серпня 2003 року на заміну закону «Про Прикордонні війська України».

⁵⁵ Ця Інструкція замінила Інструкцію про порядок утримання і охорони у Прикордонних військах України затриманих осіб, затверджену наказом Голови Державного Комітету – Командувача прикордонними військами України від 12 квітня 1996 року № 176.

режим, можуть бути затримані до трьох діб з повідомленням прокурора протягом 24 годин. Крім того, затримання може бути продовжене із санкції прокурора до 10 діб, а у разі рішення про депортацію – на невизначений термін.

343. Позитивним моментом є обмеження затримання з метою депортациї строком не більше шести місяців⁵⁶, що є реакцією на зауваження Європейського комітету із запобігання катуванням у звіті 2002 року.

344. Щодо інших строків, то, незважаючи на те, що був прийнятий новий закон «Про Державну прикордонну службу України»⁵⁷, стан справ залишається без змін, оскільки текст закону сам по собі не містить обмежень, а відсилає за змістом до інших законів. Ряд цих законів, у тому числі й відповідні статті КУАП, були проаналізовані вище. Оскільки ці закони не були змінені, органи прикордонної служби, як і раніше, зберігають право затримувати на строк до 10 діб без рішення суду. У відповідності до статті 20 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» (п. 14) і статті 263 КУАП затримання в такому разі може тривати **до десяти діб** у разі, якщо затриманий «порушив режим державного кордону України, прикордонний режим або режим пропуску через державний кордон України» і не має при собі документів, що посвідчують особу. Особи, які порушили прикордонний режим, можуть бути затримані до трьох діб з повідомленням прокурора протягом 24 годин. Крім того, затримання може бути продовжено із санкції прокурора до 10 діб.

345. На додаток до повноваження, наданого статтею 263 КУАП, стаття 20 закону «Про Державну прикордонну службу України» (п. 14) дозволяє порушників державного кордону, яких вирішено передати прикордонним військам суміжної держави, утримувати під вартою час, «необхідний для їхньої передачі».

346. Потрібно відзначити, що у всіх згаданих вище випадках рішення суду не потрібно; хоча формулювання цих положень допускають, що затримання буде тривати понад 72 годин, для такого затримання достатньо одержати санкцію прокурора. Це очевидно створює можливість порушення статті 29 Конституції і послаблює гарантії затриманих осіб.

⁵⁶ Стаття 32 Закону «Про правовий статус іноземців і осіб без громадянства» була змінена у листопаді 2003 року.

⁵⁷ Цей закон набрав чинності з 1 серпня 2003 року і замінив Закон України «Про Прикордонні війська України».

347. У тому ж Звіті 2002 року Комітет звертав увагу на вимоги статті 29 Конституції і цікавився, чи мають намір державні органи України передбачити обов'язковість судового рішення для затримки понад 72 годин. Потрібно відзначити, що у всіх згаданих вище випадках рішення суду не потрібно; досить одержати санкцію прокурора, хоча формулювання цих положень допускають, що затримання триватиме понад 72 годин. Це очевидно створює можливість порушення статті 29 Конституції і послабляє гарантії затриманих осіб.

348. Закон «Про Державну прикордонну службу України» не передбачає можливості оскарження тримання під вартою в суді. Можливість такого оскарження не передбачена й Інструкцією 2004 року. Це порушує і частину 5 статті 29 Конституції України, і статтю 5 Конвенції з прав людини, яка у своєму параграфі 4 гарантує кожному затриманому право на судовий розгляд стосовно законності його затримання.

349. В Інструкції 2004 року серед підстав для звільнення з-під варти немає рішення суду (п. 6.1). Тому можлива ситуація, коли рішення суду про звільнення з-під варти буде виконано тільки тоді, коли один з переважованих в Інструкції органів виконавчої влади прийме на підставі судового рішення своє рішення, і тим самим «схвалить» рішення суду. Такий стан справ не сприяє авторитету судових рішень і захисту прав затриманого.

350. Потрібно, однак, відзначити ряд позитивних змін у законодавстві, уведених, напевно, у відповідь на критику Комітету. На відміну від раніше діючої Інструкції (1996 року), Закон «Про Державну прикордонну службу України» та Інструкція 2004 року передбачають повідомлення родичів про затримання особи, яка затримана Прикордонними військами за підозрою у вчиненні адміністративного правопорушення.

351. Також у новій Інструкції передбачений обов'язок повідомити про затримання іноземця відповідним дипломатичним представництвам чи консульським установам. Як дисциплінуючий елемент передбачене положення, відповідно до якого вихідний номер повідомлення консульської установи повинний міститися вже в первинному повідомленні про затримання.

352. Передбачений також обов'язок надати затриманому письмову інформацію про його права на зрозумілій для затриманого мові (п. 3.6). Інструкція більш докладно регулює питання реєстрації затриманих (п. 3.5). Передбачено обов'язкове проведення медичного огляду затриманого перед поміщенням до пункту тримання затриманих (п.3.8).

353. Відповідно до Інструкції не підлягає цензурі листування з прокурором, Уповноваженим Верховної Ради з прав людини і Європейським Судом з прав людини (п. 7.2). Інша кореспонденція, у тому числі і з адвокатом, підлягає цензурі. Цензура кореспонденції з адвокатом, безумовно, перешкоджає здійсненню прав затриманого і багато в чому нівелює позитивний ефект безцензурного листування з зазначеними вище органами.

354. Потрібно відзначити один з найбільш прогресивних моментів в Інструкції 2004 року, який більше не зустрічається в національному законодавстві. Відповідно до пункту 14.11 Інструкції побачення з адвокатом надається «за усною чи письмовою заявою затриманого або за заявою його близьких родичів чи представників громадських організацій». У даному разі не згадується як умова надання побачення, дозвіл слідчого чи особи, що здійснює дізнання.

355. Хоча залишається нез'ясованим питання сполучення цієї норми з нормою пункту 14.7 Інструкції, який стосовно будь-яких побачень передбачає обов'язковий дозвіл «посадової особи (дознавача, слідчого, судді, прокурора), за якою закріплена затримана особа», але відповідно до п. 4 розділу (Е) Відповіді Уряду України на Звіт Комітету із запобігання катуванням за візитом 2002 року ніяких додаткових дозволів дійсно не потрібно. Однак, з огляду на давно сформовану практику щодо доступу адвоката до затриманого було б бажаним більш чітко сформулювати можливість побачення з адвокатом незалежно від дозволу слідчого, щоб уникнути довільних тлумачень цього положення Інструкції посадовими особами, відповідальними за тримання під вартою.

5. Проблема переповнення місць тримання під вартою (процесуальний аспект)

...Те, що держава тримає за гратами так багато своїх громадян, не може пояснюватись тільки високим рівнем злочинності; певно, на такий стан справ якоюсь мірою впливають і світогляд працівників правоохоронних відомств, і позиція судової влади...

...Натомість слід переглянути чинне законодавство і практику щодо утримання під вартою до суду і винесення вироків за злочини, а також щодо альтернативних ув'язненню покарань...

З Одинадцятої Загальної доповіді [CPT/Inf (2001) 16]

Комітет рекомендує українським органам влади переглянути законодавчу базу та існуючу практику щодо попереднього ув'язнення у світлі принципів, викладених у Рекомендації R (80) 11 Комітету Міністрів РЄ.

Доповідь Комітету щодо візиту в Україну у 1998 році, § 17

Комітет закликає українські органи влади забезпечити, щоб усі відповідні органи були активно задіяні у протидію переповненню через запровадження у практику всіх заходів, введених з 2001 року. Найвищим пріоритетом має бути – відповідно до рекомендацій R (80) 11 щодо тримання під вартою до суду та R (99) 22 щодо переповнення в'язниці та в'язничного населення, які надихали українського законодавця – забезпечити, щоб тримання під вартою використовувалось лише у виключчних випадках та протягом найкоротшого строку, сумісного з інтересами правосуддя.

Доповідь Комітету щодо візиту в Україну у 2002 році, § 85

5.1. Загальний огляд змін

356. Як підкреслював Комітет, проблема переповненості в'язниць і зв'язаних з цим нездовільних умов утримання лише частково може пояснюватися недостатніми матеріальними ресурсами. Значною мірою гострота цієї проблеми залежить від кримінальної політики законодавця, правоохоронних органів і судів до застосування позбавлення волі.

357. Протягом усіх чотирьох візитів КЗК висловлював занепокоєння щодо того, що, «як і раніше, загальною практикою залишається тримання підозрюваних під вартою, а звільнення до вироку є винятком».

358. У звіті 2000 року Комітет відзначав, що стосовно цього законодавство й адміністративна практика залишаються незмінними в порівнянні з першим візитом.

359. Комітет рекомендував владі України переглянути практику попереднього ув'язнення у світлі принципів Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи R(80) 11 і вжити заходів, щоб «опрацювати погоджену політику, спрямовану на вирішення проблеми переповненості в українській пенітенціарній системі». Комітет посилився також на Рекомендацію Комітету міністрів Ради Європи № R(99) 22 щодо переповненості в'язниць і збільшення тюремного населення. Відповідно до пункту 11 цієї Рекомендації «застосування досудового затримання і його тривалість повинні бути скорочені до мінімуму, сумісного з інтересами правосуддя. Для цього держави-учасники повинні забезпечити, щоб їхнє законодавство і практика відповідали відповідним положенням Європейської конвенції прав людини і практиці її контрольних органів, і керувалися зasadами, викладеними в Рекомендації № R (80) 11 щодо тримання під вартою до вироку, зокрема відносно підстав, за якими попереднє ув'язнення може застосовуватися».⁵⁸

360. За час, що минув між візитами Комітету в 2000 році й у 2002 році, у сфері законодавства, що регулює взяття під варту за підозрою у вчиненні злочину, відбулося ряд суттєвих змін. Але було б невірним сказати, що ці зміни помітно вплинули на вирішення проблеми переповнення місць тримання під вартою. У Доповіді Комітету щодо візиту 2002 року (§ 12) зазначається, що всупереч відомостям, наданим Урядом України, Комітет у 2002 році з'ясував, що установи Міністерства внутрішніх справ були переповнені.

361. 28 червня 2001 року положення статті 29 Конституції України і статті 5 Європейської Конвенції з прав людини набрали чинності сили в повному обсязі. Застереження щодо цих двох положень, що діяли до цього часу і зберігали звичний порядок затримання і взяття під варту, втратили чинність. У зв'язку з цим внесені зміни в Кримінально-процесуальний кодекс України законами від 21 червня 2001 року і 12 липня 2001 року.

362. Одна з найбільш радикальних змін – обов'язкове доставлення до судді при первісному позбавленні волі. Крім того, що питання про взяття

⁵⁸ Recommendations No. R (99) 22 of the Committee of Ministers to member states concerning prison overcrowding and prison population inflation (Adopted by the Committee of Ministers on 30 September 1999 at the 681st meeting of the Ministers' Deputies), § 11.

під варту був переданий судові, ця зміна також ввела в законодавство одну з суттєвих гарантій процедури – особисту участь затриманого в розгляді. До цих змін особисте доставлення затриманого до прокурора залежало від необмеженого розсуду прокурора, крім випадку, коли затриманий був неповнолітнім.

363. У законодавстві були створені певні основи судової процедури вирішення питання про взяття під варту (статті 165-2, 165-3 КПК). З закону була усунута норма, що дозволяла брати під варту, ґрунтуючись винятково на тяжкості злочину. Було передбачено обмеження розсуду судді в питанні про застосування взяття під варту: суддя зобов’язаний звільнити особу, яка обвинувається у вчиненні злочину, що загрожує покаранням менш тяжким, ніж 3 роки позбавлення волі.

364. Реформа у сфері затримання, взяття під варту і продовження тримання під вартою виявилася не настільки ефективною, як очікувалося, і не досягла мети, заради якої вона здійснювалася: зменшили кількість підозрюваних (обвинуваючих), які утримуються під вартою.

365. За статистичними даними в суди загальної юрисдикції в 2002 році було подано 66 176 подань органів досудового слідства про взяття під варту, з них було задоволено 91,7 % (60 708 подань). Органи досудового слідства клопоталися про продовження термінів тримання під вартою в 16 199 випадків, і в 97,8 % термін тримання під вартою був продовжений (15 851 випадків). (Військові суди гарнізонів розглянули 285 подань про взяття під варту, з них задоволено 71,9 % (205 подань)).⁵⁹

366. У 2003 році з 62,1 тисячі подань про взяття під варту задоволено 89,7 % (55,6 тис. подань). З подань про продовження терміну тримання під вартою (16,2 тис.) задоволено 97,3 % (15,8 %).⁶⁰

367. Цікаво відзначити, що в 2002 році до позбавлення волі засуджено 61 013 осіб (крім цього, 155 чоловік – до довічного позбавлення волі).⁶¹ Тобто кількість осіб, що позбавлялися волі до встановлення їхньої винуватості перевищує кількість осіб, позбавлених волі за вироком.

⁵⁹ Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2002 р. за даними судової статистики, підготовлений Управлінням узагальнення судової практики та аналітичної роботи з питань застосування законодавства Верховного Суду України.

⁶⁰ Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2003 р. за даними судової статистики, підготовлений Управлінням узагальнення судової практики та аналітичної роботи з питань застосування законодавства Верховного Суду України.

⁶¹ Статистика судимості та призначення міри кримінального покарання, підготовлена Управлінням узагальнення судової практики та аналітичної роботи з питань застосування законодавства Верховного Суду України.

368. Можна відзначити, що в 2003 році з 55,6 тис. постанов про взяття під варту було оскаржено близько 5,6 % (3,1 тис.). У той же час з розглянутих 2,9 тис. апеляцій задоволено більш 20 % (608 апеляцій). На жаль, із судової статистики неможливо установити, які саме постанови судів першої інстанції скасовувалися: про взяття під варту чи про звільнення з-під варти.

369. Тобто, судове втручання не змінило традиційних підходів, за яких невіправдано велика кількість обвинувачених тримаються під вартою до вироку. Згаданий у судовій статистиці відсоток відмов узяти обвинувачуваного під варту частково можна віднести за рахунок більш агресивної позиції прокуратури, зумовлену тим, що з органу, який приймає рішення, прокуратура перетворилася на сторону в процесі.

370. У зв'язку з цим важливо докладно проаналізувати зміни в законодавстві і ті зміни в адміністративній практиці, які вони спричинили. Це дозволить зробити висновки, наскільки зміни в законодавстві позначилися на адміністративній практиці і наскільки остання відповідає тим зauważенням і рекомендаціям, що висловлені Комітетом у Загальних доповідях і в доповідях, адресованих Урядові України.

371. Це сталося також і завдяки тому, що зміни 2001 року у Кримінально-процесуальному законодавстві насправді обмежилися інституціональними перетвореннями і звелися винятково до переходу повноважень взяття людини під варту від прокурора до судді. Підходи до процедури та оцінки виправданості взяття під варту багато в чому залишилися без змін.

372. Система судового перегляду підстав тримання під вартою в значній мірі копіює існуючу раніше систему прокурорського контролю. У залежності від тривалості строку тримання під вартою законодавець намагається забезпечити право на свободу, підвищуючи ранг особи, що приймає рішення. Однак це відбувається на шкоду процесуальним правам затриманого (див. розділ 5.4.4.1. Процесуальні права сторін – с. 129 збірника). Так, при продовженні строку тримання під вартою понад 2 місяці, понад 4 місяці і понад 9 місяців участь заарештованого в судовому розгляді залишено на розсуд судді. У постанові Верховного Суду України сказано:

Питання про участь обвинувачуваного в розгляді зазначеного подання вирішується суддею в кожному конкретному випадку з урахуванням поданих клопотань. Обвинувачений доставляється в суд, наприклад, тоді, коли певні обставини можна з'ясувати тільки шляхом його опитування (стан здоров'я, обґрунтованість його заяв про неправильне ведення чи безпідставне затягування

розслідування справи, наявність у нього бажання і фінансових можливостей бути звільненим під заставу, тощо).⁶²

Важко уявити, як можна вирішити питання про обґрунтованість тих чи інших заяв обвинувачуваного, не надавши останньому всіх можливостей для їхнього обґрунтування.

373. Таким чином, законодавець, як і раніше, недооцінює значення змагальності як гарантії від сваволі, і надає перевагу ієрархічному способу контролю.

5.2. Перешкоди для звільнення з-під варти

374. На підставі положень статті 165 КПК, у практиці склалася ситуація, при якій скасувати рішення про взяття під варту, ухвалене судом, вправі лише суд. Це свідчить про певне нерозуміння специфіки судового рішення про взяття під варту за підозрою у вчиненні злочину. На практиці такий підхід стримує звільнення з-під варти. Крім того, він ставить суддю, «традиційного вартового особистої свободи», у досить дивне становище, у якому він може постановити тримання під вартою й тоді, коли обвинувач клопоче про звільнення обвинувачуваного.

375. Наприклад, у 2002 році суди задовольнили лише 93,1 % подань про скасування тримання під вартою. У 2003 році цей показник склав 92,6 %. Тобто в 6,9 % випадків у 2002 році (7,4 % – у 2003), незважаючи на те, що правоохоронні органи вважали за можливе звільнити обвинувачуваного, суди вирішували на користь тримання під вартою.

376. Цілком можливо, що тримаючись такого підходу, суди намагалися протистояти якимось іншим негативним явищам, наприклад, корупції, однак така мета не спокутує несприятливих наслідків для політики у сфері тримання під вартою.

377. 20 січня 2005 року внесено доповнення до статті 165 КПК такого змісту:

У разі закриття справи, закінчення строку тримання під вартою, якщо цей строк не продовжений в установленому законом порядку, та в інших випадках звільнення особи з-під варти на стадії досудового розслідування здійснюється на підставі ухвали органу дізнатання чи слідчого, які проводять досудове

⁶² Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25.04.2003 року № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства», пункт 19.

розслідування в справі, або прокурора, про що вони негайно повідомляють суд, який обрав цей запобіжний захід. Звільнення з-під варти у кримінальних справах, що знаходяться в судовому провадженні, здійснюється лише за рішенням судді або суду.

Аналогічна зміна внесена в статтю 20 Закону України «Про попереднє ув'язнення».

378. Хоча цей закон спрямований на спрощення процедури звільнення з-під варти, однак норма, що створена положенням: «у разі ... закінчення строку тримання під вартою, якщо цей строк не продовжений в установленому законом, ... звільнення проводиться на підставі постанови органу дізnanня чи слідчого, ... або прокурора», – призводить до зворотного ефекту. До внесення цієї зміни діяла норма статті 20 Закону України «Про попереднє ув'язнення», відповідно до якої «у разі закінчення передбаченого законом строку тримання під вартою, якщо цей строк не продовжений у встановленому законом порядку», начальник установи тримання під вартою був зобов'язаний «негайно звільнити з-під варти обвинувачуваного».

5.3. Право на періодичне оскарження тримання під вартою

379. Законодавство України не передбачає такої важливої для осіб, що знаходяться під вартою, гарантії, як право на періодичне оскарження обґрунтованості тримання під вартою, хоча ця гарантія міститься в статті 5 § 4 Конвенції з прав людини та у статті 29 Конституції.

380. На відміну від статті 29 Конституції, положення якої ще чекають на тлумачення судовими органами, «право на розгляд», передбачене статтею 5 § 4 Конвенції одержало досить докладну розробку в рішеннях Європейського Суду. По-перше, Суд тлумачить ст. 5 § 4 Конвенції як гарантію для кожного з випадків позбавлення волі:

«Кожен, кого позбавлено свободи, законно чи ні, має право на перевірку законності судом; таким чином, порушення може статися або в разі затримання, що не узгоджується з параграфом 1, або через відсутність розгляду, який відповідав би вимогам параграфа 4, чи того й іншого водночас». ⁶³

381. Суд також розробив концепцію «періодичного» оскарження законності позбавлення волі:

⁶³ ECHR, De Wilde, Ooms and Versyp v. Belgium judgement of 18 June 1971, § 73.

«...Компетентні суди повинні не тільки прийняти рішення «невідкладно», але ...їхні рішення також повинні виноситися з розумними інтервалами.⁶⁴

382. Спочатку застосовуючи цю доктрину до психіатричного затримання (стаття 5 § 1(е)) і – у деяких специфічних випадках – до позбавлення волі «внаслідок засудження» (стаття 5 § 1(а)), Суд надалі поширив її і на затримання за підозрою у вчиненні злочину (стаття 5 § 1(с)), вирішивши, що «в особи, яка тримається під вартою, має бути можливість через розумні інтервали порушувати розгляд для перевірки законності свого тримання під вартою». ⁶⁵

383. Більш того, для затримання за підозрою у вчиненні правопорушення Суд застосовує найбільш жорсткий стандарт тривалості інтервалів між переглядами:

«Характер тримання під вартою вимагає коротких інтервалів; Конвенція передбачає, що тримання під вартою має бути суворо обмеженої тривалості (стаття 5 § 3), оскільки її *raison d'être* по суті стосується вимоги провести розслідування без зволікання». ⁶⁶

«Стаття 5 § 4 передбачає, що в особи, яка тримається під вартою, має бути можливість через розумні інтервали порушувати розгляд для перевірки законності свого тримання під вартою. Враховуючи припущення на підставі Конвенції, що таке тримання під вартою має бути чітко обмеженої тривалості, потрібен періодичний перегляд через короткі інтервали». ⁶⁷

384. В одному з рішень, відповідаючи на аргумент Уряду, начебто апелянтів було «нерозумно» оскаржувати обґрунтованість затримання лише через місяць після відхилення попередньої скарги, Суд визначив, що «у даному випадку інтервал в один місяць не є нерозумним». ⁶⁸ Таким чином, можна припустити, що Суд, говорячи про «періодичний перегляд через короткі інтервали», під визначенням «короткі» мав на увазі період в один місяць.

⁶⁴ ECHR, Herczegfalvy v. Austria judgment of 24 September 1992, § 75.

⁶⁵ ECHR, Assenov and Others v. Bulgaria judgement of 28 October 1998, § 162.

⁶⁶ ECHR, Bezicheri v. Italy judgement of 25 October 1989, Series A no. 164, § 21.

⁶⁷ ECHR, Assenov and Others v. Bulgaria judgement of 28 October 1998, § 162.

⁶⁸ Це рішення увійшло у збірник стандартів щодо тримання під вартою. Див. *Professional Training Series No 3. Human Rights and Pre-trial Detention. A Handbook of International Standards relating to Pre-trial Detention. Center for Human Rights, Geneva, Crime Prevention and Criminal Justice Branch, Vienna. United Nations. New York and Geneva, 1994*. Ці стандарти оприлюднені російською мовою у виданні: «Права человека и предварительное заключение», Харків, изд-во «Консум», 1997 – і українською: «Реформування системи запобіжних заходів у кримінальному судочинстві. Останні зміни, нові ідеї, порівняльні матеріали». Київ, 2000.

385. Саме універсальне значення статті 29 § 5 Конституції, що містить аналогічну до статті 5 § 4 Конвенції гарантію, було недооцінено законодавцем при тлумаченні права «у будь-який час оскаржити в суді своє затримання». Тому передбачене статтею 29 Конституції право «кожного затриманого» «у будь-який час оскаржити в суді своє затримання», а також «право на розгляд», забезпечене статтею 5 § 4 Конвенції з прав людини, законодавець обмежив лише випадком затримання в порядку статті 106 КПК.

386. Оскарження, передбачене статтею 106 § 7 КПК, обмежується короткосним періодом так званого кримінально-процесуального затримання і стосується тільки обставин цього затримання. Таке становище зумовлене необґрунтованим ототожненням значення слова «затримання» у статті 29 § 5 Конституції, що охоплює будь-яке позбавлення волі, і вузько-спеціального значення, яке «затримання» одержало в доктрині кримінального процесу.

387. Апеляційний перегляд рішення про взяття під варту (ч. 7 ст. 165², ч. 4 ст. 165³), очевидно, не становить засобу захисту, передбаченого статтею 5 § 4 Конвенції. Такий розгляд за свою природою не може забезпечити перегляду «тих умов, що, відповідно до Конвенції, суттєві для «законного» затримання особи».⁶⁹ За змістом апеляції суд вищого рівня має розглянути лише обґрунтованість рішення суду нижчого рівня. Однак обґрунтованість оскаржуваного рішення зовсім не визначає обґрунтованості тримання під вартою на час апеляційного розгляду, «тому що обставини, що спочатку виправдовували ... затримання, можуть змінитися настільки, що перестануть існувати».⁷⁰ Визнавши оскаржуване рішення суду правильним, апеляційна інстанція не може звільнити арештованого, навіть якщо обставини, що обґрунтовували це правильне рішення, зникли. Крім того, апеляційне оскарження обмежене триденним строком і скарга, подана після закінчення цього строку, буде відхиlena без розгляду по суті; але ж саме можливість перегляду через певний час після попереднього рішення, коли розумно припустити зміни в обставинах, і захищає доктрина «періодичного оскарження».

388. Таке обмеження законодавцем права особи, що тримається під вартою, на перегляд обґрунтованості позбавлення її свободи, суперечить і Конституції України, і міжнародним зобов'язанням держави. Пояснення

⁶⁹ ECHR, X v. the United Kingdom judgment of 5 November 1981, § 58, ECHR, Weeks v. the United Kingdom judgment of 2 March 1987, § 59.

⁷⁰ ECHR, Van Droogenbroeck v. Belgium judgment of 24 June 1982, § 49.

такому підходу можна знайти в невіправданому звуженні коментаторами значення слова «затримання» у тексті статті 29 Конституції. Відповідно до доктрини кримінального процесу «затримання» завжди означало затримання правоохоронним органом до рішення питання про взяття під варту. Автоматично це вузьке значення було використано для тлумачення тексту статті 29 Конституції.

389. Однак у тексті статті 29 Конституції важко знайти вказівку на те, що її гарантії – у тому числі і гарантії частини 5 статті 29 – обмежуються яким-небудь окремим видом «затримання», залишаючи інші види незащещеними. Крім того, якщо звернутися до так званого «кримінально-процесуального затримання», то при його короткій тривалості право на скаргу практично завжди буде перетворюватися в зустрічну вимогу до подання прокурора. Важко припустити що Конституція гарантує такий суто технічний момент процесу, як можливість заявити зустрічну вимогу. Вже ця невідповідність статусу гарантії предмету цієї гарантії свідчить про те, що частина 5 статті 29 Конституції має зовсім інше значення. Тому необґрунтовано ототожнювати значення слова «затримання» у частині 5 статті 29 Конституції, що охоплює будь-який вид позбавлення волі, і вузькоспеціальне значення, яке «затримання» отримало в доктрині кримінального процесу.

390. Наше законодавство з його конструкцією одноразового оскарження затримання очевидно не відповідає поняттю, закладеному в тексті частини 5 статті 29 Конституції і статті 5 § 4 Конвенції. Внаслідок цього особи, які тримаються під вартою у зв'язку з кримінальним переслідуванням, позбавлені однієї з важливих гарантій права на свободу – можливості час від часу звертатися до суду для перегляду обґрунтованості тримання під вартою.

391. Це положення трохи пом'якшується тим, що статтею 165³ КПК передбачений перегляд обґрунтованості затримання *ex officio*.

392. Однак ця стаття передбачає інтервали між переглядами в п'ять або навіть у дев'ять місяців. Такі періоди тримання під вартою без перегляду його обґрунтованості важко узгоджуються із значенням «коротких інтервалів», чого вимагає Європейський Суд. Безумовно, судова практика може виправити це становище, якщо суди будуть розважливо використовувати свої повноваження і продовжувати строк тримання під вартою не до гранично припустимого строку, а виходячи з конкретних обставин справи. Однак, з огляду на перевантаженість судів, більш імовірна протилежна тенденція: максимально використовувати повноваження, надані законом, щоб зменшити навантаження на суди.

393. Одним із можливих вирішень проблеми відповідності стандартам Європейської конвенції могло б стати доповнення системи обов'язкових переглядів правом обвинуваченого безпосередньо оскаржити тримання під вартою. Однак ні діючий Кримінально-процесуальний кодекс, ні проект нового Кодексу не передбачають можливості для заарештованого порушити такий перегляд.

5.4. Предмет судового розгляду

5.4.1. Законодавчі обмеження

394. До внесення змін у кримінально-процесуальне законодавство у 2001 році вирішення питання щодо взяття під варту або звільнення переважно залежало від тяжкості звинувачення. У залежності від тяжкості злочини поділялися на три види. Перший – це злочини, що підпадали під правило колишньої частини 2 статті 155 КПК, за яким сам факт звинувачення у вчиненні одного з перерахованих злочинів був достатньою підставою для взяття під варту. Другий – злочини, що передбачали позбавлення волі до одного року включно, коли взяття під варту не застосовувалося, крім як у виняткових випадках. Третій вид визначався межами перших двох, і тут вирішення питання про взяття під варту залежало від вільної оцінки обставин кожного випадку.

395. У 2001 році законодавець зробив важливий крок уперед, виключивши зі статті 155 КПК частину другу і визнавши, таким чином, що взяття під варту не може застосовуватися, виходячи лише з тяжкості звинувачення. Це частково узгодило законодавство з практикою Європейського Суду, згідно з якою «тримання під вартою може бути віправдане в кожному випадку, якщо існують конкретні вказівки на справжні інтереси суспільства, які, попри презумпцію невинуватості, переважають правила поваги до особистої свободи».⁷¹

396. Ще один важливий крок, який міг суттєво вплинути на практику застосування тримання під вартою, – це значна зміна «нижньої» межі суддівського розсуду. У 2001 році законодавець передбачив обов'язок судді звільнити обвинувачуваного, підозрюваного у злочині, якщо можливе покарання за нього не перевищує трьох років позбавлення волі (ч. 1 ст. 155 КПК). Така зміна у законодавстві ґрунтувалась на тій концепції, що праву на свободу іноді може надаватися перевага перед інтересами

⁷¹ Kalashnikov v. Russia judgment of 15 July 2002, § 114.

держави в правильному ході правосуддя. Це положення, однак, було істотно послаблене можливістю відступити від правила «у виняткових випадках» (ч. 1 ст. 155).

397. Крім того, ця концепція не знайшла підтримки в судовій практиці. Досить висока «нижня» межа суддівського розсуду, встановлена законодавцем, підштовхнула судову практику шукати визначення, які адаптували б цю новелу до звичного уявлення про баланс між правом на свободу та інтересами суспільства.

398. Тому Пленум Верховного Суду України у своїй постанові встановив, що «взяття під варту ... застосовується ..., коли особа підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі (частина 1 статті 155).⁷² Умови, за яких може бути застосовано взяття під варту, Пленум визначає наступним чином: «взяття під варту ... обирається лише при наявності підстав вважати, що інші (менш суворі) запобіжні заходи ... можуть не забезпечити виконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків ...». Якщо проаналізувати це визначення, то можна дійти висновку, що для взяття під варту судді достатньо сумніву в можливості застосувати інші заходи.

399. Мабуть, той факт, що законодавцем встановлена досить висока «нижня» межа суддівського розсуду, змусило шукати визначення, що адаптували б цю новелу до звичного співвідношення між інтересами особистості й інтересами суспільства. Практичним діям карного правосуддя важко примиритися з думкою, що праву на свободу іноді може надаватися перевага перед необхідністю покарання злочинця; що «держава, виходячи з міркувань розумної політики, може пожертвувати певним відсотком ухилень у справах [про менш значні злочини], але зате гарантувати свободу громадян, як безумовне право, незалежне від розсуду судді».⁷³

400. У законі, однак, це «безумовне право» на свободу було суттєво послаблено можливістю відступити від правила «у виняткових випадках» (стаття 155 § 1 КПК). Пленум дає визначення цих «виняткових випадків»: «Такими є випадки, коли на підставі наявних у справі фактичних даних із

⁷² Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25.04.2003 року № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнатання і досудового слідства», пункт 3.

⁷³ Люблинский П. И. Свобода личности в уголовном процессе. Меры, обеспечивающие неуклонение обвиняемого от правосудия. Спб, 1906, 701 с.

певною вірогідністю можна стверджувати, що інші запобіжні заходи не забезпечать належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого».⁷⁴

401. Навіть на перший погляд воно не здається правилом для *виняткових* випадків. Досить високий ступінь упевненості в тому, що, залишаючись на свободі, обвинувачуваний поводитиметься «неналежним» чином, потрібна при будь-якому випадку взяття під варту, і не може бути ознакою виняткового випадку.

402. Давши таке визначення для виняткових випадків, Пленум у тому ж пункті дає визначення для звичайних, рядових випадків: «взяття під варту ... обирається лише за наявності підстав вважати, що інші (менш суворі) запобіжні заходи... можуть не забезпечити виконання підозрюваним, обвинуваченим процесуальних обов'язків... і його належної поведінки».

403. Якщо уважно проаналізувати два правила, то ясно, що єдина їх відмінність у тому, що у виняткових випадках суддя має досягти деякої *впевненості* в неминучості взяття під варту, в той час як у рядових випадках досить *сумніву* в можливості застосувати інші заходи. Тобто правило для рядових випадків матиме такий вигляд: *взяття під варту застосовується при сумніві судді в тому, що інші засоби забезпечать належну поведінку підозрюваного, обвинувачуваного*.

404. Тим самим Пленум установлює презумпцію на користь взяття під варту, оскільки завдання будь-якої презумпції – штучно вирішити стан нерозв'язного сумніву.

405. Хоча це створює *теоретично* спростовну презумпцію на користь взяття під варту, однак ця презумпція *практично* може бути спростована лише в дуже обмежених випадках. Тому що на обвинувачуваного лягає тягар розсіяти цілком спекулятивні сумніви судді, то йому необхідно дозвести обставини, що за будь-яких обставин виключать можливість «порушення процесуальних обов'язків».

Виходячи з такого підходу Пленуму, обвинувачуваний може бути залишений на свободі лише у виняткових випадках, коли навіть *не можна помислити* можливість його «неналежного поводження».

406. У зв'язку з цим доречно нагадати рішення Європейського Суду проти Болгарії, де було визнано порушення статті 5 Конвенції, серед іншо-

⁷⁴ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25.04.2003 року № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнатання і досудового слідства», пункт 3.

го, і тому, що влада діяла, виходячи із встановленої Кримінально-процесуальним кодексом і практикою Верховного Суду Болгарії презумпції на користь взяття під варту, яка «може бути спростована лише в цілком виняткових випадках, коли навіть гіпотетична можливість утечі, повторення злочину або змови виключається внаслідок серйозного захворювання або інших виняткових обставин. Більш того, тягар доведення таких виняткових обставин лежав на затриманому, і, не впоравшись із ним, він був змушений залишатися під вартою протягом усього процесу».⁷⁵

5.4.2. Розумна підозра у судовому розгляді

407. Як зазначалось вище, у судовій практиці не знайшла майже ніякої розробки концепція розумної підозри, яка мала сформувати і судову практику, і вплинути на практику затримання правоохоронним органом. Тому нижче наводяться певні загальні міркування, засновані на практиці Європейського Суду з прав людини.

408. Обов'язковим елементом, що має з'ясовуватися під час розгляду про взяття під варту або звільнення, має бути «розумна підозра» у вчиненні злочину. Підтверджуючи розумну підозру щодо певної особи, обвинувач тим самим доводить наявність правової підстави для своїх вимог взяти людину під варту. Без підозри взяття під варту позбавлене легального базису, оскільки саме вона є індикатором того виправданого «суспільного інтересу», на користь якого і допускається відступ від «правила поваги особистої свободи». Без «розумної підозри» всякі подальші міркування щодо обґрунтованості взяття під варту не мають сенсу, оскільки всі ті обставини, що виправдовують взяття під варту у кожному конкретному випадку, виправдовують його *тільки* за «розумної підозри у вчиненні правопорушення» (п. (c) § 1 ст. 5 Конвенції).

409. «Розумну підозру» можна обговорювати в двох аспектах: з боку правової підстави для підозри і з боку її фактичної обґрунтованості.

410. Зміст правового елемента підозри лежить повністю у сфері кримінального права – як у визначенні злочинного складу, так і в застосуванні загальних правил кримінального права: чинності закону в часі й за колом осіб, звільнення від відповідальності і т.ін. «Для «розумної підозри» у значенні статті 5 § 1(c) потрібно, щоб можна було розумно вважати, що значенні обставини охоплюються однією із статей Кримінального кодексу, які визначають злочинну поведінку. Таким чином, вочевидь не може бути

⁷⁵ ECHR, Ilijkov v. Bulgaria judgment of 26 July 2001, § 85.

«розумної підозри», якщо дії чи обставини, що ставляться в провину затриманому, не складали злочину в той час, коли вони мали місце».⁷⁶ Тому акт, що формулює «розумну підозру», має містити ясні вказівки на ознаки інкримінованого злочину. Тут розумність підозри може викликати сумнів або, якщо формулювання обвинувача не вказують на ознаки злочину, і тому інкриміноване діяння не є злочинним, або ці формулювання недостатньо ясні, щоб визначити, у чому саме полягає підозра, а отже, і визначити, чи злочинно інкриміноване діяння.

411. На правовій обґрунтованості підозри можуть також позначитися властивості кримінального законодавства, якщо застосоване положення закону порушує принцип правової визначеності. У сфері кримінального права особливо важливо, щоб «застосоване національне законодавство відповідало «стандарту «законності», встановленому Конвенцією, який вимагає, щоб усе право, писане чи неписане, було достатньо визначенім, аби дати можливість особі – якщо необхідно, то після відповідної консультації – передбачати в достатній за даних обставин мірі наслідки, до яких може призвести та чи інша його дія».⁷⁷ При сумнівності правової підстави для кримінального переслідування законність позбавлення волі в зв'язку з таким переслідуванням також стає досить сумнівною.

412. З фактичної сторони «розумна підозра» у вчиненні кримінального злочину «передбачає наявність обставин або відомостей, які переконали б неупередженого спостерігача, що ця особа, можливо, вчинила злочин».⁷⁸ Фактична обґрунтованість підозри в причетності до злочину часто складає наріжний камінь слухання про взяття під варту. До з'ясування цього елемента «розумної підозри» може зводитися судовий спір: чи існують в обвинувача докази тих або інших обставин, на яких він засновує свою підозру, і чи достатньо сукупності цих обставин, щоб об'єктивний спостерігач міг підозрювати дану особу в злочині.

413. Поняття «розумної підозри» несе в собі більш високий стандарт переконливості, ніж просте припущення причетності даної особи до злочину, засноване на розумінні, що причетність даної особи не виключена.

414. Нерідко злочин оточений обставинами, що кидають тінь підозри на невизначене число осіб. Обвинувач, що вимагає в суді взяття підозрюваного під варту або поліцейський, що затримує підозрюваного за влас-

⁷⁶ ECHR, Włoch v. Poland judgment of 19 October 2000, § 109.

⁷⁷ ECHR, Steel and Others v. the United Kingdom judgment of 23 September 1998, § 54.

ним рішенням, можуть мати саме щире переконання в тому, що дана людина винна в даному злочині. Однак переконання в тому, що державний агент діяв *bona fide*, може тільки довести, що затримання не було зловмисним або свавільним. Цей стандарт переконання не досягає ступеня визначеності підозри, який вимагається поняттям «розумної підозри». Воно означає не просту підозру як особисте переконання у винуватості, але підозру, засновану на відомостях і обставинах, які будь-якого розумного, обережного в судженнях, неупередженого спостерігача переконали б у тому, що зв'язок між злочинною подією і даною особою, швидше за все, існує. На місце цього об'єктивного спостерігача законодавець поставив суддю.

415. Безумовно, необхідний стандарт доведеності підозри нижче стандарту «поза розумним сумнівом», що застосовується при вирішенні питання щодо винуватості. Однак він достатньо високий, щоб виключити підозру, засновану на здогадах або теоретичних розуміннях. Що може складати основу для розумної підозри, залежить від конкретних обставин справи.

416. «Розумна підозра» – не проста гіпотеза, у якій причетність даної людини може бути одним з пояснень даної комбінації обставин. Це таке сполучення обставин, що робить таке пояснення більш імовірним, ніж усі інші пояснення. Якщо це і гіпотеза, то підтверджена у своїх основних пунктах. Для розумної підозри необхідні прямі вказівки на причетність до злочину, а не віддалені факти, які можна зв'язати з висновком тільки довгим рядом міркувань.

417. На відміну від переконання «поза розумним сумнівом», коли виключаються всі інші розумні пояснення певної сукупності обставин, «розумна підозра» не претендує на таку міру визначеності. Якщо при переважанні «поза розумним сумнівом» доказувана теза складає єдине пояснення сукупності обставин, то при «розумній підозрі» воно складає одне з пояснень, найбільш переконливе, котре не виключає цілком інших пояснень.

418. Можна навести приклад визначення розумної підозри із практики судів США. Суддя Хокінс сформулював вимогу «розумної і правдоподібної» підстави для кримінального переслідування: «Щире переконання у винуватості обвинувачуваного, що випливає з твердої, заснованої на розумних причинах, упевненості в існуванні такого збігу обставин, що як-

⁷⁸ ECHR, Fox, Campbell and Hartley v. the United Kingdom judgment of 30 August 1990, § 32.

що припустити їхню відповідність дійсності, то будь-яка людина, що наділена звичайною мірою розсудливості й обережності, поставлена у таке ж становище, дійшла б висновку, що ця особа ймовірно винна в інкримінованому злочині».⁷⁹

5.4.3. Обставини «за» та «проти» взяття під варту

419. Існує певна невизначеність щодо впливу тих чи інших обставин на вирішення питання щодо взяття під варту або звільнення. Ця невизначеність завдає частково нечітким формулюванням закону, частково – доктрині та практиці, які знаходяться під впливом певних стереотипів.

420. На підставі яких обставин суддя має з'ясовувати наявність або відсутність того або іншого релевантного ризику, тобто ризику ухилення від правосуддя, ризику знищення або спотворення доказів, та ризику рецидиву? Саме запобігання цим ризикам визначене Європейським Судом як законна мета тримання під вартою до засудження.

421. Саме до цього питання суддя переходить, з'ясувавши всі попередні умови законності утримання під вартою: наявність розумної підозри, відсутність законодавчих обмежень для висновку щодо взяття під варту і т.ін. І є галузь вільної оцінки обставин на підставі переконання судді.

422. Розсуд судді в даній сфері найменш стиснутий законодавчими положеннями, тому що навряд чи можливо законодавчим шляхом визначити перелік обставин, що мають значення для визначення того або іншого ризику, і відносну цінність кожного з них. Єдиним принципом, на підставі якого можливо визначити *в кожному конкретному випадку*, що ж складає предмет судового розгляду, які обставини має з'ясовувати суддя, і яке надавати значення тій або іншій обставині, є релевантні ризики (або підстави затримки). Обговорюючи ту або іншу обставину з погляду її стосовності до того або іншого ризику, можна виключити низку обставин, що не мають ніякого впливу на цей ризик. Наприклад, та обставина, що обвинувачуваний проживає не в місці провадження розслідування, саме по собі не збільшує ймовірності втечі, а тим більше воно не стосується ймовірності знищення доказу або продовження злочинної діяльності.

423. Тому перше, що визначає обсяг і напрямок судового розгляду, це те, наявність якого ризику стверджує обвинувач у своєму поданні. Питання ж про те, які обставини можуть впливати на висновок про такий ризик

⁷⁹ Hicks v. Faulkner [1878] 8 Queen's Bench Division at p. 167.

і який саме цей вплив, залежить від обставин конкретного випадку і не може бути встановлено заздалегідь. Жодна обставина не може заздалегідь мати більше або менше значення, що, власне, і складає суть оцінки на підставі вільного переконання.

424. Але для початку необхідно зупинитися на стереотипі, що затвердився в доктрині попереднього ув'язнення і заснований на невикорінному непорозумінні, що є в нашему законодавстві вже більше століття. Це положення має на увазі до деякої міри різний вплив двох рядів обставин, а саме: обставин, зазначених у статті 148 КПК, і обставин, передбачених статтею 150 КПК.

425. Суть його зводиться до того, що головними обставинами для висновку про те, чи необхідно застосувати запобіжний захід, є обставини, зазначені в статті 148 КПК, а стаття 150 КПК дає перелік обставин, що хоча і можуть певною мірою позначитися на висновку про застосування запобіжного заходу, однак мають другорядне значення. На думку деяких теоретиків, ці обставини лише «підсилюють доказову цінність висновку про необхідність обрання того або іншого запобіжного заходу»,⁸⁰ а отже, ці обставини є якимсь факультативним елементом рішення, без якого «доказова цінність» хоча і не «посилена», але все ж достатня для вирішення питання про взяття під варту. Певною мірою цей стереотип ґрунтуються на статті 150 КПК:

При вирішенні питання про застосування запобіжного заходу крім обставин, зазначених у статті 148 цього Кодексу, враховуються тяжкість злочину, учинення якого підозрюється, обвинувачується особа, її вік, стан здоров'я, сімейне і матеріальне становище, вид діяльності, місце проживання та інші обставини, що її характеризують.

426. Саме на словах «...крім обставин, зазначених у статті 148 цього Кодексу...», побудовано це розрізнення між обставинами. Однак уважний аналіз формулювання статті 148 КПК не виявляє в ній жодної «обставини». У статті 148 йдеться лише про розумне переконання – «наявність достатніх підстав вважати», – що існують зазначені там же ризики, що допускають позбавлення волі для їхнього запобігання. Досить безглуздо було б визначити це переконання як «обставину» у звичному значенні цього слова. «Обставина» – це факт або сукупність фактів, з якими розум повинен рахуватись при побудові своїх висновків, при формуванні й обґрутуванні своїх переконань. Не можна без насильства над звичай-

⁸⁰ Петрухин И.Л. Неприкосновенность личности и принуждение в уголовном процессе, М., 1989, с. 108.

ним значенням слова «обставина» назвати власне переконання судді обставиною, бо в такому разі розумові судді буде також протистояти як зовнішня обставина і його *переконання*, що утворилося якимсь непідконтрольним йому способом, а не в результаті аналізу цих «зовнішніх» обставин, з яким він повинен рахуватися.

427. Оскільки зрозуміло, що в підставі переконання лежать певні обставини, то можна припустити, що закон хоча прямо і не називає «обставин», на які вказує стаття 150 КПК, однак саме формулювання – «достатні підстави вважати» – має на увазі ці обставини. Однак це не вирішує проблему, оскільки в такому разі ми повинні знайти якісь обставини, які не можна віднести ні до ваги злочину, ні до віку обвинувачуваного, ні до стану його здоров'я, ні до інших особистих обставин, тобто обставини, існуючі поза зазначеними у статті 150 КПК. Важко уявити обставини, що не можуть бути включені в жодну з категорій статті 150 КПК, тим більше важко, що остання дає відкритий перелік обставин, що відносяться до особистості обвинувачуваного.

428. Наслідком такої нечіткості закону та усталених у практиці уявлень ми маємо численні постанови судів, у яких замість аналізу дійсних обставин лише у стереотипних виразах згадуються положення закону, які перелічують релевантні ризики.

429. Окрім висловлених загальних зауважень, особливе занепокоєння викликає створена законодавцем додаткова підставка для затримання – «забезпечення належної поведінки», – яка прихована у визначенні застави (стаття 154-1 КПК). Крайня невизначеність самого поняття «належної поведінки» не дає можливості розглядати це положення як норму необхідної якості, оскільки вона не дає можливості передбачати з достатньою мірою визначеності правові наслідки тієї чи іншої поведінки.

5.4.4. Вплив законності (незаконності) затримання на рішення про взяття під варту

430. Ще одна важлива проблема, яка поки не знайшла задовільного розв'язання в законодавстві і судовій практиці – це вплив законності кримінально-процесуального затримання на подальше рішення про взяття під варту. У відповідності до узагальнення судової практики, «предметом судового дослідження», серед іншого, «має бути ... правомірність (якщо мало місце) затримання особи ...».⁸¹

⁸¹ Узагальнення практики розгляду Мелітопольським міськрайсудом, Приазовським, Акимовським, Веселовським райсудами питань, пов'язаних з застосуванням під час досудового

431. Однак, відповідно до постанови Пленуму Верховного Суду України «визнання затримання незаконним не є підставою для відмови в задоволенні подання про обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту». Огульне виключення Пленумом Верховного Суду України питання про законність затримання правоохоронним органом з переліку обставин, що можуть вплинути на рішення про взяття під варту чи звільнення, приводить до негативних наслідків для практики.

432. Фактично таке положення надає правоохоронним органам індульгенцію на свавільні затримання. Затримання правоохоронним органом особи без підстав, зазначених у законі, або в обхід передбаченої там процедури, не матиме жодних наслідків, якщо до часу судового розгляду він одержить необхідні дані, достатні, щоб узяти особу під варту. Це призводить до по-всюдної поширеності безпідставних затримань і сповільнює опрацювання чітких правових критеріїв законного затримання без судового ордера.

5.4.4.1. Процесуальні права сторін

433. У законодавстві, як і раніше, відсутні основоположні права обвинуваченого (підозрюваного) під час судового розгляду питання про взяття під варту чи звільнення.

434. Судовий розгляд – це ключовий момент у системі захисту права на свободу, від розробленості якого залежить і здійсненість усіх інших гарантій від свавільного позбавлення свободи. Саме в цьому полягає головна зміна в підході до захисту прав особи, а не в простому заміщенні фігури прокурора фігурою судді. Якщо весь зміст реформи в цій галузі зведеться до заміни одного компетентного органу іншим, то, незважаючи на позитивний ефект такої зміни внаслідок більшої організаційної незалежності судді, реформа все-таки не внесе принципових змін у сам підхід до попереднього ув'язнення.

435. Розгляд матиме судовий характер, якщо він дає можливість протилежним сторонам ефективно надавати свої доводи і спростовувати доводи супротивника перед незалежним органом, який повноважний розв'язати спірне питання і винести рішення, що має юридичну чинність. Якщо ми візьмемо за основу цю формулу, ми зможемо вивести з неї необхідні наслідки, що і складуть основні елементи судової процедури. Наприклад, ефективне надання своїх доводів, або захист позиції в справі, передбачає, по-перше, знання аргументів супротивника і тих доказів,

слідства запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Узагальнення здійснено суддями апеляційного суду Запорізької області Г.І. Алініковим та М.І. Галянчуком.

якими він їх обґруntовує; по-друге, можливість стороні використовувати ті ж засоби, що використовує супротивник, для обґруntування власних тверджень і спростування тверджень супротивника. З протиборства сторін і необхідності керувати цим протиборством випливає необхідність визначених правил, заздалегідь відомих сторонам, тобто деякої судової процедури. Ефективний захист своєї позиції вимагає і рівної майстерності сторін у судовому змаганні, для того щоб виключити помітний вплив мистецтва в представленні своєї позиції, здатного затемнити її суттєву сторону – дійсну обґруntованість.

436. У будь-якому разі існують визначені мінімальні вимоги, без яких судова процедура настільки втрачає свої характерні риси, що перестає бути судовою. Говорячи про гарантії належної процедури, ми головним чином будемо спиратися на поняття, розроблені Європейським Судом, виходячи з тексту Конвенції і загальних принципів права.

437. Практика Європейського Суду, незважаючи на те, що формулювання статті 5 Конвенції містить більш визначене посилання на судову процедуру («має право на розгляд»), ніж стаття 29 Конституція України («вправі оскаржити»), також зазнала певної еволюції в даному питанні. Внаслідок еволюції Суд виробив деякі усталені стандарти стосовно обсягу тих процесуальних можливостей, що держава в особі своїх судових органів зобов'язана надати особі при затриманні. Суд диференціює обсяг процесуальних гарантій у першу чергу в залежності від того, під який саме з «випадків», перерахованих у статті 5 § 1 Конвенції, підпадає дане затримання.

438. Щодо затримання за підозрою у вчиненні злочину Суд зайняв найбільш тверду позицію:

«Хоча не завжди необхідно, щоб під час передбаченої статтею 5 § 4 процедури діяли гарантії, які вимагаються відповідно до статті 6 § 1 для кримінального і цивільного судового розгляду, але вона повинна мати судовий характер і за-
безпечувати гарантії, що відповідають розглянутому виду позбавлення волі». ⁸²

«Щодо особи, тримання під вартою якої підпадає під дію статті 5 § 1(c), слухан-
ня є обов'язковим». ⁸³

«Суд, що розглядає скаргу на затримання, має забезпечити гарантії судової
процедури. Розгляд має бути змагальним і завжди забезпечувати «рівність сто-
рин»: обвинувача і затриманої особи». ⁸⁴

⁸² ECHR, Megyeri v Germany judgment of 12 May 1992, § 22.

⁸³ ECHR, Kampanis v. Greece judgment of 13 July 1995, § 47.

⁸⁴ ECHR, Toth v. Austria judgment of 12 December 1991, § 84.

439. Відповідно до практики Європейського Суду з прав людини, при вирішенні питання щодо позбавлення волі затриманий має право на судову процедуру. Це право включає право на особисту участь у розгляді⁸⁵ і, у ряді випадків, право на ефективну правову допомогу⁸⁶. Саме поняття ефективної участі має на увазі ще ряд гарантій: право знати аргументи супротивника⁸⁷, право знайомитися з матеріалами, на яких засновані доводи супротивника⁸⁸, право мати достатній час для підготовки своєї позиції, право відповісти на додаткові доводи, висловлені супротивником у ході судової процедури⁸⁹.

440. Кримінально-процесуальне законодавство України залишило ці моменти, що, власне, і перетворюють розгляд питання про взяття під варту в судовий розгляд, без якої-небудь серйозної розробки.

441. Хоча аналіз положень, що стосуються судочинства щодо затримання за підозрою, і дає можливість витлумачити їх у сенсі, сприятливо му для дотримання необхідних мінімальних гарантій судової процедури, однак хотілося б бачити більше визначеності в законодавчих формулюваннях, що формують цей розгляд. Потрібно враховувати, що судове слухання про взяття під варту є рутинним елементом кримінального пе реслідування, що умови невідкладності, у яких воно проводиться, не дають можливості для повноцінного розбору всіх тих положень, які визначають дійсній обсяг процесуальних гарантій затриманого, що від пе ресічної людини, затриманої за підозрою у вчиненні злочину, навряд чи можна чекати необхідних навичок тлумачення закону, виходячи з загальних принципів правової системи. Тому міра визначеності законодавства повинна бути достатньою, щоб дозволити кожному розуміти обсяг тих гарантій, на які він може покладатися, заперечуючи домагання обвинувача. Сьогодні ж вигляд положень закону такий, що існування тих або інших гарантій може само по собі стати предметом судової суперечки. Це послаблює ефективність правових засобів захисту, передбаченого статтями 165–165³ КПК, що може визначити порушення як Конституції, так і зобов'язань за Конвенцією.

⁸⁵ ECHR, Sanchez-Reisse v. Switzerland judgment of 21 October 1986, § 57.

⁸⁶ ECHR, Bouamar v. Belgium judgment of 29 February 1988, Series A no. 129, § 60.

⁸⁷ ECHR, Garcia Alva v. Germany judgment of 13 February 2001, § 39.

⁸⁸ ECHR, Nikolova v. Bulgaria judgment of 25 March 1999, Reports of Judgments and Decisions 1999-II, § 58.

⁸⁹ The Niedbała v. Poland judgment of 4 July 2000, § 67.

5.4.5. Особиста участь затриманого

442. Вимога особистої участі затриманого (заарештованого) передбачає, по-перше, доставлення його до суду. Конвенція особливо підкреслює цей момент у статті 5 § 3. Вимога присутності й участі підозрюваного в процесі розгляду має кілька цілей: запобігання жорстокому поводженню з підозрюваним під час тримання його під вартою; надання можливості стежити за ходом розгляду і здійснювати адекватні кроки для доведення своєї позиції і спростування доводів супротивника; надання судді можливості вивчити особу обвинуваченого безпосередньо, а не за матеріалами, наданими обвинувачем.

443. У нашому законодавстві при первісному розгляді про взяття під варту участь підозрюваного чи обвинуваченого є обов'язковою (стаття 165-2 КПК).

444. Однак питання про участь його в слуханні про продовження тримання під вартою залишено на розсуд суду (стаття 165-3 КПК). Ця непослідовність законодавця може привести до порушення зобов'язань за Конвенцією.

445. Потрібно також врахувати, що рішення про продовження тримання під вартою понад 4 місяці має бути прийнято суддею апеляційного суду, а понад 9 місяців – суддею Верховного Суду України. За таких обставин участь обвинуваченого (підозрюваного) у судовому розгляді складно забезпечити практично.

5.4.6. Повідомлення про доводи обвинувача

446. Ні стаття 165-2, ні стаття 165-3 КПК не передбачають права обвинуваченого та/або його захисника завчасно знати про доводи, викладені у поданні про взяття під варту, а отже, і не описують процедуру такого повідомлення.

447. Стаття 165-2 передбачає:

Після одержання подання суддя вивчає матеріали кримінальної справи, надані органами дізнатання, слідчим, прокурором, допитує підозрюваного чи обвинуваченого, а при необхідності бере пояснення від особи, у провадженні якої перебуває справа, вислуховує думку прокурора, захисника, якщо він з'явився, і виносить постанову:

- 1) про відмову в обранні запобіжного заходу, якщо для його обрання немає підстав;
- 2) про обрання підозрюваному, обвинуваченому запобіжного заходу у вигляді взяття під варту.

448. Пленум Верховного Суду у своїй постанові⁹⁰ також не розв'язує це питання. Певною мірою про підхід Пленуму Верховного Суду до гарантії ефективної участі обвинуваченого в судовому розгляді про взяття під варту або звільнення можна судити на прикладі доступу до матеріалів справи.

5.4.7. Доступ до матеріалів справи

449. Хоча право знати аргументи і докази супротивника – одна з найважливіших складових рівності сторін, але у вітчизняній практиці це право стикається, як і в багатьох інших випадках, із проблемою таємниці слідства.

450. Потреби розслідування, які в деяких випадках дійсно можуть виправдати втасмнення певних доказів, у вітчизняній практиці судочинства набули гіпертрофованого значення. Захисту часто відмовляють в елементарних вимогах на ознайомлення з матеріалами обвинувачення. При цьому часто посилаються на статтю 121 КПК. Але правило статті 121 КПК стосується лише «розголошення», тобто ситуації, коли відомості, які має слідчий, стають надбанням невизначеного кола осіб, сторонніх процесові. Режим «таємниці слідства» встановлюється спеціальною дією слідчого – офіційною забороною розголошувати відомості, – без якого норма статті 121 КПК не забезпечена ніякою санкцією. Цю норму можна витлумачити як відступ від принципу «загальної гласності» судочинства, але ця норма не стосується відступу від принципу «гласності сторін».⁹¹

451. Законодавець не підтримує точки зору, начебто досудове слідство побудоване на принципі «таємниці». Обов'язок обвинувача повідомити про суть і підстави обвинувачення, обов'язок надати очні ставки і провести допити за клопотанням обвинувачуваного, право обвинувачуваного знати про призначення експертіз і про їхні результати, передбачений обов'язок надати захистові матеріали, на яких ґрунтуються обвинувачення,⁹² – усі ці заходи для забезпечення так званої «гласності сторін» розсіюють міф про горезвісну «таємницю слідства» як принципу.

⁹⁰ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25.04.2003 року № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнатання і досудового слідства».

⁹¹ Термінологія І.Я. Фойницького. Див. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства, СПб, 1912, т. 1, с. 93.

⁹² Цим правом, безумовно, володіє і обвинувачений, оскільки, хоча ця норма стосується захисника (стаття 48 КПК), однак не можна вважати, що права захисника в процесі можуть бути ширшими, ніж права того, кого він захищає.

452. Однак, враховуючи тривалу традицію втасмничувати будь-які відомості, навіть на шкоду для гарантій захисту і потерпілих, було б бажано в законодавстві передбачити більш чіткі правила доступу до матеріалів справи. На цей час законодавство не дає чіткої відповіді на питання, чи має затриманий і його захисник право знайомитися з матеріалами, які обвинувач подає до суду разом із поданням про взяття обвинуваченого (підозрюваного) під варто. Право захисника на доступ до таких матеріалів можна вивести з тлумачення статті 165-2 КПК у сукупності зі статтею 48 КПК, що у частині 1 передбачає:

З моменту допуску до участі в справі захисник має право:

...

3) ознаймлюватися з матеріалами, якими обґрунтівуються затримання підозрюваного чи обрання запобіжного заходу або пред'явлення обвинувачення ...»⁹³

453. Але відповідно до тлумачення постанови Пленуму Верховного Суду України від 25.04.2003 року № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варто та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства» ні обвинувачуваний, ні підозрюваний, ні захисник таким правом не володіють. За висновком Пленуму:

За змістом статті 165-2 КПК матеріали кримінальної справи надають судді для вивчення безпосередньо орган дізнання, слідчий, прокурор. Ці матеріали в суді не реєструються, а вивчатися суддею вони повинні в режимі, що забезпечує нерозголошення даних досудового слідства. Ознайомлення в цьому випадку з кримінальною справою підозрюваного, обвинуваченого, іхніх захисників чи законних представників у суді законом не передбачено.⁹⁴

454. Суди керуються цією постановою Пленуму Верховного Суду, і захист на практиці не має доступу до матеріалів, на яких ґрунтуються подання про взяття під варто чи про продовження тримання під вартою.

455. Такий стан справ суперечить положенням статті 5 § 3 та § 4 Конвенції, оскільки не забезпечує обвинуваченому (підозрюваному) гарантій судової процедури.

456. Принцип рівності сторін має на увазі, що процесуальні супротивники знають, з якими аргументами кожний з них іде в суд, і мають розумну

⁹³ Примітно, що статті 43 і 43-1, які містять перелік прав обвинуваченого та підозрюваного, аналогічного права не передбачають.

⁹⁴ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25.04.2003 року № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варто та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства», пункт 6.

можливість підготувати свої заперечення і докази, спрямовані на спростування доводів супротивника. Якщо обставини справи залишаються стороною невідомими, «то саме поняття сторін стає мертвим».⁹⁵

457. Доступ до матеріалів розглядається Європейським Судом як інтегральна частина концепції «рівності сторін» у розгляді.

Суд, що розглядає скаргу на затримання, має забезпечити гарантії судової процедури. Розгляд має бути змагальним і завжди забезпечувати «рівність сторін»: обвинувача і затриманої особи. Ці вимоги випливають з права на змагальний судовий розгляд, зазначений у статті 6 Конвенції, яке передбачає, що в кримінальній справі як обвинуваченню, так і захисту має бути надана можливість знати й обговорювати відомості та докази, отримані та надані іншою стороною. Згідно з практикою Суду, з формулювання статті 6 – і особливо з автономного значення поняття «кримінальне обвинувачення» – це положення має певне застосування в досудових процедурах. Тому, через драматичну роль позбавлення волі для фундаментальних прав відповідної особи, провадження у відповідності до статті 5 § 4 Конвенції загалом також має відповідати – наскільки це можливо в обставинах незакінченого розслідування – основним вимогам справедливого судового розгляду, таким як право на змагальну процедуру. Хоча національне законодавство може втілювати ці вимоги різним чином, будь-який з обраних методів має забезпечувати, щоб інша сторона знала, які відомості отримані, і мала реальну можливість їх спростовувати.⁹⁶

458. У законодавстві важливо передбачити, що обвинувачення має надати всі докази, якими воно обґруntовує необхідність позбавлення підозрюваного волі. Саме позицією обвинувача в цьому разі визначається обсяг доказів, який необхідно надати як захистові, так і судові. Законодавець не вимагає представлення в суд усіх матеріалів кримінальної справи, якими володіє слідство.⁹⁷ Чи буде це два протоколи, або кілька томів – залежить від конкретних обставин справи. Однак якщо суд заснував своє рішення на обставинах і доказах, про які захист не зінав і не мав можливості їх заперечити, принцип змагальності буде порушений.

⁹⁵ Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства, СПб, 1912, т. 1, с. 95.

⁹⁶ ECHR, Garcia Alva v. Germany judgment of 13 February 2001, § 39.

⁹⁷ Пилипчук П. П. доходить іншого висновку: «Суддя не може розглянути подання ..., коли йому не надано для вивчення кримінальну справу». Однак, цей висновок ґрунтуються на неточному тлумаченні закону. У статті 165² говориться, що «суддя вивчає матеріали кримінальної справи, надані органами дізнання, слідчим, прокурором...», а не всі матеріали, що є в обвинувачення. Визначення обсягу доказів, які слід надати суду, за принципом змагальності залежить від сторони. Суд має лише вирішити, чи достатньо ці докази обґрунтують вимоги сторони, і прийняти відповідне рішення.

5.4.8. Право на юридичне представництво

459. Право на юридичне представництво в ході судових процедур є складовою загального права на захист від обвинувачення. Будь-яких загальних або спеціальних положень, що стосуються обов'язків судді чи посадових осіб правоохоронного органу забезпечити юридичну допомогу в ході слухання про взяття під варту чи звільнення законодавство не містить.

460. Не передбачене повідомлення обвинуваченого і захисника про дату і час слухання. При відсутності цих елементарних гарантій участь захисника ставиться в залежність від не передбачуваної випадковості: «якщо він з'явився». Оскільки ані суд, ані прокурор, ані слідчий не зобов'язані не тільки сповіщати захисника про слухання, але і навіть повідомляти йому цю інформацію на його запит, участь захисника в розгляді ставиться в залежність від схильності обвинувача чи судді повідомити захисникові яку-небудь інформацію.

461. Гарантії судової процедури тісно пов'язані між собою: особиста участь у слуханні, право на допомогу професійного захисника і доступ до матеріалів справи – це зasadничі гарантії, які в сукупності забезпечують можливість ефективного захисту від порушення права на свободу.

5.5. Обмежені повноваження судді при розгляді подання про продовження строку тримання під вартою

462. Існує невизначеність щодо обсягу повноважень судді при розгляді подання про продовження строків тримання під вартою, а саме: чи має право суддя при розгляді справи, відмовивши в продовженні строку тримання під вартою, звільнити затриманого і застосувати до нього інший запобіжний захід.

463. У статті 165-2 КПК передбачено: «Відмовивши в обранні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, суд вправі обрати підозрюваному, обвинуваченому запобіжний захід, не пов'язаний з триманням під вартою».

464. У статті ж 165-3 КПК, що регулює порядок продовження тримання під вартою, такого повноваження прямо не передбачено.

465. Пленум Верховного суду України висловився з цього питання:

Встановивши підстави для зміни (скасування) запобіжного заходу, судя своєю постановою відмовляє в продовженні строку тримання під вартою і *може* змінити (скасувати) цей запобіжний захід.⁹⁸

466. Однак невизначеність закону дає можливість для протилежних тлумачень навіть серед суддів Верховного Суду⁹⁹, і може привести до того, що практика буде вузько тлумачити обсяг повноважень судді при вирішенні питання про продовження тримання під вартою.

467. При такому тлумаченні в судді залишаються тільки дві альтернативи: подальше тримання під вартою або безумовне звільнення. Відсутність можливості звільнити під розумні гарантії є додатковим стримуючим чинником при вирішенні питання про звільнення, оскільки судя, що сумнівається в можливості безумовного звільнення, буде змушений залишити обвинуваченого під вартою.

5.6. Строки тримання під вартою

468. Законодавство, як і раніше, встановлює граничний строк тримання під вартою лише для досудового слідства, але не для стадії судового розгляду. Тому тривалість судового розгляду прямо позначається на тривалості тримання під вартою.

469. Верховний Суд України у своєму аналізі визнає, що «досить поширено тяганину при судовому розгляді ... справ. Особливе занепокоєння викликають випадки, коли вона допускається щодо підсудних, які утримуються під вартою».

5.7. Альтернативи триманню під вартою. Застава

470. Кримінально-процесуальний кодекс України передбачає кілька альтернатив триманню під вартою:

- підписка про невійзд;
- особиста порука;
- порука громадської організації чи трудового колективу;

⁹⁸ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 25.04.2003 року № 4 «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства», пункт 20.

⁹⁹ В аналізі практики розгляду судами м. Києва, оприлюдненому на засіданні Круглого столу з питань застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту 8 липня 2004 року, судя Верховного Суду С. Міщенко висловив думку, що судя не має такого повноваження.

- застава;
- нагляд командування військової частини.

471. Одним з ефективних засобів, що міг би скоротити використання тримання під вартою, є застосування застави. Як відзначає судова статистика, у 2002 було звільнено під заставу 105 чоловік¹⁰⁰, а в 2003 році – 110 чоловік.¹⁰¹ За висновками Верховного Суду, суди недостатньо використовують такий запобіжний захід у зв'язку з «нестабільним матеріальним становищем громадян».¹⁰²

472. Однак проблема недостатнього використання застави залежить не лише від матеріального становища підозрюваних. Набагато більший вплив має низка інших чинників.

473. Застава сконструйована в законодавстві України як самостійний запобіжний захід, а не як захід, що заміняє тримання під вартою. Виходячи з такої логіки закону, застава може застосовуватися й у тому разі, коли немає достатніх підстав для взяття під варту. Однак Пленум Верховного Суду України дав тлумачення, що більше відповідає сутності застави: «Суд повинен ... обирати цей запобіжний захід замість тримання під вартою ...»¹⁰³

474. Суттєвим недоліком регулювання застави є те, що сума застави залежить від можливої суми матеріальних претензій потерпілого, оскільки частина 2 статті 154-1 передбачає: «У всіх випадках розмір застави не може бути меншим за розмір цивільного позову, обґрунтованого достатніми доказами». Ця норма підкріплюється положенням частини 7 статті 154-1 КПК, де говориться, що «застава, внесена підозрюваним, обвинуваченим, підсудним може бути звернена судом на виконання вироку в частині майнових стягнень».

475. Відповідно до практики Європейського Суду, «прагнення визнати суму гарантій, яку повинна надати затримана особа, виходячи лише

¹⁰⁰ Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2002 р. за даними судової статистики, підготовлений Управлінням узагальнення судової практики та аналітичної роботи з питань застосування законодавства Верховного Суду України // www.scourt.gov.ua

¹⁰¹ Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2003 р. за даними судової статистики, підготовлений Управлінням узагальнення судової практики та аналітичної роботи з питань застосування законодавства Верховного Суду України // www.scourt.gov.ua

¹⁰² Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в І півріччі 2002 р. за даними судової статистики, підготовлений Управлінням узагальнення судової практики та аналітичної роботи з питань застосування законодавства Верховного Суду України // www.scourt.gov.ua

¹⁰³ Постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 26.03.99 року «Про практику застосування судами застави як запобіжного заходу» (із змінами від 06.06.2003), пункт 2.

з можливих розмірів збитків, не відповідає статті 5 § 3 Конвенції. Гарантія, передбачена в цій статті, призначена забезпечити лише присутність обвинуваченого на судовому розгляді, а не відшкодування збитку. Таким чином, сума повинна визначатися його особистістю, добробутом, відносинами з особами, що надають гарантію, іншими словами, тим ступенем довіри, при якому перспектива втрати застави чи позову до гарантів у разі ниявки в судове засідання буде достатнім стримуючим засобом, щоб відбити в нього якесь бажання сховатися.¹⁰⁴

476. Крім того, законодавство не містить виразних норм про процедуру вирішення питання про заставу. Закон не дає відповідь на питання, де має знаходитися обвинувачений (підозрюаний), щодо якого прийнято рішення про заставу, але застава ще не внесена. Також закон не регулює питання про порядок звільнення обвинуваченого (підозрюваного) після внесення застави. З огляду на практичні умови застосування такого запобіжного заходу, відсутність чіткого регулювання приводить до того, що судді вкрай неохоче використовують заставу для забезпечення цілей судочинства, а це у свою чергу невідповідає збільшує число обвинувачених (підозрюаних), що утримуються під вартою до суду, хоча у певних випадках застава цілком могла б забезпечити мету правосуддя.

477. Пленум Верховного Суду у своїй постанові¹⁰⁵ постарається вирішити деякі питання процедури, однак це є лише першим кроком для встановлення чітких і прозорих правил.

478. Однак ряд положень постанови Пленуму Верховного Суду «Про практику застосування судами застави як запобіжного заходу» може послужити підставою для того, що обвинувачений може бути взятий під варту, навіть якщо внесена застава забезпечувала цілі правосуддя, однак порушувала формальні вимоги закону. У пункті 1 постанови Пленуму вказує: «Якщо в стадії розслідування справи до обвинуваченого було застосовано запобіжний захід у вигляді застави, суд під час попереднього розгляду справи має перевірити, чи відповідає прийняте рішення вимогам ст. 154-1 КПК. У разі, коли було допущено суттєві порушення закону, суд повинен або усунути їх (наприклад, шляхом приведення розміру застави у відповідність до вимог ст. 154-1 КПК), або змінити запобіжний захід на інший...».

479. Така вказівка випливає з вимог закону про мінімальний розмір застави. Однак це може привести до взяття під варту обвинуваченого (під-

¹⁰⁴ Neumeister v. Austria judgment of 27 June 1968, § 13–14.

¹⁰⁵ Постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 26.03.99 року «Про практику застосування судами застави як запобіжного заходу» (із змінами від 06.06.2003).

судного), навіть якщо сума застави, менша законодавчого мінімуму, виявилася достатньою для забезпечення цілей правосуддя.

480. Пленум також створив занадто жорсткий стандарт переконання в здатності застави забезпечити цілі правосуддя. Відповідно до вказівки Пленуму, суд може обрати цей запобіжний захід замість тримання під вартою «лише тоді, коли є *всі* підстави вважати, що він може забезпечити належну поведінку підсудного і виконання ним процесуальних обов'язків, а також виконання вироку».¹⁰⁶

481. Відсутність чітких процедур застосування застави особливо ускладнює прийняття застави в негрошовій формі. Якщо взяти до уваги загальний низький рівень життя в Україні, переважна більшість обвинувачених (підозрюваних) не мають у своєму розпорядженні вільних грошових коштів, що відповідають мінімальним розмірам застави, встановленої у законі. Можливість внести заставу у вигляді нерухомого або іншого майна могло б стати рішенням для багатьох із них.

482. Однак суди неохоче приймають застави в негрошовій формі. Цьому сприяє і вказівка Пленуму ВС України в постанові № 6 від 26.03.1999 року (п. 5): «Майно повинно мати такі характеристики, таку якість і такий правовий статус, щоб виконання судового рішення про позбавлення права власності на нього підозрюваного, обвинуваченого, підсудного чи заставника *не було поєднане з будь-якими труднощами*».

483. Хоча, безумовно, суди повинні перевіряти юридичну можливість стягнення застави, однак указівка запобігати «будь-яких труднощів» може привести до невідповідної стриманості суддів у застосуванні застави. Доречено нагадати думку Європейського Суду в одній зі справ проти Польщі:

Звертає на себе увагу те, що органи влади кілька разів відхилили можливість застави у формі іпотеки ... На думку Суду, це свідчить про те, що влада побоювалася прийняти таку заставу, яка у разі неявки заявника в судове засідання вимагала б здійснення певних формальностей для конфіскації майна. З погляду Суду, це не можна вважати достатньою підставою для чотиримісячного тримання під вартою, що за рішенням компетентного судового органу було вже визнано непотрібним.¹⁰⁷

484. Також може ускладнити практику застосування застави положення частини 4 статті 154-1 КПК, де сказано, що «міра запобіжного заходу у

¹⁰⁶ Там же, пункт 2.

¹⁰⁷ Iwańczuk v. Poland judgment of 15 November 2001, § 69.

вигляді застави щодо особи, яка знаходиться під вартою, до направлення справи до суду може бути обрана лише з дозволу прокурора, який дав санкцію на арешт, а після надходження справи до суду – судом». Це створює певну неясність щодо повноваження судді самостійно, без «дозволу прокурора», замінити тримання під вартою на заставу.

485. На практиці відзначається також ряд організаційних труднощів: недоступні правила вирішення питання про заставу затриманому й іншим особам, які можуть і бажають внести заставу; часто недоступні відомості про депозитні рахунки правоохоронних органів і судів, на які можуть бути внесені кошти.

Рекомендації

- Сформулювати склад злочину «катування» у Розділі XVIII Кримінального кодексу «Посадові злочини» та узгодити елементи цього складу злочину з поняттійним апаратом Загальної частини Кримінального кодексу України;
- запровадити статистику в судах та правоохоронних органах щодо злочинів, які містять елементи «катувань» у значенні статті 1 Конвенції ООН проти катувань;
- створити законодавчі норми, які унеможливлювали б застосування амністії та дострокове звільнення до осіб, які вчинили діяння, що містять ознаки «катувань» у значенні статті 1 Конвенції ООН проти катувань;
- створити механізми ефективного громадського контролю за розслідуванням випадків катувань та поганого поводження, які сталися в правоохоронних органах та інших закритих установах;
- переглянути концепцію законодавства про судову експертизу з метою забезпечити діяльність недержавних експертів та експертних бюро;
- виключити із законодавства положення, що унеможливлюють або ускладнюють отримання потерпілими та їх юридичними представниками будь-яких медичних документів, які містять медичні відомості щодо потерпілих, у тому числі висновків медичних експертів незалежно від назви та виду цих висновків;
- переглянути положення доказового права, які містяться в Кримінально-процесуальному кодексі та судовій практиці, щоб надати висновкам незалежних медичних та інших експертів, які здійснюють дослідження за зверненням особи, що заявляє про катування, чи її юридичного представника, доказове значення не менше, ніж мають висновки експертів, запрошених слідчим або судом;
- внести зміни до законодавства з метою надати незаможним особам, які ініціюють розслідування та інші юридичні процедури стосовно можливого застосування до них катувань та поганого поводження, доступ до безоплатної правової допомоги;
- передбачити в законодавстві України положення про неприпустимість прийняття як доказів будь-яких недобровільних свідчень обвинуваченого (підозрюваного), отриманих на досудових стадіях кримінального

судочинства. До внесення змін у законодавство було б бажано Верховному Суду розробити правила щодо допустимості зізнань та процедури перевірки їхньої добровільності. Такі правила мають передбачати наступне:

- у разі заяви підсудного щодо недобровільності його зізнання, зробленого під час досудового розслідування, воно має виключатися зі складу доказів, якщо тільки обвинувач не доведе поза розумним сумнівом добровільність такого зізнання;
- при визначенні добровільності зізнання суд має врахувати всі обставини, які супроводжували отримання визнання: умови та строки перебування під вартою правоохоронного органу, наявність доступу до адвоката, можливість спілкування із зовнішнім світом, тощо;
- наявність тілесних ушкоджень має завжди тягти обов'язок обвинувача довести поза розумним сумнівом, що ніхто із державних посадових осіб не причетний до заподіяння тілесних ушкоджень, або що отримане зізнання не пов'язане із подіями, які привели до тілесних ушкоджень;
- відсутність медичних свідчень щодо застосування катувань чи інших форм поганого поводження не може як таке виключати правдивість заяви про таке поводження;
- оцінюючи значення відсутності медичних свідчень, суд має взяти до уваги можливість для підсудного у відповідний період часу звернутися до лікаря чи експерта за власним вибором, наявність у нього захисника, можливість спілкування із зовнішнім світом тощо;
- у разі, якщо підсудний раніше не заявляв про отримання зізнання за допомогою будь-якої форми поганого поводження, обвинувач має довести, що підсудний мав реальну нагоду заявити про це безпосередньо після відповідних подій, враховуючи, між іншим, наявність доступу до адвоката, тривалість затримання буз судового контролю, підстави затримки з доставленням до судді при затриманні;
- оцінюючи достовірність заяви підсудного щодо застосування до нього будь-якої форми поганого поводження, суд має оцінити ретельність розслідування його заяв, якщо

- таке розслідування здійснювалося, зокрема, строки призначення експертиз та проведення інших слідчих дій, з метою визначити, чи були надані підсудному достатні та практично здійсненні можливості зробити відповідні заяви та надати відповідні докази;
- надати чіткі вказівки суддям, прокурорам та іншим посадовим особам вживати заходів для забезпечення безпеки осіб, що заявляють про застосування до них катувань, зокрема, якщо така особа знаходиться під вартою, забезпечувати переведення її до іншого місця тримання під вартою або застосовувати інші необхідні спеціальні заходи;
- виключити практику «продовження затримання» підозрюючих під вартою міліції, чи, щонайменше, внести відповідні зміни до законодавства з тією метою, щоб особи, затримання яких продовжено суддею, переводилися до слідчого ізолятора, а не залишалися під вартою міліції;
- передбачити у законі право та процедуру доступу до незалежного лікаря та незалежного експерта за власним вибором, особливо для осіб, що тримаються під вартою;
- переглянути положення чинного законодавства, щоб надати право на юридичне представництво особам, які звертаються із заявами про застосування катувань, незалежно від самого факту порушення кримінальної справи;
- надати чіткі вказівки прокурорам та суддям щодо невідкладного розгляду заяв та скарг, що стосуються розслідування катувань;
- внести зміни до законодавства, які б виключали практику затримання без судового рішення у випадках, які не передбачені частиною 3 статті 29 Конституції, зокрема передбачити більш чіткі формулювання обставин, за яких працівник правоохоронного органу отримує повноваження на затримання без рішення суду;
- узгодити строки доставлення до судді, передбачений статтею 106 КПК з вимогами статті 29 Конституції, врахувавши час, необхідний для судового розгляду й прийняття рішення;
- визначити початок затримання у зв'язку з підозрою у вчиненні кримінального чи адміністративного правопорушення в залежності від фактичних обставин, які свідчать про дійсне позбавлення особи свободи, а не від рішення посадової особи правоохоронного органу, або, щонайменше, поширити гарантії, надані затриманому, на осіб, що перебувають під контролем правоохоронного органу у якості «доставлених» осіб;

– визначити в законі самостійні критерії законності затримання та тримання під вартою й скасувати положення пункту 2.5 наказу МВС України и Державного департаменту України з питань виконання покарань № 300/73 від 23.04.2001 року, які звільнення затриманого в зв'язку з непідтвердженням підозри або закінченням терміну затримання розглядають як порушення законності, та інші аналогічні вказівки;

– включити до предмету судового розгляду під час вирішення питання про взяття під варту чи звільнення всі обставини, які стосуються обґрунтованості затримання, у тому числі:

- обґрунтованість підозри або звинувачення, у зв'язку з якими обвинувачення вимагає взяття під варту підозрюваного (обвинуваченого);
- обґрунтованість строку перебування під вартою правоохоронного органу до доставлення до судді;

– встановити ясну презумпцію на користь звільнення особи та передбачити перекладення тягаря доведення обґрунтованості тримання під вартою на обвинувачення;

– передбачити положення, які б виключали взяття під варту або продовження строку тримання під вартою на підставі лише гіпотетичного припущення про можливість ухилення від правосуддя, перешкоджання встановленню обставин справи чи повторного вчинення злочину;

– сформулювати ризики, у зв'язку з якими припускається тримання під вартою, таким чином, щоб виключити тримання під вартою в залежності від позиції обвинуваченого у справі та тактики захисту;

– виключити із закону положення, що дозволяють тримання особи під вартою для забезпечення виконання процесуальних рішень (стаття 148 КПК) та належної поведінки (стаття 154-1 КПК), оскільки ці положення не відповідають критеріям ясності та передбачуваності;

– передбачити положення, які б виключали практику повторного затримання особи на підставі «прихованих» обвинувачень після відмови судді у взятті її під варту;

– виключити із законодавства інститут «продовження затримання» суддею, або щонайменше внести відповідні зміни до законодавства, щоб виключити практику повернення особи до підрозділу міліції після рішення суду про продовження затримання;

- внести зміни до частини 4 статті 165-2 КПК, щоб виключити тримання під вартою без судового контролю понад термін, встановлений частиною 3 статті 29 Конституції;
- особам, які перебувають під вартою, надати право на періодичне оскарження обґрунтованості тримання під вартою;
- встановити чіткі й детальні правила процедури для судового розгляду питання про тримання під вартою або звільнення, зокрема передбачити:
 - обов'язкову участь особи, яка позбавлена волі, у будь-якому слуханні, де розглядається питання про її тримання під вартою або звільнення;
 - обов'язкове надання особі, яка позбавлена волі, та її захиснику копії подання слідчого (прокурора) про взяття її під варту або продовження її тримання під вартою;
 - право особи, що позбавлена волі, та її захисника на означення з матеріалами, що обґрунтують подання про взяття її під варту або продовження її тримання під вартою;
- розробити процедури, які сприяли б використанню застави замість тримання під вартою;
- більш чітко визначити межі повноважень судді щодо взяття під варту, зокрема встановити більш чіткі критерії для визначення тих виняткових випадків, коли суддя може застосувати взяття під варту поза межами звичайних повноважень;
- скоротити граничний термін перебування під вартою протягом досудового слідства;
- передбачити в законодавстві граничний термін перебування під вартою протягом судового розгляду;
- виключити зі статті 1176 ЦК та статті 2 Закону України «Про відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями чи бездіяльністю органів дізнатання, слідства, прокуратури та суду» формулювання, що перешкоджають стягненню шкоди будь-якою особою, яка зазнала незаконного позбавлення волі;
- привести правила адміністративного затримання у відповідність до вимог статті 29 Конституції;

- внести зміни до законодавства, які виключали б використання адміністративного затримання з метою кримінального переслідування, наприклад, передбачивши обов'язкове звільнення підозрюваного у вчиненні адміністративного правопорушення до розгляду справи судом;
- внести зміні до Кодексу України про адміністративні правопорушення та до інших законодавчих актів (зокрема до статті 263 КПК), які виключали б тримання особи під вартою без судового рішення понад 72 години;
- передбачити процедуру судового розгляду щодо питання про затримання бродяг та жебраків або принаймні надати їм право на оскарження такого затримання і передбачити правила судової процедури;
- передбачити обов'язковість рішення суду для затримання та тримання під вартою з метою екстрадиції, а також право на періодичне оскарження такого тримання під вартою для осіб, щодо яких здійснюються заходи з метою екстрадиції;
- відновити положення закону, яке зобов'язує начальника слідчого ізолятора чи іншого місця тримання під вартою, звільнити власним рішенням особу, щодо якої немає чинної постанови суду про тримання її під вартою;
- передати вирішення питання щодо надання побачення у компетенцію адміністрації місця тримання під вартою; передбачити для органу розслідування можливість заборонити певним особам побачення із затриманим; встановити часові рамки такої заборони; обмежити можливість побачення із близькими та родичами лише виключними випадками та на найкоротший строк;
- надати зацікавленим особам право оскаржити заборону на побачення із затриманим, якщо вона була встановлена;
- заборонити будь-які види цензури листування затриманого із захисником та практику затримання або перенаправлення листів від затриманого до захисника або навпаки;
- передбачити у законодавстві вимогу обов'язкового рішення суду для переведення під варту міліції, а крім того встановити жорсткі критерії для визначення необхідності такого переведення;
- розглянути можливість передання ізоляторів тимчасового тримання під контроль Державного Департаменту з питань виконання покарань, що сприяло б укріпленню гарантій для осіб, які тримаються під вартою, не заважаючи проведенню слідчих дій.

М.М. Мінаєв, адвокат, к.ю.н.

6. Аналіз кримінально-виконавчого законодавства щодо права ув'язнених на оскарження рішень, дій та бездіяльності працівників правоохоронних органів і кримінально-виконавчої системи

486. Відповідно до ч. 1 ст. 55 Конституції України (далі – КУ) права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

487. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ч. 2 ст. 55 КУ).

488. В силу прямої дії конституційних норм (ст. 8 КУ) цей припис безпосередньо розповсюджується і на осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності (підозрюваних, обвинувачених, підсудних), і на осіб, щодо яких набрав законної сили обвинувальний вирок суду (засуджених).

489. В силу того, що особи, які притягаються до кримінальної відповідальності, і тим більше засуджені, є стороною слабшою за органи дізнання, досудового слідства, прокуратури, суду та кримінально-виконавчої системи, механізм реалізації їх права на захист від протиправних рішень і діянь цих органів має включати додаткові гарантії захисту.

490. Однак чинне законодавство про захист прав ті законних інтересів осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності, не в повній мірі враховує цю обставину, про що свідчить наступне.

491. Порядок реалізації права на захист від протиправних рішень і діянь працівників правоохоронних органів на стадії дізнання та досудового слідства дещо відрізняється від порядку, який діє на наступних стадіях кримінального процесу.

492. Аналіз чинного законодавства дозволяє стверджувати, що саме на стадії затримання у якості підозрюваного особа стає найбільш беззахисною перед свавіллям органів дізнання.

493. Так, питання оскарження затримання та дій працівників органів дізнання щодо затриманого регулюються ст.ст. 106, 106¹ Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК) та Положенням про поря-

док короточасного затримання осіб, підозрюючих у вчиненні злочину, затвердженим Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 липня 1976 року № 4203-ІХ (далі – *Положення про короточасне затримання*).

494. Предметом оскарження під час перебування особи в статусі затриманого, може бути два питання:

1) законність затримання як такого;

2) законність застосування до неї тих чи інших заходів впливу, відповідність поводження з нею вимогам режиму та дотримання особистих прав і свобод.

495. Стосовно першого питання порядок оскарження затримання особи як заходу процесуального примусу врегульований саме ст. 106 КПК і в цілому відповідає вимогам ст. 55 КУ: у разі оскарження затримання до суду скарга затриманого негайно надсилається начальником місця досудового ув'язнення до суду, де розглядається, залежно від певних обставин, протягом трьох-п'яти діб у порядку ст. 165² КПК.

496. Однак при цьому слід зазначити, що обов'язок начальника місця досудового ув'язнення негайно передати скаргу затриманого до суду практично нічим юридично не забезпечений, оскільки:

1) жодним нормативно-правовим актом не передбачений порядок діловодства з приводу скарг осіб, які затримані або перебувають під вартою (зокрема, дата їх передання начальникові місця досудового ув'язнення ніде не фіксується і ніхто не зобов'язаний проводити таке фіксування);

2) особа, яка подає скаргу, позбавлена інформації про долю такої скарги, її руху по відповідним інстанціям, оскільки в неї не залишається жодного доказу, що така скарга взагалі була подана;

3) внаслідок цього потрапляння скарги до суду фактично залежить від волі начальника місця досудового ув'язнення, тобто начальника ізолятора тимчасового тримання (далі – ІТТ), що створює умови для зловживань у цій сфері.

497. Через ці обставини правила, встановлені ч. 7 ст. 106 КПК, потребують встановлення детального механізму їх реалізації, інакше ця норма стане «мертвою».

498. Що стосується іншого можливого предмета оскарження затриманою особою – законності поводження з нею під час перебування в ІТТ, то чинне законодавство фактично позбавляє таку особу належного, ефективного захисту від недозволених форм поводження з боку працівників органів дізнатання.

499. Так, відповідно до ч. 1 ст. 13 *Положення про короткочасне затримання* скарги і заяви осіб, затриманих за підозрінням у вчиненні злочину, адресовані прокуророві, слідчому чи особі, що провадить дізнання, передаються їм негайно. При цьому слід звернути увагу на те, що зазначена норма не вказує на конкретну посадову (службову) особу, яка зобов'язана це зробити. Навіть якщо припустити, що за це відповідає начальник ІТТ, то знову ж таки цей обов'язок юридично не забезпечений через ті самі прогалини у законодавстві.

500. Відповідно до ч. 2 ст. 13 *Положення про короткочасне затримання* скарги і заяви, адресовані іншим особам та органам, передаються також негайно слідчому чи особі, що провадить дізнання, переглядаються ними і направляються за належністю. Скарги і заяви, що містять відомості, передача яких може перешкодити встановленню істини в кримінальній справі, за належністю не направляються, про що сповіщають особу, котра подала скаргу чи заяву, а також повідомляють прокурора.

501. Виходячи з цієї норми, будь-яка скарга до суду на неправомірні дії чи бездіяльність працівників органів дізнання чи ІТТ, у тому числі з приводу застосування до затриманої особи фізичного чи психічного насильства, перед направленням до суду підлягає перегляду слідчим чи особою, яка проводить дізнання.

502. Така норма не лише позбавлена розумності, а й руйнує принцип судового захисту прав і свобод людини і громадянина, закріплений у ч. 1 ст. 55 КУ. Адже очевидним є те, що попередній перегляд доводів скарги надасть можливість органу дізнання чи адміністрації ІТТ або заздалегідь усунути допущене правопорушення чи його наслідки, або зробити неможливим доведення обставин, викладених у скарзі. Особливо це вірогідно, якщо орган дізнання, місце тимчасового тримання та слідчий належать до однієї юрисдикційної структури (наприклад, органів МВС), внаслідок чого неминуче пов'язані корпоративними інтересами свого відомства.

503. Таким чином, встановлений *Положенням про короткочасне затримання* порядок подання скарг затриманими особами є застарілим і таким, що не відповідає нормам КУ та КПК. Очевидно, що прийняття тридцять років тому нормативно-правовий акт не відповідає сучасному кримінально-процесуальному законодавству, тому назріла необхідність прийняття нового нормативно-правового акта, який регулював би статус тимчасово затриманої особи з урахуванням новітнього законодавства України. Такий нормативно-правовий акт має передбачати детальний порядок подання та прийняття скарг затриманої особи з питань, пов'язаних з дотриманням режиму перебування у ІТТ та її особистих прав і свобод.

504. Право осіб, взятих під варту, та засуджених, залишених відбувати покарання у слідчих ізоляторах, на оскарження діянь та рішень посадових та службових осіб цих установ, забезпечується також недосконало.

505. Так, відповідно до п. 4.8.1 *Правил тримання осіб, взятих під варту, і засуджених у слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань, затверджених наказом ДДУПВП від 20 вересня 2000 року № 192* (далі – *Правила тримання*), адміністрація слідчого ізолятора забезпечує порядок розгляду і направлення скарг, заяв, листів і пропозицій, а також організацію особистого приймання осіб, узятих під варту, відповідно до вимог Закону України «Про попереднє ув'язнення», а засуджених – відповідно до вимог Кримінально-виконавчого кодексу України. Порядок приймання скарг, заяв, пропозицій та листів осіб, узятих під варту, і засуджених, реєстрація і направлення їх адресатам, а також оголошення авторам про результати їх розгляду регламентуються статтею 13 Закону України «Про попереднє ув'язнення».

506. Звернення до ст. 13 Закону України «Про попереднє ув'язнення» дає підстави стверджувати, що окрім його норми є застарілими і такими, що не забезпечують судового захисту особистих прав і свобод осіб, які утримуються у слідчих ізоляторах.

507. Так, як і у випадку з ізоляторами тимчасового тримання, відповідно до ч. 2 ст. 13 Закону України «Про попереднє ув'язнення» не підлягають перегляду з боку адміністрації установи скарги і заяви, які адресовані безпосередньо

- Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини;
- Європейському суду з прав людини;
- іншим відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженим особам таких міжнародних організацій;
- прокуророві.

508. В усіх інших випадках, тобто коли скарга або заява адресовані суду, вони підлягають переглядові адміністрацією установи. Більше того, адміністрація установи вправі, якщо скарга або заява не стосується провадження у справі з їх обвинувачення, розглянути це звернення на місці, не надсилаючи до того чи іншого адресата.

509. Таке становище є неприпустимим з тих же мотивів, що і становище осіб, які перебувають у слідчих ізоляторах, бо воно створює приемні умови для зловживання управомоченими особами щодо тих, які утримуються там.

510. Під час виконання покарання, пов'язаного з перебуванням в установах виконання покарань закритого типу, питання правового регулювання права засуджених на оскарження дій посадових та службових осіб цих установ регулюються *Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затвердженими наказом Державного Департаменту України з питань виконання покарань від 31 грудня 2003 року № 275* (далі – *Правила розпорядку*).

511. Відповідно до п. 45 цих Правил (абз. 3) звернення, адресовані до державних і громадських організацій та на ім'я посадових осіб, адміністрація установ в обов'язковому порядку супроводжує листами. До звернень з питань помилування, а також переведення до інших установ виконання покарань додаються довідки-характеристики на осіб, які їх подали.

512. У зв'язку з цим виникає питання, чи охоплюється поняттям «державні та громадські організації», яке згадуються у цьому пункті, суд. Відповідь на це питання залежить від того, з якого розуміння цього поняття виходити – вузького чи широкого. У вузькому розумінні суд важко назвати «державною організацією», з огляду на різницю між поняттями «державна організація» та «орган державної влади». У широкому розумінні до державних організацій можна відносити будь-які інституції, засновані за рахунок державної власності та для реалізації функцій держави, тобто суд також.

513. Уявляється, що відсутність безпосередньої вказівки на можливість звернення засудженого до суду, в першу чергу з питань, пов'язаних з поводженням з ними, є істотним недоліком Правил. Тому посилення на можливість звернення засуджених до державних організацій слід тлумачити в широкому розумінні як можливість звернення і до органів правосуддя.

514. При цьому таке звернення має відповідати вимогам відповідного процесуального закону, жоден з яких, до речі, не припускає можливості супроводження звернення до суду листом від особи, яка притягається як сторона у справі. У зв'язку з цим правило про те, що звернення засудженого до державної організації адміністрація установи має обов'язково супроводжувати своїм листом із поясненнями, у випадку звернення засудженого до суду не повинне застосовуватись.

515. Відповідно до абз. 4 п. 45 Правил звернення, адресовані Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, до прокуратури та Європейського суду з прав людини, переглядові не підлягають і не пізніше як у добовий термін направляються адресатам, а якщо вони подані в неробочі чи святкові дні, то не пізніше доби з їх завершення.

516. Як видно, ця норма встановлює правило аналогічне тим, що передбачені відносно затриманих осіб та таких, що взяті під варту. В ціло-

му ця норма не може викликати заперечень, бо вона відповідає в першу чергу Конституції України та міжнародним стандартам.

517. Однозначно позитивно слід оцінити зміст абз. 8 п. 45 Правил, яким встановлюється імперативне правило про те, що звернення, подані в письмовому вигляді, реєструються у канцелярії установи і не пізніше як у триденний строк відправляються адресатам. Усні звернення реєструються у журналі приймання засуджених з особистих питань.

518. Так само підтримати слід і існування норм, передбачених рештою п. 45 Правил, оскільки всі вони спрямовані не просто на встановлення певного права, а на реалізацію цього права.

6.1. Висновки та рекомендації

519. Основний та найбільш глибокий недолік чинного законодавства, яким регулюється право затриманих, підозрюваних, обвинувачених, підсудних, засуджених осіб на захист їх прав і свобод, – це майже повна відсутність можливості використання судового захисту.

520. Доступ до правосуддя цим особам забезпечується лише в частині, яка стосується законності застосування до цих осіб процесуальних заходів та покарання, – через інститути судового оскарження рішень органів дізнатання, слідства та суду про затримання, обрання запобіжного захисту, а також через оскарження вироку суду першої інстанції.

521. Можливість звернення до суду особи, яка перебуває у одному з перелічених вище процесуальних статусів, з питань оскарження неналежного поводження з нею з боку персоналу відповідної установи, в принципі випливає з ст. 55 КУ як норми прямої дії.

522. Однак порядок такого звернення безпосередньо не передбачений жодним законом чи підзаконним нормативно-правовим актом

523. У зв'язку з тим, що судовий захист будь-якого права можливий лише в певному процесуальному порядку, відсутність законодавчої регламентації такого порядку робить неможливим використання особою права, гарантованого ст. 55 КУ.

524. У той же час, відповідно до п. 42.3 Європейських пенітенціарних правил кожному ув'язненому дозволяється направляти в запечатаному конверті прохання або скаргу в центральні органи керування кримінально-вирівнаною системою, судові або інші компетентні органи.

525. Відповідно до пп. 3 п. 35 *Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями від 30 серпня 1955 року* кожен **в'язень повинен мати можливість звертатися до** органів центрального тюремного управління,

судової влади чи інших компетентних органів із заявами чи скаргами, зміст яких не повинен цензуруватися, але які повинні бути викладені у відповідній формі і передані передбачуваними каналами.

526. Відповідно до принципу 33 Зводу принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню або ув'язненню у будь-якій формі, прийнятих Резолюцією 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 року, також затримана або засуджена особа повинна мати можливість звернення до суду з питань неналежного поводження з нею з боку адміністрації установи.

527. Таким чином, сучасний стан законодавства України, яким регулюється право затриманих, підозрюваних, обвинувачених, підсудних, засуджених осіб на оскарження рішень, дій або бездіяльності працівників правоохоронних органів та органів і установ кримінально-виконавчої системи, не відповідає в повній мірі не лише вимогам Конституції України, а й нормам міжнародного права, обов'язковість яких для себе визнана Україною.

528. Усунення цієї прогалини можливе потребує не просто включення відповідної норми до *Положення про короткочасне затримання*, Правил тримання, Правил розпорядку, КВК тощо. Одночасно необхідно законодавчо врегулювати особливості судочинства у справах за скаргами зазначеної вище категорії, порядок доставляння скаржників до суду, межі оскарження тощо.

529. Крім того, необхідно законодавчо усунути позбавлення цих осіб елементарної про інформації про судові органи, до яких вони можуть звернутись під час затримання, відбування запобіжного заходу чи кримінального покарання (найменування та адреса суду, реквізити для сплати судового збору тощо).

Аналітична доповідь М.М. Мінаєва виконана в межах проекту Донецького «Memoriau»

7. Аналіз відповідності українського законодавства щодо осіб, які утримуються в СІЗО, стандартам й рекомендаціям КЗК

7.1. Вступ

530. Україна ратифікувала основні міжнародні нормативні акти, які регламентують та вимагають, щоб тримання засуджених та підозрюваних осіб здійснювалося в таких умовах, котрі забезпечують людяництво, дотримання прав особи, дотримання гідності людини, її честі та повагу до особистості.

Такими основними нормативними актами є:

- Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод
- Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання
- Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню
- Європейські в'язничні правила (Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями).

531. Основною метою вказаних нормативних актів є, як вказано в преамбулі до Мінімальних стандартних правил поводження із в'язнями:

- А) встановити низку мінімальних стандартів для всіх тих аспектів управління в'язницями, які є суттєво важливими для забезпечення людських умов утримання та належного поводження із в'язнями в сучасних та прогресивних системах;
- Б) заохочувати адміністрації в'язниць до розвитку політики, стилю та практики управління на основі сучасних принципів забезпечення справедливості;
- С) розвивати у персоналу в'язниць професійні навички, що віддзеркалюють важливі соціальні та моральні якості його роботи, та створити умови, за яких цей персонал міг би якнайефективніше виконувати свою роботу в інтересах усього суспільства, в'язнів, що знаходяться під його наглядом, та його власного професійного задоволення;

D) забезпечити основні реальні критерії, за допомогою яких адміністрації в'язниць та особи, відповідальні за інспектування умов утримання та управління в'язницями, могли б об'єктивно оцінювати стан справ та ступінь просування до більш високих стандартів.

532. Отже, головною метою вказаних нормативних актів є – формулювання тих вимог та критеріїв, яким повинні відповідати умови тримання засуджених у будь-яких установах. Тобто це той *minimum minimorum*, який повинен бути реалізований та забезпечений у будь-якому місці, де особа зазнає обмежень. Тут слід звернути увагу на те, що йдеться не лише про права особи, а й про дещо більше ніж права – йдеться про сприйняття особи людиною, про повагу гідності цієї людини та ставлення до цієї людини саме як до людини.

533. Враховуючи той факт, що всі вказані конвенції ратифіковані Україною, остання тим самим прийняла на себе обов'язок дотримуватися тих положень, які сформульовані в конвенціях. Таке дотримання, перш за все, повинно виразитися в приведенні вітчизняних нормативних актів у відповідність до міжнародно-правових норм, а також дотримання повинне бути втілене у життя суспільства шляхом зміни ставлення до людини, її особистості.

534. І якщо зміна ставлення до людини – це процес дуже складний, повільний та багаторівневий, який торкається свідомості особи, суспільства та соціокультурних шарів держави та людської спільноти, то процес приведення нормативно-правових актів, навпаки, є порівняно керованим та передбачуваним. Саме таку мету – з'ясувати, наскільки вітчизняні нормативні акти відповідають вимогам міжнародно-правових – й переслідує це дослідження.

535. Стаття 3 Конституції України встановлює, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

536. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

537. Ця норма закріплює соціальну спрямованість держави та є нормою прямої дії, тобто для її застосування не потрібні додаткові нормативні акти, які б встановлювали механізми реалізації тих положень, що закріплені у вказаній статті.

538. Таким чином, Україна задекларувала принцип поваги та забезпечення прав людини, поваги до її честі та гідності. Але цей принцип пови-

нен «працювати» й в місцях позбавлення волі та місцях попереднього ув'язнення.

539. Відповідно до положень пп. 64, 65 Мінімальних стандартних правил поводження із в'язнями, оскільки ув'язнення передбачає позбавлення волі, воно вже само по собі є покаранням. Тому умови ув'язнення та в'язничні режими не повинні посилювати страждання, за винятком випадків, коли це виправдовується необхідністю ізоляції або підтриманням порядку.

540. Крім того, необхідно докладати зусиль для того, щоб режими в установах запроваджувалися з метою:

а) забезпечити відповідність умов життя вимогам людської гідності та нормам, прийнятим у суспільстві;

б) мінімізувати негативні наслідки ув'язнення та різницю між життям у в'язниці та на свободі, яка послаблює почуття особистої гідності та відповідальності в'язнів;

в) підтримувати та посилювати ті зв'язки з родичами та зовнішнім світом, які якнайкраще слугують інтересам в'язнів та їх родин;

г) забезпечити в'язням можливості розвивати професійні навички та здібності, які поліпшуватимуть перспективи їхньої успішної соціальної реінтеграції після звільнення.

541. Наведені положення є дуже важливими у сенсі того, що вони визначають основну концепцію (парадигму) всієї пенітенціарної системи, яка базується на цих міжнародних актах. Як видно з наведених положень, ця концепція (парадигма) дуже відрізняється від тієї, яку формулює вітчизняний законодавець.

542. Ця різниця полягає у тому, що європейська в'язнична концепція (парадигма) покаранням враховує сам факт позбавлення волі, а не режим. Саме тому режим у європейських в'язницях більше нагадує режим санаторію, вихід із якого заборонений. І саме тому, людина, яка потрапляє в європейську установу позбавлення волі, утримується там як людина, з відданням необхідного не тільки людським потребам в їжі, сні, праці та фізичним відправлennям, але й людській гідності, тому факту, що це людина, а не будь-яка інша істота. Європейська парадігма не тільки допускає, а вона «впевнена» в тому, що навіть злочинець повинен залишатися людиною та жити в суспільстві і складати його невід'ємну частину.

543. Вітчизняна парадігма робить засудженого/підозрюваного особою «поза суспільством», особою, яку необхідно покарати та виправити за

допомогою безосбистісної системи, яка не враховує, що має справу з людиною, та не націлена на повагу.

544. У вітчизняному законодавстві основними нормативними актами, які регламентують порядок та умови тримання засуджених та підозрюованих осіб в визначених для цієї мети установах є:

- Кримінальний кодекс України;
- Кримінально-виконавчий кодекс України;
- Закон України «Про попереднє ув'язнення»;
- Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань;
- Правила тримання осіб, узятих під варту, і засуджених у слідчих ізоляторах Державного
- департаменту України з питань виконання покарань;
- Правила поведінки в слідчих ізоляторах осіб, узятих під варту, і засуджених.

545. Наведені нормативні акти регламентують порядок виконання (реалізації) покарань або попереджуvalьних засобів та умови, в яких відбиваються правообмеження, що властиві тому чи іншому засобу впливу. Тобто саме ці акти й повинні містити положення аналогічні тим, які сформульовані в міжнародно-правових актах.

546. У цьому дослідженні буде зроблено спробу зіставити та провести порівняльний аналіз норм міжнародно-правових актів та вимог норм вітчизняного законодавства, щодо умов тримання засуджених та підозрюованих осіб у слідчих ізоляторах. Нам необхідно з'ясувати чи відповідають норми вітчизняного законодавства вимогам норм міжнародних актів, та чи мають норми вітчизняного законодавства механізм реалізації тих положень, які вони закріплюють. Іншими словами, чи можливо реалізувати права та досягти законних інтересів, можливість яких закріплена в чинних вітчизняних нормативних актах. Крім того, на мою думку, важливим є питання, і його потрібно з'ясувати, чи змінюється відповідно до вимог міжнародних стандартів, правозастосовча практика, правова доктрина та правосвідомість осіб, які застосовують законодавство до засуджених та підозрюованих.

547. Для того, щоб порівняння обіймало одинаковий об'єм, а також для забезпечення єдності тлумачення, необхідно визначити та окреслити понятійний апарат.

548. Основними для даного дослідження є поняття «катування» та «жорстокого поводження», а також поняття «гідність». Оскільки предметом розгляду цієї доповіді є, перш за все, умови тримання та поводження з особами, які утримуються в слідчих ізоляторах (далі – СІЗО), поняття «покарання» ми не розглядаємо, так як воно, як правило, не відбувається в слідчих ізоляторах.

549. Поняття «катування» дає лише один з міжнародних актів. Конвенція ООН проти катувань та інших форм жорстокого, нелюдського або такого, що приижує гідність, поводження або покарання визначає катування як будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, яки вчинила вона або третя особа чи у вчинені яких вона запідоозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтуються на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають в офіційній якості, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди.

550. Наведене поняття містить низку ознак, які повинні бути притаманні діянню для того, щоб воно могло бути визнане катуванням. Це наступні ознаки:

- наявність будь-якої дії;
- спричинення страждання будь-якого виду та характеру;
- мета спричинення страждання – примус або покарання;
- до такої дії має безпосереднє відношення державні посадові особи.

551. Вітчизняне законодавство містить визначення поняття «катування» в ст. 127 КК України. Згідно з вказаною статтею катування – це умисне заподіяння фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі.

552. Як вбачається зі змісту статті українських законодавець в основу поняття «катування» покладає наряду з тотожними і дещо інші критерії, а саме:

- наявність умисної дії;
- спричинення страждання будь-якого виду чи характеру або фізичного болю;
- спосіб спричинення страждань;

– мета спричинення страждань – примус до дій, які суперечать волі особи.

553. Критерії наведених понять відрізняються. Пояснюється це перш за все тим, що норми українського законодавства спрямовані на будь-яку особу, тому закон не містить вимог щодо наявності спеціального суб'єкта.

554. Що стосується Конвенції, то з системного аналізу її змісту можна дійти висновку про те, що норми Конвенції спрямовані на такі ситуації та випадки, коли особа з якихось причин попадає в залежність від іншої особи, яка є посадовою особою держави. Це, наприклад, такі випадки, як відбування покарання особи, затримання або арешт особи, перебування особи у відносинах підлегlosti та т. ін.

555. Але, на мою думку, різниця, яка наявна у нормативних визначеннях поняття «катування» не є вирішальною та не може суттєво вплинути на кваліфікацію дій як таких, що мають ознаки катування. Особливо це вірно для незахищених верств населення, таких як засуджені, затримані, арештовані.

556. Поняття «жорстокого поводження» не містить ані міжнародні нормативно-правові акти, ані акти чинного законодавства України.

557. Єдине поняття, яке міститься у вітчизняному законодавстві, щодо якого можна проводити аналогію – це поняття «жорстоке поводження з дитиною». Сформульовано воно як – будь-яка форма фізичного, психологочного, сексуального або економічного насилля над дитиною в сім'ї або поза нею («Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення», Наказ Державного комітету у справах сім'ї та молоді, МВС, Міністерство освіти та науки; МОЗ від 16.01.2004 р. № 5/34/24/11). Але повну аналогію проводити неможливо, оскільки, по-перше, жорстоке поводження з дитиною має специфічні риси, обумовлені психофізіологічними характеристиками дитини, її соціальним становищем, а також колом суб'єктів, які можуть здійснювати таке поводження. По-друге, аналогія є не зовсім дотренною у зв'язку з недоліками самого визначення поняття «жорстоке поводження з дитиною». Недоліки визначення полягають в тому, що поняття містить ряд термінів, які самі потребують визначення. Це такі: дитина, насилля, психологічне насилля.

558. Що стосується відсутності визначення поняття «жорстоке поводження», то на мою думку, пояснити це можна тим, що це поняття має явно виражене етичне та моральне забарвлення та багато в чому залежить від культурних, соціальних та законодавчих традицій конкретної держави. Але з огляду на ту мету, яку формулюють міжнародні акти, було б доцільно все

ж таки сформулювати в нормативно-правових актах найбільш властиві ознаки жорстокого поводження. Формулювання цього поняття дасть імпульс для подальшої уніфікації законодавства та дозволить зафіксувати у вербальній формі певні аспекти загальнолюдських цінностей.

559. Таким чином здійснена постановка завдання, яке ця доповідь спробує висвітлити та вирішити. Зокрема, завданням дослідження є:

– З'ясування, наскільки вітчизняне законодавство відповідає вимогам міжнародно-правових актів та загальновизнаним людським цінностям;

– Чи можливо в умовах держави Україна реалізувати ті права та можливості, які містять в собі нормативні акти;

7.2. Аналіз й сутність зауважень та рекомендацій, які були зроблені Комітетом після проведення відвідування СІЗО на території України

559. Всі міжнародні акти, які орієнтовані на забезпечення додержання прав та свобод людини та регламентують поводження із засудженими та підозрюваними мають певну структуру, так би мовити, основні критерії та ознаки. Ці ознаки встановлюють певну межу, пересікаючи яку поводження з людиною втрачає ознаки людяності, поваги до гідності особи та набувають ознак жорстокості або, навіть, катування.

560. Необхідно також звернути увагу на те, що такі акти як Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, а також Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання взагалі не містять якихось правил. Вони спрямовані на те, щоб забезпечити можливість інспектування місць утримання осіб, а визначення того, чи є поводження з особою жорстоким та принизливим покладається на розсуд спеціального органу – Комітету, до складу якого входять високоморальні особи.

561. Це положення є специфічним, оскільки саме в ньому полягає одна з суттєвих розбіжностей між вітчизняними нормативними актами та міжнародними. Пояснюється розбіжність тим, що правова доктрина, правозастосовча та правотворча діяльність України йде шляхом тотальної регламентації та врегулювання суспільних відносин. Саме цим пояснюється наявність в нашему законодавстві такої кількості нормативних актів, їх суперечливість та неузгодженість. Дійсно, за умови існування такої кількості актів (більш ніж 205000 актів), важко собі уявити, що весь цей масив законодавства можливо привести у єдність, узгодженість та несу-

перечливість. Крім того, саме у зв'язку з існуванням різниці в правових доктринах України та Європи, процес приведення законодавства України у відповідність з міжнародними актами йде дуже повільно та непослідовно. Приймаючи нормативний акт, який по духу відповідає міжнародним актам, ми зіштовхуємось з проблемою неможливості його реалізувати (так як принцип «розумності» в правозастосовчій діяльності в Україні не спрацьовує, а якщо йти іншим шляхом, то необхідно прийняти цілу низку нормативних актів, які встановлюють механізм реалізації положень міжнародних актів). І саме на цій стадії з'являються протиріччя, невідповідності та складності.

562. Проаналізувавши положення основних актів, можна виділити наступні ознаки та вимоги які є визначальними при з'ясуванні питання про відповідність умов тримання людяності, повазі до людської гідності:

- прийом та реєстрація осіб;
- розміщення та класифікація засуджених та підозрюваних;
- приміщення;
- особиста гігієна;
- одяг та постільні речі;
- харчування;
- медичне обслуговування;
- дисципліна та покарання;
- засоби приборкання;
- інформування в'язнів та подання ними скарг;
- контакти із зовнішнім світом;
- релігійна та моральна допомога;
- зберігання майна в'язнів;
- повідомлення про смерть, захворювання, переведення, і т. ін.;
- перевезення в'язнів;
- мета виправлення та режим;
- праця;
- освіта;
- фізичне виховання, тренування, спорт і відпочинок;

- підготовка до звільнення;
- особливості тримання в'язнів певних категорій.

563. Аналізу вимог щодо конкретних ознак та відповідність їм вітчизняного законодавства, буде присвячений 3 розділ цього дослідження.

564. Враховуючи те, що предметом цього дослідження – є порівняльний аналіз норм міжнародних актів та вітчизняного законодавства щодо умов тримання засуджених та підозрюючих у слідчих ізоляторах, інші установи та умови тримання в них розгляdatися не будуть.

565. Зараз ми розглянемо ті зауваження, які були зроблені комітетом та які є найбільш типовими для місць попереднього ув'язнення на протязі кількох років.

7.2.1. Наповненість установ та матеріальні умови у слідчих ізоляторах

566. Цей показник є найбільш болісним для вітчизняних установ, де тримаються особи, відносно яких обраний запобіжний захід у виді взяття під варту.

566. У своїх доповідях комітет неодноразово відзначав та наводив приклади:

Кількість осіб в деяких камерах була надмірною (наприклад, 9 жінок в приміщенні площею 16 м², 24 жінки в приміщенні площею 35 м²) і, окрім того, не всі жінки мали власні ліжка. Інший спецконтингент (чоловіки, більшість із яких перебували під слідством) перебував у набагато гірших матеріальних умовах. Ці ув'язнені тиснилися в надміру переповнених спальних приміщеннях (наприклад, 22 чоловіки знаходилися в приміщенні площею 18 м², 32 чоловіки – в приміщенні площею 26 м²) фактично без денного освітлення, з недостатнім штучним освітленням та неналежною вентиляцією. Задуха в камерах була настільки сильною, що більшість ув'язнених змушенена була залишатись у натільній білизні. Окрім цього, установа не могла забезпечити кожного ув'язненого окремими ліжком, і, як наслідок, в багатьох камерах ув'язнені мали спати по черзі.

У камері біля 14 м² сиділо п'ять чи шість ув'язнених, а в камері завбільшки з 20 м² – до дев'яťох ув'язнених. Переповнення сягало надзвичайних розмірів: у будівлі № 1, наприклад, 25 ув'язнених, що чекали суду, були змушені ділити камеру завбільшки 43 м², а камерах завбільшки 50 м² мало пробувати від 27 до 59 чоловік. У будинку № 2, в камерах завбільшки 8-9 м² сиділо по шість ув'язнених, а в 55 м² камерах розміщалося по 35-44 осіб; в одній з цих камер (№ 71) було аж 60 ліжок. Санвузол у камерах (умивальник і туалет) лише деінде цілком відгороджений, звичніше, його відділяють по обидва боки дві стіни заввишки 1,10 м. В цілому, у санвузалах бруд і антисанітарія, інколи з них тече так, що навколо поширяється

майже нестерпний сморід. Чистота в переважній більшості камер у цих двох будівлях також дає підставу для серйозної тривоги: стіни і стелі руйнуються, вражені цвіллю, нехитрі меблі в поганому стані, і бруд навколо, що словом не описати. А це в камерах повно тарганів, бліх та інших паразитів. У деяких камерах можливо було побачити гризунів.

Фактично, умови існування і санітарний стан у більшості приміщень СІЗО становлять серйозну небезпеку для здоров'я¹⁰⁸.

567. Отже, під час інспектувань місць попереднього ув'язнення, Комітет дійшов висновку про переповнення слідчих ізоляторів та невідповідність матеріальних умов тримання в них міжнародним стандартам. Основні недоліки, які були виявлені Комітетом – це *переповнення*, тобто недотримання вимог нормативних актів щодо норми площини приміщень, яка повинна припадати на одну особу. Якщо міжнародні акти вимагають, щоб на одну особу в місцях утримання в'язнів припадало 4 m^2 , то фактична ситуація свідчила про те, що на одну особу розраховано від $1,5$ до 2 m^2 , залежно від регіону та кількості приміщень у самому слідчому ізоляторі.

568. Наступний недолік – це матеріальні умови, а саме: *наявність та якість освітлення взагалі та природного освітлення зокрема, вентиляція та опалення, меблювання камер та інших приміщень, стан туалетів в камерах, а також стан самих камер та інших приміщень*. Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями вимагають, щоб в місцях, де в'язні повинні жити та працювати:

- вікна були достатньо великими для того, щоб в'язні, крім іншого, могли читати або працювати при природному освітленні в нормальних умовах. Вікна мають забезпечувати доступ свіжого повітря, за винятком тих випадків, коли функціонує належна система вентиляції. Крім того, з належним урахуванням вимог безпеки вікна за своїм розміром, розміщенням та конструкцією повинні мати нормальній вигляд;
- штучне освітлення має відповідати технічним нормам;
- всі приміщення мають відповідати санітарно-гігієнічним нормам;
- усім засудженим забезпечується можливість користування ваннами та душовими, щоб вони могли підтримувати особисту гігієну так часто, як це необхідно, але не рідше одного разу на тиждень;
- засудженим видається одяг, який повинен бути у належному стані, відповідати місцевому клімату та бути таким, щоб не ображати засудженого або принижувати його;

¹⁰⁸ Звіт Комітету із запобігання катувань в Україні за 1998 рік. <http://www.cpt.coe.int/en/>

– кожному в'язнню забезпечується окрім ліжко та спальні речі, які повинні бути у належному стані;

– засуджений забезпечується їжею та питною водою, якість якої повинна відповідати дієтичним нормам та вимогам гігієни, з урахуванням віку, стану здоров'я, характеру роботи.

569. Під час інспектування Комітетом було встановлено ряд порушень, які стосувались матеріальних умов тримання засуджених. Серед них Комітет відзначав недоліки, а в деяких СІЗО відсутність природного освітлення, а також штучного освітлення, яке вмикалося в темну пору доби. Недостатня вентиляція приміщень, відсутність доступу до свіжого повітря. Саме недотримання цієї вимоги міжнародних нормативних актів призводило до підвищення рівня захворювань осіб, які утримуються у СІЗО, на туберкульоз. Крім того, приміщення, в яких в СІЗО тримаються підозрювані та засуджені особи, знаходилися в жахливому стані – багато з цих приміщень вимагали ремонту та переобладнання, туалети в камерах перебували в антисанітарному стані та не були відокремлені від житлової частини камери. Меблювання камер є дуже убогим та не відповідає мінімальним людським потребам у комфорті.

570. Після проведення інспектування Комітет зробив висновки, вказав на недоліки та виніс певні рекомендації, які можуть бути корисними під час реформування кримінально-виконавчої системи України та створення належних умов для тримання засуджених та підозрюваних осіб у СІЗО.

571. Рекомендації щодо наповнення установ та матеріальних умов в них наступні:

– якомога швидше збільшити норми корисної площини на особу в місцях попереднього ув'язнення і, за потреби, в інших типах пенітенціарних установ. Нормою має стати принаймні 4 m^2 на особу (а будь-які камери, що мають менш як 6 m^2 , слід вилучити з фонду приміщень для тримання в'язнів);

– негайно забезпечити ув'язнених достатньою кількістю предметів особистої гігієни і засобів для прибирання камер;

– ужити заходів для забезпечення якомога швидшого поліпшення матеріальних умов у всіх камерах, принаймні до такого рівня санітарії, гігієни, природного і штучного освітлення, вентиляції й устаткування, які забезпечують мінімальний рівень комфорту. Слід ужити невідкладних заходів на забезпечення кожному ув'язненному окрімого ліжка або спального місця. Так само слід невідкладно переобладнати жалозі, що затулюють вікна камер у деяких будівлях СІЗО, так щоб поліпшити доступ до природного світла і повітря;

- подбати про те, щоб під час реконструкції будівель установи відгородити туалети в камерах;
- переглянути порядок використання двориків для прогулянок і, за потреби, їхнє планування;
- розглянути можливість використання незабудованих ділянок у межах периметра установи з метою організації спортивних змагань і дозвілля.
- для осіб, які утримуються в СІЗО, слід запроваджувати програми корисної діяльності. Треба вважати за мету стан, за якого ув'язненим забезпечене можливість проводити належну частину дня (тобто вісім годин або більше) поза камерами, займаючись різноманітною змістовою діяльністю (відновлення здоров'я / спілкування; трудова діяльність, причому така, що здатна дати людині фах; освіта; спорт). Маючи більш конкретно на увазі неповнолітніх, їм слід запропонувати насичену програму освітніх, оздоровчих та інших змістовних заходів, покликаних виявити їхню спроможність до соціальної інтеграції або реінтеграції; важливу частину такої програми має становити фізичне виховання.

572. Всі наведені зауваження та рекомендації мають здоровий глузд та повинні бути відтворені в подальшій діяльності з реформування умов тримання осіб в СІЗО.

7.2.2. Охорона здоров'я

577. В галузі охорони здоров'я в СІЗО існує чимало проблем. Держава, якщо вона взяла на себе функцію покарання осіб та обмеження можливості пересування, шляхом поміщення у спеціалізовані установи (зокрема, СІЗО) повинна надавати можливість таким особам проходити медичне лікування та огляди. Пояснюється це тим, що можливість особі пересуватися обмежена не умовами, які призводять до втрати здоров'я, а самим фактом поміщення її в спеціальні установи та ізоляції від доступу до благ, які надає суспільство. Тому обов'язок держави – надавати таким особам можливість та доступ до медичного обслуговування та повернути у суспільство фізично здорову людину.

573. Під час інспектувань Комітет виявив багато фактів, які свідчать про те, що медичне обслуговування осіб, які тримаються в СІЗО, находитися у неналежному стані. Зокрема:

Працівники СІЗО назвали головною проблемою цих установ туберкульоз. Вони підкреслювали, що в останні роки істотно збільшилось число захворювання на туберкульоз насамперед через переповнення в'язниці та брак відповідних санітарних умов для того, щоб контролювати захворюваність. Також було сказано, що ліки проти туберкульозу зараз на ринку дорогі, а асортимент доступних вужчає. До того ж в українських пенітенціарних уста-

новах зростає кількість випадків полірезистентності до ліків проти туберкульозу (хоча в службі охорони здоров'я пенітенціарної системи бракує точних даних щодо масштабів цієї тенденції). Наприклад, у Харківському СІЗО, за оцінкою лікаря, який керує медсанчастиною, десь 20 % зареєстрованих в установі в'язнів, хворих на туберкульоз, мають важку його форму, спричинену, зокрема, резистентністю до антибіотиків.

Штат медиків у Харківському СІЗО складали сім лікарів (головний лікар, три лікарі загальної практики, пенолог, дерматолог-венеролог і психіатр), дантист і рентгенолог. Окрім того, регулярні консультації – звичайно раз на тиждень – проводять спеціалісти (гастроентеролог, гінеколог, другий психіатр, загальний хірург, хірург-спеціаліст з щелепно-лицьових травм тощо). До того ж, за невідкладних обставин, ув'язнених можна госпіталізувати в державні лікарні установи Міністерства охорони здоров'я. До штатних працівників медико-санітарної частини також належать дев'ять фельдшерів, що отримали чотирірічну спеціальну освіту. Двоє з них виконують постійне завдання: один – лаборант, а другий – асистент рентгенолога. Лікарям і фельдшерам допомагають десять помічників з 2-3 річною спеціальною освітою (двоє з них виконують дезінфекційні заходи), які, загалом, відповідають за взяття лабораторних аналізів. Проте, в штаті немає фізіолога .

Такий штат не можна вважати за достатній для забезпечення адекватного рівня охорони здоров'я в такому великому СІЗО (майже 4000 в'язнів), зокрема беручи до уваги високий рівень обороту контингенту – новоприбулих і етапованих. Надто вражає нестача фельдшерів і допоміжного персоналу. Делегація сама могла засвідчити, що персоналу не вистачає і що це, попри всю його доброзичливість і зусилля, погано відбивається на якості медичного обслуговування.

Медсанчастина в Харківському СІЗО як така також залишає бажати крашого. Вона скромно обладнана і замала, щоб задоволити потреби установи¹⁰⁹.

574. Із наведеного витягу із звіту Комітету вбачається, що основними недоліками медичного забезпечення та охорони здоров'я у СІЗО є: неналежні умови для утримання людей, що призводить до створення сприятливих умов для поширення хвороб, зокрема, туберкульозу. Відсутність необхідних ліків, яка викликана недостатнім фінансуванням цього напрямку діяльності СІЗО. Неукомплектованість штату медичних працівників, їх недостатність для тієї кількості осіб, яка тримається в слідчих ізоляторах. Як результат недостатності медичного персоналу – нерегулярні огляди ув'язнених, виявлення, діагностування та профілактика захворювань.

575. Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими висувають такі вимоги до медичного обслуговування осіб, які тримаються в установах, подібних СІЗО:

¹⁰⁹ Звіт Комітету із запобігання катувань в Україні за 1998 рік. <http://www.cpt.coe.int/en/>

– Медичне обслуговування організовується у тісному співробітництві із загальною адміністрацією охорони здоров'я місцевого або національного рівня.

– Хворі в'язні, які потребують допомоги спеціаліста, госпіталізуються у спеціалізовані установи або звичайні лікарні. Якщо установа має своє власне лікувальне відділення, його приладдя, обладнання і ліки мають бути достатніми для забезпечення медичного обслуговування та лікування хворих в'язнів, і таке відділення має бути укомплектоване належним чином підготовленим персоналом.

– Кожен в'язень повинен мати можливість отримувати допомогу кваліфікованого зубного лікаря.

– В'язні не повинні використовуватися для проведення експериментів, що можуть привести до фізичної або моральної шкоди.

– Лікар здійснює нагляд за фізичним та психічним станом здоров'я ув'язненого та здійснює прийом хворих.

– Лікар доповідає начальникові кожного разу, коли він вважає, що подальше тримання або будь-який режим мав або матиме негативні наслідки для фізичного або психічного стану здоров'я особи.

– Лікар регулярно здійснює інспекції та консультує начальника з питань: а) кількості, якості, приготування та подання їжі та води; б) стану санітарно-гігієнічних умов та чистоти в установі та серед в'язнів; в) санітарно-технічного обладнання, опалення, освітлення та вентиляції установи; г) придатності та чистоти одягу, спальних речей в'язнів.

– Медичне обслуговування в установі забезпечується з метою виявлення та лікування будь-якого фізичного або психічного захворювання чи негараздів, які можуть перешкоджати соціальній реадаптації в'язнів після їхнього звільнення.

576. Після перевірок, які провів Комітет в слідчих ізоляторах України, були виявлені недоліки і ряд невідповідностей вимогам чинних міжнародних актів та надані практичні рекомендації по усуненню виявлених недоліків.

577. Серед рекомендацій Комітет, зокрема, зазначив:

– здійснити належний санітарно-гігієнічний стан й вентиляції в камерах для хворих на туберкульоз. Також слід потурбуватися про те, щоб такі ув'язнені могли підтримувати особисту гігієну, яку вимагає їхній стан здоров'я;

– забезпечити розміщення ув'язнених, хворих на туберкульоз – незалежно від категорії, – виключно на підставі суворих діагностичних (медичних) критеріїв;

– організувати належний порядок роздачі і відповідного контролю за прийманням ліків проти туберкульозу;

– покласти на МОЗ більшу відповідальність щодо забезпечення послуг охорони здоров'я в українській пенітенціарній системі, включно з наймання на роботу медичного персоналу та наглядом за його діяльністю;

– необхідно, щоб клінічні рішення лікарів цих установ спиралися виключно на медичні критерії і щоб оцінку якості та ефективності їхньої роботи здійснювали органи охорони здоров'я.

7.2.3. Харчування

586. Міжнародні акти висувають до харчування дуже стислі але змістовні вимоги:

– Відповідно до норм, встановлених органами охорони здоров'я, адміністрація забезпечує в'язням у нормальні часи належним чином приготовлену та подану їжу, яка відповідає за якістю та кількістю дієтичним нормам та вимогам сучасної гігієни і враховує вік, стан здоров'я, характер роботи в'язнів, а також, у міру можливості, їхні релігійні або культурні переконання.

– Кожному в'язню забезпечується питна вода.

578. Щодо харчування, то під час перевірок Комітет отримав багато скарг від ув'язнених на кількість та якість харчування, а також виявив багато прикладів порушення вимог міжнародних стандартів.

Делегація чула багато скарг від ув'язнених у СІЗО щодо нестатку харчування (особливо це стосується тваринних білків, як-от: м'ясо й масла), хоча ті й підкреслювали, що за декілька днів до візиту раціон харчування дещо поліпшився за рахунок масла й цукру. На практиці ув'язнені значно покладаються на передачі, принесені відвідувачами. Шість використовуваних норм харчування спираються на старий наказ Міністерства внутрішніх справ, дія якого не поважена і який і далі слугує для розрахунку норм та обліку харчування (від 2726 кКал на день для заарештованих під слідством до 3062 – для тих, що відбувають вирок; для туберкульозних пацієнтів ця щоденна норма була підвищена до 3144 кКал, а для вагітних жінок і матерів-годувальниць – до 3284 кКал.). Щотижневе меню, складене дієтологом для головного кухаря, містить вимоги щодо калорійності, вмісту жирів і углеводів у грамах на особу для кожного продукту (наприклад, норма, встановлена для ув'язнених за вироком суду передбачає 80 г м'яса на особу на день).

Проте, як стало зрозуміло з бесіди з працівниками, що відповідають за постачу продовольства, попри їхні зусилля, вони не могли б дотримати ці норми. Зокрема це, як вважають, є наслідком фінансової скрутки установи. Перевірка запасів продовольства і процесу готування їжі, яку здійснив спеціаліст з медицини у складі делегації, підтвердило цей стан справ. Перевірка показала, що з 380 кг м'яса, запланованого на той день для 3760 осіб контингенту, приготувати можна було тільки 130 кг (тобто 34,57 г на особу).

Крім того, залишають бажати кращого санітарно-гігієнічні умови приготування їжі на кухнях. Те ж саме можна сказати й про місця зберігання продовольства: холодильна камера і морозильники не обладнані температурним регулятором (або там, де він був, то не працював), деякі з гаків на м'ясо були іржаві, не було якогось способу перевірити дату придатності до вживання на бляшанках. З погляду гігієни такий стан речей – незадовільний.

Лікарі делегації, крім того, констатували, що видрукуване меню, яке було підготовлене в день візиту і в якому було вказано на 3.756 калорій, не відповідало тому, чим насправді годували ув'язнених. До того ж, було встановлено, що м'ясо, яке збирались готувати, було непридатним для споживання як через зовнішній вигляд, так і через запах¹¹⁰.

579. І це лише мала частина з тих негараздів, які були виявлені під час інспектування СІЗО Комітетом.

580. З урахуванням виявлених недоліків Комітет зробив рекомендацій:

- невідкладно забезпечити чітке дотримання всіх норм, встановлених для щоденного раціону;
- забезпечити готування їжі у відповідних санітарно-гігієнічних умовах;
- усунути недоліки в порядку зберігання продовольчих продуктів (особливо щодо холодильних камер/ морозильників, а також контролю за терміном придатності консервованих харчових продуктів).

7.2.4. Персонал, підтримання дисципліни та ізоляція

594. Стосовно вказаних категорій, Комітет відзначив наступне:

581. Персонал повинний бути професійним та мати багатий досвід міжсобистого спілкування. Необхідно орієнтувати персонал на створення позитивних взаємин з ув'язненими. Крім того, держава повинна підвищувати та підтримувати престижність професії працівника кримінально-виконавчої системи.

¹¹⁰ Звіт Комітету із запобігання катувань в Україні за 1998 та 1999 рік. <http://www.cpt.coe.int/en/>

582. Дисциплінарні питання в слідчих ізоляторах регламентуються статтею 14 Закону «Про попереднє ув’язнення» та пунктом 17 Правил поведінки затриманих та засуджених осіб у місцях попереднього ув’язнення. Найсуверішою дисциплінарною мірою є поміщення дорослих в’язнів в карцер на строк до 10 діб (15 діб для працюючих засуджених) і до 5 діб – для неповнолітніх. Умови тримання в карцері Харківського СІЗО не прийнятні. Камери надто малі ($3,8\text{ m}^2$) та в них немає денного світла. Крім того, за винятком жінок та неповнолітніх, ув’язнені, яких переводять у карцер, не отримували на ніч ані матрацу, ні простирадла. Більш того, за винятком неповнолітніх, їм не дозволяють прогулянок на свіжому повітрі. Відповідним можна вважати лише електричне освітлення та вентиляцію.

583. Щодо підтримання дисципліни Комітет рекомендував вжити необхідних заходів для забезпечення всіх в’язнів, які перебувають в карцерах:

- матрацом та простирадлом уночі;
- одногодинною прогулянкою на свіжому повітрі.

584. Також рекомендується вжити заходів на забезпечення доступу всіх в’язнів до читання.

585. Крім того, КЗК рекомендує, щоб українські органи влади збільшили площину карцерів в СІЗО та забезпечили там доступ до денного світла.

7.2.5. Контакти із зовнішнім світом

586. Пункт 43.1. Мінімальних стандартних правил поводження з ув’язненими встановлює положення, відповідно до якого в’язні повинні мати можливість спілкуватися з їхніми сім’ями та з урахуванням вимог виправлення, безпеки та порядку особами або представниками позав’язничних організацій, а також вони повинні мати можливість бачитися з цими особами якнайчастіше.

587. Тобто правила орієнтують на те, щоб надати в’язням можливість зберігати свої стосунки з рідними та близькими друзями, і зокрема зі своїми дружинами і дітьми. Підтримання таких стосунків є вирішальне важливим для всіх цих осіб, тим більш в контексті соціальної реабілітації. Основний принцип – сприяння контактам із зовнішнім світом. Будь-які обмеження таких контактів мають ґрунтуватися виключно на досить очевидних міркуваннях безпеки чи бути пов’язані з наявними ресурсами.

Делегація Комітету в Харківському СІЗО зустрічалася з багатьма затриманими і заарештованими в порядку слідства, які протягом тривалого часу не мали дозволу на зустріч з родичами та друзьями або не мали права на листування.

Щодо побачення з особами, яких тримають у СІЗО, то Комітет розуміє, що в інтересах правосуддя інколи можливо обмежувати відвідання окремих в’язнів.

Ці обмеження мають бути суворо обґрутовані потребами справи та мають застосовуватися на якомога коротший термін. З жодних підстав не можна на тривалий час обмежувати побачення особи, що перебуває в СІЗО, зі своєю сім'єю. Якщо існує ризик змови, краще побачення дозволяти, але під суворим наглядом. Цей підхід має також поширюватися на листування з родичами.

У Харківському СІЗО побачення відбуваються в 8 вузьких кабінках, обладнаних скляними перегородками. Як правило саме в цих кабінках відбуваються усі побачення затриманих та всі побачення засуджених, включаючи тих, хто працює. Під час візиту делегації тривали роботи із збільшення площин приміщенів для побачення до 12 кабінок та кількох кімнат (останні призначенні на те, щоб засуджені, які працюють, могли мати побачення в більш відкритих умовах).

Комітет цілком усвідомлює, що в деяких випадках є необхідність надавати побачення в закритих кабінках. Проте Комітет пропонує українським органам переглянути умови, за яких відбуваються побачення, з метою забезпечити якомога більше, щоб не тільки працюючі в'язні, але й особам, яких тримають у попередньому ув'язненні, могли бачитися з відвідувачами в відносно відкритих умовах¹¹¹.

588. Виявлені порушення стосуються, перш за все того, що надання побачень поставлено в залежність від рішення особи, яка веде дізнання або слідство. Отже не можна сказати, що побачення і інші контакти особами, які тримаються в СІЗО, гарантовані.

7.2.6. Подання скарг

589. Мінімальні стандарти поводження із ув'язненими вимагають, щоб кожна особа, яка утримується, зокрема в СІЗО, мала можливість звертатися із проханням або подавати скарги у конфіденційному порядку до центральної в'язничної адміністрації, судового органу або інших відповідних органів.

590. Під час проведення інспектувань СІЗО України, Комітет приділяв значну увагу можливості ув'язнених подавати скарги, оскільки ефективний порядок оскарження та перевірки за скаргами є основною гарантією проти жорстокого чи незаконного поводження у місцях позбавлення волі.

591. Комітет відзначив:

В'язням треба забезпечити змогу оскаржувати ті чи ті дії як у межах пенітенціарної системи, так і поза ними, та право звертатися з дотриманням конфіденційності до відповідного органу.

Особа, яку тримають у слідчому ізоляторі, може скаржитися начальникові установи та має право конфіденційного звертання до прокурора. Комітет пропонує

¹¹¹ Звіт Комітету із запобігання катувань в Україні за 1998 та 1999 роки. <http://www.cpt.coe.int/en/>

українським органам додати до переліку тих інстанцій, з якими в'язні можуть спілкуватися на конфіденційних засадах, і Президента Комітету.

Щодо перевірок слідчих ізоляторів, то їх проведення належить до компетенції прокурора, відповіального за здійснення нагляду за дотриманням законності в цих закладах. Відповідно до інформації, отриманої делегацією, ці перевірки відбуваються раз на місяць, а за їхніми наслідками готується звіт. Представники Генеральної Прокуратури України назначали, що прокурори, які інспектують місця позбавлення волі, вповноважені відвідувати місця попереднього ув'язнення з метою перевірки умови тримання, контролю дисциплінарних мір, а також дотримання відповідного законодавства та правил¹¹².

592. Розглянувши основні вимоги міжнародних актів та окресливши ті недоліки, які є найбільш типовими для кримінально-виконавчої системи України, необхідно перейти та розглянути питання про те, чи відповідає вітчизняне законодавство та практика його застосуванням вимогам та стандартам.

7.3. Аналіз вітчизняних нормативних актів щодо їх відповідності європейським стандартам та іншим міжнародним нормативним актам та приведення вітчизняного законодавства у відповідність до рекомендацій, здійснених Комітетом

593. За основними блоками, які було виділено в розділі 2, ми розглянемо та порівняємо вимоги вітчизняних нормативних актів з нормами міжнародних актів.

7.3.1. Наповненість установ та матеріальні умови у слідчих ізоляторах

594. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про попереднє ув'язнення» попереднє ув'язнення є запобіжним заходом щодо обвинуваченого, підсудного, підозрюваного у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі, та засудженого, вирок щодо якого не набрав законної сили. Попереднє ув'язнення здійснюється в слідчих ізоляторах, які входять до структури кримінально-виконавчої служби України.

595. Метою попереднього ув'язнення є запобігання можливому ухиленню особи, взятої під варту, від слідства і суду, перешкоджанню вста-

¹¹² Звіт Комітету із запобігання катувань в Україні за 1998 рік. <http://www.cpt.coe.int/en/>

новленню істини в кримінальній справі або зайняттю злочинною діяльністю, а також забезпечення виконання вироку.

596. Законодавець відзначає основні ознаки попереднього ув'язнення, які є вирішальними при визначенні та підтриманні умов в слідчих ізоляторах. Такими ознаками є:

- 1) попереднє ув'язнення – це запобіжний захід;
- 2) цей запобіжний захід застосовується до обвинуваченого, підсудного, підозрюваного, тобто до осіб, які не є засудженими;
- 3) цей запобіжний захід застосовується до підозрюваних у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді позбавлення волі;
- 4) цей запобіжний захід застосовується до засуджених, вирок щодо яких не набрав законної сили.

597. Виходячи з наведених ознак, у триманні в СІЗО є суттєва специфіка, яка повинна відбиватися на умовах тримання осіб в СІЗО. Ця специфіка зумовлена, перш за все тим, що особа ще не є засудженою, і відповідно, на неї розповсюджуються положення про презумпцію невинуватості.

598. Частина 2 ст. 1 Закону України «Про попереднє ув'язнення» встановлює, що тримання осіб, взятих під варту, здійснюється на принципах неухильного додержання Конституції України, вимог Загальної декларації прав людини, інших міжнародних правових норм і стандартів поводження з ув'язненими і не може поєднуватися з навмисними діями, що завдають фізичних чи моральних страждань або принижують людську гідність.

599. Нам потрібно встановити, чи насправді під час попереднього ув'язнення дотримуються вказаниі принципи.

600. За чинним законодавством в слідчих ізоляторах утримуються дві категорії осіб:

- 1) особи, щодо яких обраний запобіжний захід у виді тримання під вартою на термін проведення слідства та суду;
- 2) засуджені особи, які залишені в СІЗО для роботи з господарсько-го обслуговування слідчого ізолятора за їх письмовою згодою.

601. Основними вимогами режиму в місцях попереднього ув'язнення є ізоляція осіб, взятих під варту, постійний нагляд за ними і роздільне тримання їх з урахуванням таких критеріїв, як стать, вік, характер та тяжкість вчиненого злочину, правовий стан особи (засуджений, підозрюваний).

602. Виходячи з цього положення Закону «Про попереднє ув'язнення», можна стверджувати, що на законодавчому рівні закріплена основні правила роздільного тримання, які загалом відповідають положенням пп. 11-13 Мінімальних стандартів поводження із ув'язненими. Але є й деякі розбіжності. Зокрема, стаття 8 Закону «Про попереднє ув'язнення» встановлює, що неповнолітніх тримають окремо від дорослих. У виняткових випадках, з метою запобігання порушенням режиму в камерах, де тримають неповнолітніх, допускається з санкції прокурора тримання не більше двох дорослих, які вперше притягаються до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, що не є тяжкими та особливо тяжкими. Таке положення вітчизняного законодавства суперечить міжнародному досвіду та стандартам. Як відзначає Комітет у своїх доповідях, які виконані за результатами інспектування СІЗО України:

У камері завбільшки **8 м²** на розподіл чекало навстоячки **12** чоловіків та неповнолітніх. Комітет повинен також зазначити, що він не підтримує практику, яка спостерігалась у деяких СІЗО, коли дорослого засудженого поміщували до камери неповнолітніх і доручали йому нагляд за останніми. Розміщення разом неповнолітніх та дорослих, які не є родичами, безперечно, несе в собі можливість домінування дорослих та експлуатації ними неповнолітніх. Тому Комітет рекомендує переглянути подібну практику¹¹³.

603. Здається, що таке зауваження цілком справедливе, оскільки неповнолітні – це специфічний контингент, який відрізняється від інших осіб, які утримуються в місцях попереднього ув'язнення не лише віковою ознакою, а й фізіологічними, психологічними та інтелектуальними ознаками. Відповідно до цієї різниці неповнолітня особа, перш за все, потребує більшої уваги та участі з боку співробітників установ. З ними необхідно проводити більше часу, займати таких осіб соціально-корисною діяльністю, включати до навчального процесу. Неповнолітні на відміну від дорослих мають набагато більшу та інтенсивну моторність та потребу в переміщенні і прогулянках, тому їх потрібно притягати до спортивних ігор та більш частих прогулянок. Неповнолітні особи у більшості не пройшли належну соціалізацію і тому у ставленні до них виховальний процес повинен мати ознаки більшої інтенсивності та мотивування самих неповнолітніх. Щодо інтелектуальних та психологічних здібностей неповнолітніх, то їх можна охарактеризувати як найбільш нестабільні. На них легше здійснювати вплив, в тому числі і негативний, легше нав'язувати авторитети, в тому числі і кримінальні. Саме тому неприпустимо, щоб до неповнолітніх в приміщення направляли дорослих осіб, які завдяки своїй фізичній, психічній та кримінальній «зрілості» можуть домінувати серед

¹¹³ Звіт Комітету із запобігання катувань в Україні за 1999 рік. <http://www.cpt.coe.int/en/>

неповнолітніх та, фактично, примушувати неповнолітніх до вчинення певних дій.

604. Крім того, щодо роздільного тримання, якого вимагає ст. 8 Закону «Про попереднє ув’язнення», треба вказати на те, що викликає певні сумніви можливість забезпечити всі вимоги роздільного тримання, враховуючи той ступень переповнення СІЗО, яке існувало протягом останніх років.

605. «Особам, взятым під варту, забезпечуються побутові умови, що відповідають правилам санітарії та гігієни» – ця вимога закріплена в Законі України «Про попереднє ув’язнення». Аналогічне за змістом положення містять і мінімальні стандарти. Чинне законодавство України встановлює норму площі в камері для однієї взятої під варту особи не менше 2,5 м², а для вагітної жінки або жінки, яка має при собі дитину, – 4,5 м². Ці положення вітчизняного законодавства вступають в пряму протилежність з вимогами міжнародних актів. Відповідно до положень, до яких апелює Комітет, норма площин повинна бути не менш ніж 4 м², а приміщення менш 6 м² взагалі не повинні використовуватися для тримання людей. Отже, не зважаючи на те, що Україна прийняла на себе обов’язок дотримуватися всіх вимог міжнародних актів, у цій частині норми національного законодавства на відповідають положенням Європейських стандартів.

606. Взагалі, проблема розміру площин, яка повинна припадати на одну особу, є однією з найбільших в національній кримінально-виконавчій системі. Пояснюється це тим, що із-за браку фінансування нові будівлі для розташування взятих під варту та засуджених не будується, а будівлі, що вже є, зазнають значного зносу, що робить їх фактично не придатними для тримання людей. Але попри вказаним тенденціям кількість місць для тримання взятих під варту зросла. Так, станом на 1998 рік під час візиту Комітету ситуація в Україні була така: 44000 громадян тримали в 32 слідчих ізоляторах із загальною кількістю 34000 місць. Така ситуація залишалась майже незмінною до 2003 року. За даними Державного департаменту з питань виконання покарань станом на 11.02.2006 року слідчі ізолятори України розраховані на 36992 місця (лист Державного департаменту України з питань виконання покарань від 11.02.2006 р. № 16-С-128). Тобто за п’ять років, з 1998 по 2003 рік, було створено 2992 додаткових місця для тримання взятих під варту. Але залишається незрозумілим, яким чином були створені ці місця, якщо нові будівлі на зазначену кількість місць не будувалися. Складається враження, що таке «збільшення» було зроблене або за рахунок «ущільнення» існуючих місць, або за рахунок відведення під тримання людей інших приміщень, які не були пристосовані для тримання людей. На цю обставину звертав увагу в доповіді

щодо прав в'язнів Є.Захаров¹¹⁴. Таку ситуацію не можна назвати рішенням проблеми переповнення, оскільки вона фактично привела до зменшення норми площини на одну особу та зменшила площини інших приміщень, які були пристосовані для інших потреб (наприклад, для занять, праці, спорту і т. ін.). Крім того, за даними Департаменту динаміка зміни кількості осіб, які утирумувалися в СІЗО була така: у 2001 році в СІЗО трималося 46,5 тис. осіб, у 2002 році – 41087 осіб, у 2003 році – 43223 особи, у 2004 – 40743, у 2005 – 38768, з них 2 659 жінок та 1 992 неповнолітніх¹¹⁵. Враховуючи дані про кількість місць та про те, що ця кількість майже не змінювалася до 2003 року, можна констатувати, що до 2006 року вона теж змінилася не суттєво.

607. Все це свідчить про те, що переповнення СІЗО в середньому знаходилася на рівні: на 1 місце – 2 взятих під варту, тобто в два рази і лише за останні 2-3 роки ситуація дещо покращилася. Такий стан існує незважаючи на пункт 1.3.2. Правил тримання осіб, взятих під варту, і засуджених у слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань, який встановлює, що фактична чисельність взятих під варту і засуджених осіб не може перевищувати наявну кількість індивідуальних спальних місць згідно з установленими чинним законодавством санітарними нормами. Але і на сьогоднішній день наповнення СІЗО є надмірним.

608. Особам, взятым під варту, надаються безплатно за єдиними нормами, встановленими Кабінетом Міністрів України, харчування, індивідуальне спальне місце, постільні речі та інші види матеріально-побутового забезпечення. В необхідних випадках їм видається одяг і взуття встановленого зразка. Наведені положення за своїм змістом також відповідають нормам міжнародних актів, але не мають механізму реалізації. Так, незрозумілим залишається що мається на увазі під «іншими видами матеріально-побутового забезпечення». Зміст цього терміну не має наповнення і практичних працівників ні до чого не зобов'язує. Ситуація виглядає наступним чином – норма є, але застосовувати її не обов'язково, вона нікого ні до чого не зобов'язує.

609. В лютому 2006 року Державний департамент вніс доповнення до цілої низки нормативних актів, серед яких опинилося і наступне доповнення: пункт 8.1.1. Правил тримання осіб, взятих під варту, і засуджених у слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань: кожній особі, узятій під варту, і засудженному надаються

¹¹⁴ Права людини в Україні – 2004. Доповідь правозахисних організацій. – С. 297.

¹¹⁵ Права людини в Україні – 2004. Доповідь правозахисних організацій. – С. 296-297.

індивідуальне спальне місце і постільні речі: матрац, подушка, наволочка, два простирадла, ковдра і рушник.

610. Таким чином, можна констатувати, що умови тримання осіб в СІЗО не відповідають вимогам європейських стандартів за ознаками норми площі на одну особу (наповненості СІЗО), а також за механізмом втілення та реалізації умов матеріального забезпечення засуджених.

7.3.2. Охорона здоров'я

611. За загальним правилом, яке сформульоване в ст. 11 Закону України «Про попереднє ув'язнення», медичне обслуговування, а також лікувально-профілактична і протиепідемічна робота в місцях попереднього ув'язнення організуються і проводяться відповідно до законодавства про охорону здоров'я. Порядок надання ув'язненим медичної допомоги, використання лікувальних закладів органів охорони здоров'я, залучення з цією метою їх медичного персоналу та проведення медичних експертіз визначається Державним департаментом України з питань виконання покарань, Міністерством оборони України і Міністерством охорони здоров'я України. На цей час вказані органи видали спільний наказ від 18 січня 2000 р. № 3/6 «Про затвердження нормативно-правових актів з питань медико-санітарного забезпечення осіб, які утримуються в слідчих ізоляторах та виправно-трудових установах Державного департаменту України з питань виконання покарань». Вказаний нормативний акт містить правила щодо змісту, періодичності, порядку та умов проведення медичних оглядів осіб, які тримаються в СІЗО. В ньому сформульовані загальні положення про проведення медичних оглядів, вимоги гігієни та санітарії, а також вимоги щодо проведення медичних оглядів та профілактичних дій відносно окремих видів захворювань.

612. Для здійснення медичних оглядів та надання медичної допомоги в слідчому ізоляторі організується медична частина.

613. У слідчому ізоляторі здійснюються:

- медичний контроль за станом здоров'я ув'язнених і засуджених шляхом проведення оглядів та обстежень;
- виявлення осіб, які потребують лікування та постійного медичного нагляду, проведення щодо них лікувально-оздоровчих заходів з метою збереження здоров'я і працевдатності;
- амбулаторне і стаціонарне лікування методами і засобами, які рекомендовані інструктивно-методичними вказівками Міністерства охорони здоров'я України.

614. За формальними ознаками всі положення європейських нормативних актів щодо медичного обслуговування осіб, які тримаються під вартою, відповідають положенням міжнародних актів. Тут треба відзначити, що положення, які стосуються медичного обслуговування взятих під варту, сформульовані дуже нечітко та неконкретне. Наприклад, такі положення:

615. «У спеціально обладнаному приміщенні бані або в камері дозволяється голитися безпечною з касетними головками чи електричною бритвою». А також:

616. «Для лікування хворих осіб дозволяється, за висновком лікаря, отримувати від родичів ув'язнених та засуджених позачергові передачі з необхідними для лікування медикаментозними препаратами (у фабричній упаковці) за відсутності їх у медичній частині установи. Отримані ліки підлягають обліку в медичній частині та видаються хворому згідно з аркушем призначення».

617. Наведені приклади з Правил тримання осіб, взятих під варту, і засуджених у слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань з точки зору юридичної техніки, сформульовані як диспозитивні положення. Тобто вони не надають в'язням відповідних прав і викликаний ними обов'язок адміністрації СІЗО забезпечити у певному обсязі підозрюваних або засуджених медичним обслуговуванням певної якості, у певному обсязі та з певною частотою. Вказані положення лише дають адміністрації СІЗО можливість на свій розсуд дозволити або не дозволити засудженному, зокрема, голитися, та отримувати ліки, яких немає в установі.

618. Крім того, залишається відкритою проблема можливості реалізувати ті положення, які сформульовані в Законі та підзаконних нормативних актах. Особа, яка тримається в СІЗО, не має відповідних важелів, за допомогою яких вона мала би змогу приводити у дію механізми забезпечення та отримувати доступ до медичного працівника та до медичних послуг. Свідченням про те, що система медичного обслуговування в СІЗО є неефективною є інформація, яка надається ув'язненими та їх родичами. Так, мати одного ув'язненого, взятого під варту розповідала: «Передавала она сыну таблетки от болезни почек, но медикаменты к нему так и не дошли, затерявшись где-то в лабиринтах СІЗО» (щотижневик «Событие» № 41, 12 жовтня 2005 р.).¹¹⁶

619. У зв'язку з вищенаведеним потрібно звернути увагу на те, що спільний наказ від 18 січня 2000 р. № 3/6 «Про затвердження нормативно-

¹¹⁶ Права людини в Україні – 2005. Доповідь правозахисних організацій, с.

правових актів з питань медико-санітарного забезпечення осіб, які утримуються в слідчих ізоляторах та виправно-трудових установах Державного департаменту України з питань виконання покарань» містить чимало норм (десь близько 1/3), які спрямовані на організацію системи звітності медичної частини СІЗО. Це означає, що робота медичної частини слідчих ізоляторів значною мірою бюрократизована.

620. Ще однією проблемою є фінансування СІЗО, точніше брак фінансування, який є причиною неукомплектування медичних частин СІЗО необхідним обладнанням, ліками, технікою та кваліфікованим персоналом.

621. Комітет відзначав:

Ситуація щодо медичного обслуговування арештованих у СІЗО багато в чому залишається такою ж, як та, що була описана в доповіді про візит 1999 року¹¹⁷.

622. З огляду на таке становище можна стверджувати, що існуюча в Україні система медичного обслуговування осіб, які тримаються в СІЗО, за формальними ознаками відповідає вимогам міжнародних актів, але реально не дає цим особам доступу до медичних послуг, оскільки сформульована диспозитивне та не регламентує механізму вимагання з боку утримуваних в СІЗО осіб надання таких послуг.

7.3.3. Харчування

623. Інститут забезпечення харчуванням осіб, які тримаються в СІЗО, має декілька проявів. По-перше, це власно, забезпечення харчуванням; по-друге, це можливість прибавати особами, які тримаються в СІЗО, продуктів харчування в магазинах, які створюються в СІЗО, і потрете, можливість отримувати вказаними особами продуктів харчування в посилках та передачах.

624. Зазначені прояви в вітчизняному законодавстві сформульовані наступним чином:

625. Відповідно до статті 11 Закону України «Про попереднє ув'язнення» особи, узяті під варту, і засуджені щоденно забезпечуються триразовим харчуванням за встановленими нормами і приймають їжу, як правило, в камерах. Засуджені, залишені для роботи з господарського обслуговування чи благоустрою слідчого ізолятора, харчуються в їдалні.

626. На 2006 рік зупинено дію пунктів, присвячених обмеженню кількості посилок і передач, що одержуються особами, взятыми під варту. За

¹¹⁷ Звіт Комітету із запобігання катувань в Україні за 2000 рік. <http://www.cpt.coe.int/en/>

загальним правилом особам, взятым під варту, дозволяється одержувати два рази на місяць передачі або посилки та грошові перекази.

627. Для придбання особами, узятими під варту, і засудженими продуктів харчування і предметів першої потреби в слідчому ізоляторі створюється магазин. Купувати в магазині продукти харчування і предмети першої потреби дозволяється не менше двох разів на місяць, а жінкам, які мають при собі дітей, і вагітним жінкам – неменше чотирьох разів на місяць.

628. Наведені положення не заважають адміністрації СІЗО надавати ув'язненим особам таке харчування, яке було виявлене Комітетом під час інспектування і про яке ми вказували вище. Мова йде про те, що осіб, які тримаються в СІЗО кормлять неякісною, некалорійною та нездороовою їжею. До того ж законодавство не передбачає будь-якої відповідальності для посадових та службових осіб установ кримінально-виконавчої служби за порушення вимог щодо харчування ув'язнених.

629. Тут ми зіштовхуємося з тією проблемою, на яку вже вказували вище. Мова йде про те, що умови тримання не повинні бути покаранням, тим більш, що особи, які тримаються в СІЗО не є засудженими тобто не є покараними.

630. Крім того, пункт 25.1. Мінімальних стандартів поводження з ув'язненими містить вказівку на те, що їжа повинна відповідати не лише нормам, встановленим органами охорони здоров'я, але й відповідати за якість та кількістю нормам та вимогам сучасної гігієни і враховувати вік, стан здоров'я та характер роботи осіб. Отже, відповідно до цих вимог норми їжі, яка надається ув'язненим, повинні переглядатися з певною періодичністю. В Україні існує один нормативний акт, який регламентує норми харчування. Це Постанова Кабінету Міністрів України № 336 від 16.06.1992 року «Про норми харчування осіб, які тримаються в установах кримінально-виконавчої системи, ізоляторах тимчасового тримання, приймальниках-розподільниках та інших приймальниках Міністерства внутрішніх справ». Така ситуація є прямим порушенням вимог міжнародних актів, оскільки цей акт не містить сучасних норм та вимог гігієни щодо продуктів харчування та їх норм. За 14 років, на протязі яких цей акт існує, в нього вносилися зміни лише двічі. Перший раз у 2001 році були внесені доповнення, щодо норм харчування для хворих на туберкульоз та в 2004 році були внесені зміни в назив норм та наведений перелік категорій осіб, на яких ці норми розповсюджуються. Отже, норми харчування, які існують в Україні, не відповідають тим вимогам та стандартам, які сформульовані в міжнародних актах.

631. Також важливим є присутність в числі персоналу СІЗО дієтолога, на якого необхідно покласти здійснення щоденного контролю за калорійністю, якістю та кількістю їжі. Відсутність такої службової особи у складі

персоналу СІЗО фактично не дає змоги встановити та з'ясувати чи відповідає їжа, яку готують для утримуваних в СІЗО вимогам санітарії, гігієни та калорійним показникам, а також чи є вона придатною для споживання та якісною. До речі, ідаліні в СІЗО повинні відповідати всім вимогам, які ставляться до об'єктів громадського харчування. Тобто ув'язнені повинні отримувати інформацію про те, що вони споживають (меню та склад їжі), ця їжа повинна бути відповідної температури, якості та гатунку. В СІЗО повинні мати доступ контролюючі органи з питань якості їжі та її відповідності санітарним та гігієнічним вимогам.

632. Що стосується посилок і передач, якщо не розглядати їх в аспекті контактів із зовнішнім світом, то є незрозумілою заборона та обмеження кількості таких посилок і передач, особливо стосовно їжі. Вважаю, що кількість посилок та передач (продуктових) не має потреби обмежувати. Таке обмеження можливе лише з огляду на асортимент продуктів харчування, який, безперечно, не повинен містити ті продукти, передача яких до СІЗО заборонена.

633. Щодо придбання продуктів харчування у магазинах СІЗО, то вітчизняне законодавство встановлює вимогу, відповідно до якої ув'язнені самостійно не здійснюють придбання продуктів у магазинах СІЗО. Придбання продуктів здійснюється за безготіковим розрахунком за допомогою подання заяви особою, яка тримається в СІЗО, через працівника СІЗО з проханням придбати певний асортимент продуктів. В подальшому куплені продукти вручаються ув'язненому під розписку. На мою думку, такий порядок придбання продуктів є незрозумілим та недоцільним, оскільки він залишає багато «простору» для зловживань з боку персоналу СІЗО та позбавляє ув'язненого змоги самостійно робити вибір.

634. Вважаю за потрібне дозволити особам, які тримаються в СІЗО, самостійно відвідувати магазин з дотриманням правил ізоляції та розподілу ув'язнених, та прибавати там продукти на ті гроши, які знаходяться на рахунках цих осіб. Такий порядок допоможе збільшити час, протягом якого ув'язнені перебувають на свіжому повітрі, а також надасть цим особам можливість зберігати навички спілкування, здійснення дрібних побутових правочинів, та буде підтримувати відчуття власної значущості, під час здійснені вибору у магазині СІЗО.

635. Враховуючи наведене, можна стверджувати, що на сьогодні вітчизняне законодавство, в частині харчування осіб, які тримаються в СІЗО, не відповідає міжнародним стандартам, та не сприяє підтриманню у цих осіб почуття власної гідності і збереженню соціально-корисних навичок.

7.3.4. Персонал, підтримання дисципліни та ізоляція

636. Закон України «Про попереднє ув’язнення» в ст. 21 встановлює, що до персоналу місць попереднього ув’язнення належать особи рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи та військовослужбовці Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, а також особи, які працюють в цих установах за трудовими угодами.

637. Працівники місць попереднього ув’язнення в межах повноважень, наданих цим Законом та іншими законодавчими актами, самостійно приймають рішення і несуть за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність, у тому числі за невиконання або неналежне виконання обов’язків, передбачених цим Законом та іншими нормативно-правовими актами, порушення прав осіб, взятих під варту.

638. Як видно із наведеного визначення, вітчизняний законодавець основними ознаками персоналу називає службові ознаки. Аналогічні положення містяться в Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу». У вказаному законі, в частині 4 ст. 14 наведений текст присяги, яку приносять працівники кримінально-виконавчої служби. Зі змісту присяги вбачається, що вона орієнтована на виконання службового обов’язку та наказів. Присяга майже не торкається ув’язнених та засуджених осіб, в неї не йдеться про дотримання та зміцнення прав та свобод людини, підвищення та поваги до гідності особи. Отже можна констатувати, що за своїм духом присяга відповідає принципам радянських часів, коли головним було виконання службового обов’язку.

639. На відміну від вітчизняних пріоритетів, міжнародні акти називають пріоритетом – багатий досвід міжособистісного спілкування, створення позитивних взаємин з ув’язненими. **В частині завдань та пріоритетів, які формулюються у вітчизняному законодавстві та у міжнародних актах, положення законодавства України суперечать міжнародним стандартам поводження із ув’язненими.**

640. Для виправлення вказаного становища необхідно на законодавчому рівні визначити пріоритети кримінально-виконавчої служби України, підвищити престижність професії працівника кримінально-виконавчої системи, в тому числі й шляхом суттєвого підвищення рівня оплати труда працівників цієї системи, а також підвищити вимоги до кандидатів на посади робітників кримінально-виконавчої служби. Однією з основних з вимог до кандидатів на ці посади повинна стати наявність досвіду міжособистісного спілкування, наявність досвіду роботи в колективі та вміння налаштовувати цей колектив на позитивний лад.

641. Щодо заходів підтримання дисципліни, то на основні недоліки цього інституту ми указали вище. Під час інспектувань Комітет зробив чимало зауважень. Але фактично всі зауваження торкалися організації та виконання цих заходів у аспекті матеріальних умов в СІЗО (зокрема, замалі приміщення, брак свіжого повітря та денного освітлення, вентиляції, т.ін.).

642. Станом на момент складання цієї доповіді на нормативному рівні всі протиріччя, які відносилися до заходів дисципліни, були усунені. Зокрема, в законодавство були внесені відповідні доповнення, відповідно до яких ув'язненим, що в дисциплінарному порядку поміщаються до карцеру, надається матрац та простирадло уночі, одногодинна прогулянка на свіжому повітрі.

643. Можна стверджувати, що за формальними ознаками вітчизняне законодавство, в частині заходів дисциплінарного характеру та ізоляції ув'язнених, приведене у відповідність до міжнародних стандартів.

7.3.5. Контакти із зовнішнім світом

644. Міжнародні нормативні акти під контактами із зовнішнім світом розуміють можливість для ув'язнених бачитися з сім'ями та представниками позав'язничних організацій, можливість вести листування, отримувати тимчасові звільнення з місця тримання, а також можливість отримувати інформацію про події та явища, які відбуваються в суспільстві, державі та за її межами.

645. У цій сфері вітчизняне законодавство має цілу низку протиріч та невідповідностей міжнародним стандартам.

646. Стаття 12 Закону України «Про попереднє ув'язнення» встановлює, що побачення з родичами або іншими особами може надавати взятим під варту адміністрація місця попереднього ув'язнення лише з письмового дозволу слідчого, органу дізнатання або суду, в провадженні яких знаходиться справа, як правило, один раз на місяць. Тривалість побачення встановлюється від однієї до чотирьох годин. У той же час Правила поведінки затриманих та засуджених осіб у місцях попереднього ув'язнення встановлюють, що у разі отримання дозволу, тривалість побачення становить 1 чи 2 години на місяць. Як видно, навіть в самому законодавстві України містяться положення, які суперечать одне одному. І хоча ці розбіжності вирішуються на користь дії нормативного акту вищої юридичної сили, сама їх наявність говорить про те, що кримінально-виконавча система України не має єдності та узгодженості.

647. Отже, проведення побачень для осіб, які тримаються в СІЗО, цілком залежить від волі особи, яка веде слідство. З юридичної точки

зору, побачення для ув'язнених не є, навіть, правом, оскільки їх обов'язковість не передбачена законом. Цей інститут має якесь невизначене становище. Він не залежить ані від настання певних обставин або подій, не залежить від поведінки ув'язненого, ані від інших факторів. Іншими словами, цей інститут цілком «підконтрольний» слідчому. Така регламентація інституту побачень для осіб, які тримаються в СІЗО, дає підґрунтя для зловживань з боку посадових осіб, що ведуть слідство, та ставить ув'язненого в невизначений стан щодо можливості побачити рідних та близьких. Це, як було вказано вище, є прямим порушенням вимог міжнародних актів.

648. *Вважаю, що було б доречно передбачити в законі право ув'язненого на побачення, які повинні надаватися «автоматично» з певною періодичністю, а у виключччих випадках такі побачення в інтересах слідства можуть бути заборонені за мотивованим поданням слідчого, яке повинно бути санкціоноване судом.*

649. Аналогічна ситуація з листуванням осіб, взятих під варту. Також незрозуміле бажання законодавця не давати ув'язненому можливості спілкуватися з зовнішнім світом. Тим більш враховуючи наявність інституту так званого «перегляду» кореспонденції взятих під варту.

650. *Вважаю, що для приведення вітчизняного законодавства у відповідність до міжнародних актів необхідно надати взятим під варту право на листування без обмежень, яке може бути обмежене в інтересах слідства з певним колом осіб за мотивованим поданням слідчого, яке повинно бути санкціоноване судом.*

651. Як вказував Комітет у своїх доповідях за 1998, 1999, 2000, 2002 роки делегація під час інспектування СІЗО зустрічалася з багатьма затриманими і заарештованими в порядку слідства, які протягом тривалого часу не мали дозволу на зустріч з родичами та друзями або не мали права на листування.

652. Що стосується надання взятим під варту можливості отримувати інформацію про події у суспільстві, державі та світі, то така можливість взагалі не передбачена чинним вітчизняним законодавством.

653. **Таки чином, на сьогоднішній день можна констатувати, що норми вітчизняного законодавства не гарантують і не забезпечують надання можливості особам, які тримаються в СІЗО, здійснювати контакти із зовнішнім світом у тих формах, на які було вказано вище. І у цій частині чинне законодавство України суперечить вимогам міжнародних нормативних актів.**

7.3.6. Подання скарг

654. Цей інститут чинним законодавством України врегульований та зафікований дуже ретельно. Відповідно до ст. 13 Закону України «Про попереднє ув'язнення» особи, які тримаються в СІЗО мають право звертатись із скаргами, заявами та листами до Європейського суду з прав людини, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких міжнародних організацій, державних органів і службових осіб, до суду, інших посадових осіб держави та недержавних установ. Закон України «Про попереднє ув'язнення», Правила поведінки затриманих та засуджених осіб у місцях попереднього ув'язнення та Правила тримання осіб, узятих під варту, і засуджених у слідчих ізоляторах Державного департаменту України з питань виконання покарань передбачають процедуру подання ув'язненими заяв, скарг та звернень, їх перегляду, направлення, отримання відповідей та ознайомлення ув'язнених з цими відповідями.

655. Здавалося б можливість засудженого звертатись з вказаними документами до компетентних органів, установ, організацій передбачена та регламентована. Але тут також є недолік. Цей недолік полягає, перш за все, в тому, що особам, взятым під варту не надають допомогу в складанні звернень, заяв та скарг. Звернення, заяви та скарги ув'язнених складаються таким чином, що з їх змісту не можна дійти однозначного висновку про те, що саме бажає ув'язнений і, відповідно, не завжди така особа може бути обізнана про те, кому необхідно адресувати таке звернення, заяву або скаргу. Все це може привести до того, що звернення ув'язненого або не буде розглянуто (на нього надійде «відписка»), або не надійде до потрібного адресата, або можуть бути пропущені строки звернення до відповідного органу (якщо подання таких заяв, звернень та скарг обумовлено строками). З огляду на те, що в умовах волі для складання таких документів кожна особа має можливість скористатися допомогою юриста або іншого фахівця, необхідно на законодавчому рівні, для запобігання дискримінації ув'язнених осіб та забезпечення принципу рівності перед законом та принципу презумпції невинуватості, передбачити обов'язок посадових осіб СІЗО надавати ув'язненим необхідну допомогу при складанні звернень, заяв та скарг. Такий порядок допоможе вирішити й питання про «перегляд» кореспонденцій ув'язнених, який, до речі, є другим проблемним моментом інституту подання звернень, заяв та скарг особами, взятыми під варту.

656. Однією із суттєвих ознак реалізації права на подання звернень, заяв та скарг ув'язненими, міжнародні стандарти визначають ознаку конфіденційності подання вказаних документів. Щоправда міжнародні акти не дають визначення меж цієї конфіденційності. Але вітчизняне законо-

давство всупереч міжнародним нормам та власній Конституції (в якій міститься заборона будь-якої цензури) вводить таке поняття як «перегляд» кореспонденції утримуваних під вартою. Об'єм цього поняття чинне законодавство не визначає, що не дає змоги вести мову про забезпечення права на листування та можливість його порушення, оскільки не можна встановити чи є «перегляд» кореспонденції порушенням умов листування, чи ні. Розділ 4 Інструкції з організації перегляду кореспонденції осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, дозволяє зробити висновок про те, що фактично кореспонденція осіб, які тримаються під вартою, підлягає цензурі, яка, зрозуміло, не передбачає ніяких можливостей для конфіденційності листування ув'язнених. *Таке становище є порушенням вимог міжнародних нормативних актів.*

657. Взагалі система подання звернень, заяв та скарг побудована таким чином, що за допомогою інституту «перегляду» будь-яке звернення, заява або скарга ув'язненого може бути відправлена або не відправлена адресату, їй або дадуть «хід» або ні, в залежності від того, чи «загрожує» вона посадовим особам СІЗО, інтересам слідства, третім osobам чи ні.

658. Комітет в своїх доповідях відзначав:

В'язням треба забезпечити змогу оскаржувати ті чи ті дії до відповідного органу з дотриманням конфіденційності.

Особа, яку тримають у слідчому ізоляторі, може скажитися начальникові установи та має право конфіденційного звертання до прокурора¹¹⁸.

659. З огляду вищепередованого можна стверджувати, що чинне законодавство України не забезпечує особам, які тримаються під вартою можливості подання звернень, заяв та скарг компетентним органам, установам, організаціям та посадовим і службовим особам, оскільки врегулювання цього питання носить ознаки дискримінації та відсутності ефективного механізму реалізації права на звернення, подання заяви або скарги.

7.4. Висновки

I. Розглянутий матеріал дозволяє зробити висновки та надати рекомендації, які можуть стати у нагоді в процесі подальшого реформування кримінально-виконавчої системи України.

660. Серед осіб, які тримаються в слідчих ізоляторах, переважну більшість складають особи, які не є засудженими, тобто не мають спеціального статусу, котрий зобов'язує їх зазнавати обмеження. На цю обставину звертає

¹¹⁸ Звіт Комітету із запобігання катувань в Україні за 1998 та 1999 роки. <http://www.cpt.coe.int/en/>

увагу і Голова Державного департаменту України з питань виконання покарань В. Кощинець. В своїй доповіді в газеті «Голос України» від 20 червня 2006 року він відмічає: «Предмет нашої особливої уваги – діяльність слідчих ізоляторів, оскільки люди, які потрапили туди, не є засудженими».

661. Це дуже важливе зауваження, оскільки ст. 62 Конституції України встановлює, що особа вважається невинуватою, доки її винуватість не буде доведена та встановлена на підставі рішення суду. У зв'язку з цим, виникає питання: наскільки, взагалі, правильною є практика обрання щодо особи такого запобіжного заходу, як тримання під вартою? Тут потрібно вирішувати не лише юридичне питання необхідності такого затримання в інтересах слідства, а й питання морально-етичні. Що лежить у підґрунті права держави на позбавлення підозрюваної особи волі? Коли йдеться про засудженого тут все зрозуміло – якщо вина доказана, то особа повинна нести певну міру покарання, яка відповідає мірі вини. А якщо вина особи не встановлена і, можливо, не буде встановлена? Чи має хтось право, фактично позбавляти таку особу волі, щоб у цей час, для зручності, здійснювати розслідування злочину?

662. Питань забагато, однозначну відповідь на них дати не можливо, але й відмахнутися від них також неправильно, оскільки компенсувати особі, щодо якої вина підтверджена не буде, строк та умови перебування в СІЗО неможливо ніякими засобами, так як у особи відібрана частина її життя, яку вона за примусом вимушена була провести в знеособленому, антисанітарному, неприродному для людини місці.

663. Вважаю за можливе рекомендувати внести у Закон України «Про попереднє ув’язнення», Криміально-процесуальний кодекс України зміни, відповідно до яких взяті під варту можуть бути лише ті особи, по відношенню до яких слідчим (органом дізнатання) зібрані такі дані та докази, які безумовно свідчать про бажання та спроби підозрюваного уникнути слідства та суду. У якості таких фактів та доказів можуть бути: спроби змінити місцеперебування, роботу, надання неправдивих свідчень, відсутність документів, які посвідчують особу, реєстрації, наявність фальшивих документів, відсутність центру явних життєвих інтересів та т. ін. Причому такі фактори повинні бути у наявності одночасно та у сукупності.

ІІ. Другим висновком є те, що законодавству України в сфері регламентування умов тримання осіб під вартою притаманна, поряд з надмірною урегульованістю, недоцільна диспозитивність та невідпрацьованість механізмів реалізації тих норм та положень, які закріплени в нормативних актах.

664. Ці дві обставини зводять нанівець багато позитивних положень, які останнім часом з'явилися у криміально-виконавчому законодавстві.

Мова йде про декларації, які стосуються закріплення прав та свобод ув'язнених, поваги до їх честі та гідності, дотримання міжнародних актів під час ув'язнення осіб. Такі положення потрапляють до законодавства, але вони або сформульовані таким чином, що нікого ні до чого не зобов'язують, або немає механізмів контролю їх виконання та притягнення до відповідальності посадових осіб кримінально-виконавчої служби, які їх порушили, або начебто їх сформульовані зрозуміло, але їх неможливо реалізувати, оскільки такі норми не утворюють системи, яка дозволяє за допомогою інших норм приводити їх у дію та користуватися ними.

665. Вище ми вказували на подібні випадки. Вважаю, що будь-які положення, що вносяться в законодавство повинні узгоджуватися з вже існуючими нормами та передбачати порядок та механізм їх реалізації та застосування. Прикладом таких положень може бути медичне обслуговування осіб, які тримаються в СІЗО, харчування, всі форми контактів із зовнішнім світом.

666. У цьому зв'язку, як ми раніше відмічали, необхідно вказати на різницю, яка існує в системах права і правових доктринах України та інших країн Західної Європи. Різниця полягає у тому, що українська правова доктрина йде шляхом тотального врегулювання суспільних відносин. Це породжує певні складнощі та непорозуміння. Основні складнощі, які виникають у цьому зв'язку це те, що врегулювати всі суспільні відносини неможливо, а спроби зробити це приводять лише до плутанини та породження мертвих та суперечливих норм. Крім того, врегульовані суспільні відносини для їх застосування вимагають врегулювання й інших відносин. Наприклад, положення про харчування ув'язнених вимагає, щоб були сформульовані норми харчування. Закріплення норм харчування підштовхне до врегулювання механізму контролю за дотриманням цих норм та якості їжі. Наявність контролю покличе до життя необхідність виділення відповідних посадових осіб. Особи, які будуть контролювати харчування, повинні будуть нести відповідальність за здійснення своїх функцій і т. ін.

667. Європейській правовій доктрині властивий принцип, який можна назвати принципом «розумності». Зміст цього принципу не розшифровується і саме в цьому полягає його сутність, що законодавець багато в чому покладається на здоровий глузд, життєвий досвід та інші фактори, які мають, з огляду на нашу систему права, випадковий характер. Можна цю відмінність охарактеризувати й по іншому – країни Європи більше довіряють своїм громадянам і особі взагалі.

668. Із попереднього виплаває наступне зауваження. Мова йде про, так би мовити, концепцію (парадигму) покарання. Основною тезою ви-

сновку, до якого вдалося дійти, провівши це дослідження – це те, що основною концепцією (парадигмою) вітчизняної системи покарання є ідея виховання комплексу вини у особи, яка взята під варту, або засуджена. Всі умови, порядок, механізми реалізації правообмежень (щодо взяття під варту) та каральних елементів (щодо покарання) спрямовані на те, щоб відрізнисти ув'язнену особу від інших членів суспільства, занурити її в негативні наслідки вчиненого не з метою самокорекції, а з метою «усвідомлення» вчиненого. А це тягне за собою те, що особа відчуває відчуження від суспільства, відокремлення від нього та неможливість «повернутися» в нього. Тобто держава не «прощає», і це вбачається у всіх інститутах, які спрямовані на так звану ресоціалізацію (адміністративний нагляд, соціальне та побутове забезпечення таких осіб, існуючі проблеми при працевлаштуванні і т. ін.). Ці інститути не носять характеру підтримки, а скоріше характер тотального контролю та недовіри.

669. Навіть мета покарання формулюється через категорію «свідоме відновлення» особи, її «повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя». Ці категорії, знову ж таки, свідчать про недовіру до особи, оскільки вони фактично вказують на те, що особа, яка вчинила злочин, діяла «несвідомо» та «несамостійне». Але як вона тоді діяла, хто її спрямував на ці вчинки?

670. Вважаю, що уникнути виховання у особи комплексу вини можливо за допомогою формування такого відношення до ув'язнених, яке позиціонує їх як рівноправних членів суспільства, котрі у зв'язку з певними факторами вчинили злочин, але це не робить їх відчуженими та неповноцінними. Як вказувала делегація Комітету, потрібно стосунки з ув'язненими будувати на основі міжособистисніх стосунків та підтримки. Для реалізації такої концепції, на мою думку, потрібно вилучити такі поняття, як виправлення та ресоціалізація, які фактично лише більш чітко проводять межу між « нормальним » членом суспільства та ув'язненим. Мета покарання та застосування інших обмежень до особи повинні обмежуватися виконанням певної процедури, яка не може містити елементів відокремлення, відчуження особи від суспільства, поміщення її в неприродні умови. У особи не повинна формуватися впевненість – « я – злочинець, я винуватий », скоріше він повинен усвідомити, що то була помилка, яку можливо виправити, але не потрібно повторювати. Можливо, доцільно буде допомога професійних психологів та психоаналітиків.

ІІІ. Основною проблемою, яка породжує невідповідність норм вітчизняного законодавства міжнародному, на мою думку, є й те, що в Україні немає культури та традицій ставлення до особи як до людини та особистості, поважання її як такої. Історично склалося так, що в Україні не було проміжків часу, на протязі яких формувалося б громадянське суспільство

та основні суспільні, соціальні, демократичні та юридичні цінності, притаманні такому суспільству. Так було, коли Україна входила до складу Росії, Польщі, Австрії та Угорщини, так було і в радянські часи. Відповідно, у свідомості сучасного громадянина та члена українського суспільства не існує, а якщо існує, то не має змісту таке поняття, як «гідність», «честь» та «людське ставлення». Така ситуація призводить до того, що відношення до взятих під варту та засуджених складається сугто в негативному сенсі. Ці люди є «бандитами» і до них необхідно ставитися жорстко. Таке становище підтверджується й тим, що у часи недавньої помаранчевої революції одним із революційних гасел було: «бандити повинні сидіти в тюрмах!» Саме в цій фразі сконцентроване відношення суспільства до особи, яка тримається під вартою, а тим більш до засуджених. Вони повинні випасти із суспільства, не мати до нього доступу та сидіти в тюрмах. І саме таке ставлення зафіковане в чинному кримінально-виконавчому законодавстві. Ця теза підтверджується також наявністю у чинних нормативних актах такого поняття як «спецконтингент», яким позначають засуджених та взятих під варту осіб. Незрозуміло навіщо вводити до законодавства таке поняття, яке лише додає плутанини. Якщо користуватися юридичною лексикою та понятійним апаратом, то таких осіб потрібно називати або «засуджений», або «підозрюваний», або «знятий під варту», оскільки це відповідає їх правовому статусу. І такий стан справ буде правильним. Тому пояснити наявність поняття «спецконтингент» можна лише атавізмами, які йдуть ще з табірної системи радянських часів, коли ув'язнені в прямому сенсі відрізалися від суспільства, рідних та близьких (заборона побачень, листування, ін.), метою було саме приниження, знеособлення людини, її знецінення та, в кінцевому підсумку, знищення. Іншого пояснення не має, оскільки особи, які знаходяться в установах кримінально-виконавчої системи не мають якихось «спеціальних» ознак, і тому іменувати їх «спецконтингентом» не потрібно. У зв'язку з цим, вважаю, що термін «спецконтингент» необхідно вилучити з чинного законодавства, як такий, що не має юридичного змісту та суперечить Конституції України та міжнародним нормам.

671. Проблема приведення умов тримання взятих під варту та засуджених у відповідність до міжнародних стандартів не буде вирішена доти, доки не буде змінено ставлення суспільства до особи, яка потрапила до місця позбавлення волі або слідчих ізоляторів. І лише потім суспільство сформулює ці положення в законодавстві не лише на папері, а й за допомогою реальних правових механізмів, буде розуміти ці положення та виконувати їх не із страху перед відповідальністю, а саме із поваги до людини та особистості.

IV. Ще однією з причин, яка зумовлює відсутність поваги до людської гідності є наявність субкультури, яку в суспільстві поважають та культи-

вують. Сенс цієї субкультури як раз і полягає в тому, що ув'язнені – це відчужені особи, які знаходяться під постійним пресом з боку держави, і тому вони дуже романтизовані, заслуговують на жалість та, в той же час, недоторканні. В українському суспільстві існують, навіть радіокомпанії, які підтримують та пропагують тюремну субкультуру.

672. Якщо підводити загальний підсумок та оцінювати умови тримання осіб в СІЗО з огляду на пп. 64, 65 Мінімальних стандартних правил поводження із в'язнями, то треба констатувати, що в Україні не забезпечено відповідності умов життя вимогам людської гідності та нормам, прийнятим у суспільстві; не мінімізовані негативні наслідки ув'язнення та існує суттєва різниця між життям у в'язниці та на свободі і не підтримуються та не посилюються ті зв'язки з родичами та зовнішнім світом, які якнайкраще слугують інтересам в'язнів та їх родин. Отже, всі три основні вимоги вказаних пунктів не реалізовані в Україні.

673. Даючи відповіді на ті завдання, які були сформульовані на початку цієї доповіді треба вказати, що за допомогою системних змін в законодавстві, кримінально-виконавчій службі України, системі підготовки фахівців для кримінально-виконавчої служби України можливо досягти того рівня, який дозволить реалізувати положення міжнародних актів та актів вітчизняного законодавства, котрі передбачають додержання прав і свобод людини, повагу до честі та гідності особи, створення належних та гідних умов тримання ув'язнених.

З огляду на проведене дослідження та наведені висновки і рекомендації можна зробити загальний висновок, що чинне кримінально-виконавче законодавство України не відповідає міжнародним стандартам і ця невідповідність полягає, перш за все, у відсутності системності, узгодженості, відсутності реальних механізмів реалізації тих положень, які у якості декларацій, все ж таки потрапили до законодавства.

ДОДАТКИ

*Доповідь Уряду України за результатами візиту
в Україну Європейського комітету з питань
запобігання катуванням чи нелюдському
або такому, що принижує людську гідність,
поводженню чи покаранню (КЗК)
8-24 лютого 1998 року*

(витяг)

ІІІ. РЕЗЮМЕ ТА ВІСНОВКИ

247. Під час візиту Комітету, Україна переживала важкі економічні та соціальні проблеми переходного періоду. При написанні звіту щодо візиту Комітет брав їх до уваги. Комітет покладає надію, що міжнародні зусилля щодо надання допомоги Україні триватимуть та посиляться. Комітет сподівається, що звіт про візит в Україну надасть можливість визначити пріоритети в сферах, які є компетенцією Комітету.

Пріоритет з пріоритетів повинні бути – обговорення питань місцевого переповнення, які характерні для установ міліції та в'язничної системи. Якщо цього не буде зроблено, то всі намагання покращати умови знаходження під вартою будуть даремними.

Комітет також наголошував, що економічні та соціальні труднощі не можуть ніколи вибачити навмисного жорстокого поводження з ув'язненими особами.

A. Установи міліції

248. Делегація Комітету отримала багаточисленні скарги на фізичне жорстоке поводження з особами, які перебувають під вартою, з боку офіцерів райвідділів міліції в різних регіонах країни. В деяких випадках серйозність жорстокого поводження можна розглядати як катування.

Навпаки, було отримано лише кілька скарг щодо жорстокого поводження персоналу ІТТ. Делегація не отримала жодних скарг на фізичне жорстоке

поводження з боку робочого персоналу в центрах прийому та розміщення бродяг, для адміністративних затримань та розміщення неповнолітніх, яких вона відвідала.

249. Скарги щодо жорстокого поводження, як щодо часу затримання та відповідного опитування працівниками кримінальної міліції. Вони в основному стосувалися ляпасів, ударів кулаками, поштовхів, та стусанів кийками. Були почуті також скарги на більш серйозні форми жорстокого поводження, наприклад, асфіксія від надівання газової маски чи пластикового пакету на обличчя затриманого, биття затриманих, коли вони були в наручниках та підвішені за ноги, чи за руки, чи трималися в гіперрозтягнутому стані, стискаючи та перекручуєчи геніталії затриманих, б'ючи по нижнім частинам ніг. сексуальне приниження жінок.

У світлі всієї інформації, що є в його розпорядженні, включаючи медичну інформацію, зібрану під час візиту, Комітет дійшов висновку, що особи, затримані та заарештовані органами внутрішніх справ України, наражаються на великий ризик зазнати жорстокого поводження під час арешту та /чи перебування під вартою в установах міліції (зокрема, при допитах), та в випадку звернення по допомогу можуть бути піддані катуванням чи жорстокому поводженні.

250. Для боротьби з проблемою жорстокого поводження Комітет вперше та насамперед наголошував на фундаментальному значенні забезпечення відповідного професійного навчання (що включає принципи прав людини) офіцерів міліції усіх рангів та категорій. Потім Комітет рекомендував, щоб відповідні національні органи, а також старші офіцери пояснили офіцерам міліції, що жорстоке поводження до осіб, які знаходяться під вартою, не є прийнятним та з ним будуть суворо боротися. Щодо більш специфічних заяв про жорстоке поводження під час затримання осіб Комітет рекомендував офіцерам міліції нагадати, щоб вони не застосовували більше сили, ніж необхідно, при затримці підозрюючих, та що як тільки затримані особи взяті під варту (контроль), там ніколи не може бути будь-якого віправдання нанесення ударів.

251. Слідчі та прокурори в змозі зробити важливий внесок для попередження жорстокого поводження. Комітет рекомендував надати слідчим та цивільним прокурорам інструкції щодо підходу, який буде прийнятим, коли вони одержать заяви щодо жорстокого поводження міліції чи помітять, що підозрюваний злочинець, якого привели до них, може, постраждав від такого поводження. Слідчих та цивільних прокурорів необхідно, зокрема, заохотити для проведення негайного судового медичного огляду відповідної особи. У зв'язку з цим Комітет також рекомендував, щоб усіх підозрюючих злочинців, взятих під варту міліцією, систематично напра-

вляли до цивільного прокурора, відповідального за прийняття рішення щодо перебування під вартою чи звільнення.

Далі Комітет наголосив, що для ефективного попередження жорстокого поводження, необхідно, щоб про візити, які регулярно здійснює цивільний прокурор до міліцейських установ, не повідомлялося, та включаючи інспекцію всіх приміщень закладу, а також безпосередній контакт цивільного прокурору та затриманих осіб.

252. Комітет запропонував деякого посилення офіційного попередження жорстокого поводження відносно осіб, які знаходяться під вартою міліції. Зокрема, він рекомендував, щоб особи, які затримані міліцією, мали право поінформувати, без затримки, близького родича, третю сторону на їхній вибір, чи безпосередньо або через офіцера поліції. Будь-яка можливість, зокрема, затримки виконання такого права повинна чітко описано в законі, який стосується, відповідної охорони та суворо лімітований в часі.

Щодо права звертання до адвоката ніякі існуючі положення закону, ні новий проект Кримінально-процесуального кодексу не є достатніми. Комітет наголосив, що в його досвіді, відразу після взяття під варту, ризик залякування та жорстокого поводження є найбільший, в результаті можливість особи, взятої під варту міліцією, мати адвоката на той період є фундаментальним попередженням жорстокого поводження. Комітет тому рекомендував, щоб кроки були зроблені для гарантування всім osobам, заарештованим міліцією, під час знаходження під вартою, права на звертання до адвоката, та виконання такого права не є предметом повноважень слідчого.

Інші рекомендації зроблені щодо прав осіб, які знаходяться під вартою міліцією, відносяться до права на звертання за лікарською допомогою, та чітке інформування таких осіб щодо їхніх прав. Комітет також рекомендував розробити кодекс поведінки для проведення допитів, існування таких керівництв допоможе, між іншим, підвищити фундамент знанням, які отримали офіцери міліції під час підготовки.

253. Умови перебування під вартою. в райвідділі внутрішніх справ дуже далекі від бажаних. Недоліки, що були виявлені, відносяться, головним чином, до переповнення, незадовільного освітлення, вентиляції та гігієни, невідповідного доступу до туалетів, відсутності матраців чи ковдр для осіб, які утримуються вночі.

Далі, не було чітко визначених організаційних заходів для забезпечення затриманих осіб харчами та питною водою.

Комітет визначив ряд спеціальних заходів, які необхідно вжити для обговорення самих невідкладних проблем, які виявлені. Потім Комітет рекомендував, щоб необхідні заходи були вжиті для гарантування, що під вартою в районному відділі внутрішніх справ особи затримувалися тільки для початкового 72-годинного знаходження під вартою міліцією.

254. Комітет виразив серйозне занепокоєння щодо ситуації, яка спостерігалася в центральному Ізоляторі Тимчасового Тримання, який відвідав Комітет. Умови тримання, які переважали в Київському ізоляторі піднімалися до негуманного та деградуючого поводження та, додатково, представляли значний ризик для здоров'я осіб, які там утримувалися. Також кращі, ніж ті в Київському ITT, умови в ITT в Дніпропетровську були далекі від бажаних щодо великої кількості затриманих осіб.

Комітет рекомендував, щоб українські органи вжили необхідні заходи для гарантування, що час перебування в ITT не перевищував 10 діб, як обумовлено Кримінально-процесуальним Кодексом, та визначили ряд кроків, які необхідно зробити негайно для пом'якшення даної неприйнятної ситуації. Проте Комітет також зробив більш далеко досяжні рекомендації, щодо здійснення перегляду існуючого законодавства та практики щодо досудового ув'язнення. Це і є обов'язкова норма для виправлення нинішнього стану справ в ITT (та СІЗО).

255. Навпаки, делегація Комітету була вражена умовами тримання в Київському Центрі прийому та розміщення неповнолітніх. Вони були задовільними як щодо матеріальних умов так і заходів, які надавалися неповнолітнім.

В. Заклади, що належать компетенції Державного Департаменту виконання покарання

Делегація Комітету чула багато скарг на жорстоке поводження з особами, що знаходяться під вартою в Харківському СІЗО № 203. Проте посилення було зроблено в звіті на практику зобов'язань в'язнів бути обличчям до стінки, коли персонал чи відвідувачі проходять повз них. Така практика не служить гарантуванню безпеки та ледве схоже сприяє позитивним відношенням персоналу - в'язнів, вона повинна бути відмінена.

257. Комітет звернувся до українських органів надати високий пріоритет для впровадження цілої сфери заходів, які призначенні для зменшення серйозного переповнення, яке зараз характерне для пенітенціарної системи. далі, було рекомендовано, щоб норми площа проживання, які надаються в'язням, були збільшенні якомога скоріше.

Інша проблема стосується нестачі надання роботи для в'язнів. Надання відповідної роботи для у'язнених осіб є фундаментальною частиною реабілітаційного процесу, звідси постає, що ситуація щодо працевлаштування в пенітенціарній системі не повинна диктуватися тільки ринковими силами. Як результат Комітет рекомендував, що українські органи представили спеціальні заходи для створення більшої кількості робочих місць для в'язнів.

258. В Харківському СІЗО N203я. велика кількість в'язнів була суб'єктом комбінації негативних факторів – переповнення, плачевного матеріального становища та рівня гігієни та відсутності програми практичної діяльності – які могли би бути легко описані як негуманне та принижуюче людську гідність обходження. Комітет розробив серію конкретних рекомендацій, які призначенні для покращання матеріальних умов, та програму заходів для в'язнів в тому закладі.

259. Комітет висловив серйозне занепокоєння щодо умов перебування осіб, засуджених до смертної кари в Харківському СІЗО. Вони були зачинені протягом 24 годин в переповнених камерах без натурального освітлення та інколи мали дуже мізерне штучне освітлення, фактично без ніякої заходів, щоб зайняти їхній час, та вони мали дуже мало можливостей для спілкування.

Після візиту українські органи поінформували Комітет про заходи, які вжиті для покращання матеріальних умов тримання в'язнів, які засуджені до смертної кари, та дозволити їм одну годину прогулянок на свіжому повітрі щодня. Вітаючи цей розвиток, Комітет рекомендував, щоб українські органи терміново переглянули режим, який застосовується до в'язнів, засуджених до смертної кари в Харківському СІЗО, а також в інших установах системи виконання покарання України, щоб гарантувати надання їм корисної діяльності та відповідного людського спілкування.

260. Комітет звернувся до ряду конкретних питань, що стосуються служб охорони здоров'я. (кадрів та установ, медичного обстеження на під час прийому, інфекційні хвороби, харчі) та, більш в загальних рисах рекомендував, щоб українські органи продовжили свої зусилля для розвитку всеобщої політики щодо охорони здоров'я в в'язницях.

Туберкульоз було визнано як велику проблему як для медичних служб пенітенціарної системи України та лікарської команди Харківського СІЗО. Комітет повністю розділяє їхнє занепокоєння та пропонує конкретні заходи, призначенні для покращання способу перевірки в'язнів на туберкульоз, та гарантування надання відповідної допомоги в'язням, які хворі на туберкульоз.

261. Комітет зробив ряд рекомендацій та коментарів щодо різноманіття питань, які стосуються мандату комітету (пенітенціарний персонал, дисципліна та ізоляція, контакти з зовнішнім світом, скарги та процедури інспектування). Особливе зауваження повинно бути зроблене на рекомендацію щодо надання високого пріоритету початковій та внутрішній професійній підготовці пенітенціарного персоналу на всіх рівнях, встановлення позитивних відносин з в'язнями повинно бути визнано, як ключову рису професії пенітенціарного офіцеру.

С. Заклади, підпорядковані Службі Безпеки України

262. Делегація не чула жодних скарг на жорстоке поводження з особами, які утримуються в СІЗО Національної Служби Безпеки України в м. Києві та не знайшла жодних доказів таких дій. Більше узагальнюючи делегація спостерігала відносини пенітенціарного персоналу з в'язнями, вони були в цілому, задовільні.

263. Матеріальні умови затримання в цьому закладі були набагато кращі від тих, які спостерігалися в великій більшості місць тримання, які відвідала делегація в Україні. Проте, щодо показників ситуація була подібна тій, яка спостерігалася в Харківському СІЗО. Комітет рекомендував, щоб заходи були вжиті для гарантування допомоги в'язням від програми цілеспрямованих заходів різноманітного джерела, що надавала їм проводити значну частину дня (не менше 8 годин) за межами камер.

В звіті також зроблені певні рекомендації та коментарі щодо надання медичної допомоги в'язням, дисциплінарних санкцій та спілкування в'язнів із зовнішнім світом.

Д. Психіатричні заклади

264. Делегація Комітету не чула ніяких заперечень, та не зібрала жодних доказів жорстокого поводження до пацієнтів з боку персоналу Київського міського Центру судової психіатричної експертизи. Потім ніяких скарг щодо жорстокого поводження до пацієнтів з боку персоналу Дніпропетровської Національної психіатричної лікарні посиленого нагляду не було отримано.

Проте деякі пацієнти Дніпропетровської лікарні скаржилися на жорстоке поводження так званих «контролерів» персоналу МВС, який відповідає за безпеку в палатах, а також за охорону периметра лікарні. Скарги були у окремих пацієнтів, з якими грубо поводилися під час обшуку їхніх гуртожитків щодо наявності заборонених предметів. Ізольовані скарги були почуті також від пацієнтів, які були обшукані «контролерами», оче-

видно, такі дії могли трапитися, коли пацієнт був збуджений чи агресивний та потребував бути стриманим перед введенням заспокійливого. Комітет рекомендував, щоб персонал Міністерства внутрішніх справ, призначений для забезпечення безпеки в Дніпропетровській психіатричній лікарні, а також в інших психіатричних лікарнях в Україні, уяснив, що жорстоке поводження до пацієнтів не є прийнятним та буде розглядатися з суворістю.

Здебільшого Комітет рекомендував, щоб українські органи розглядали можливості підготовки персоналу охорони в середині психіатричних закладів безпосередньо Міністерством охорони здоров'я, та було підпорядковано директору лікарні. В усіх випадках такий персонал повинно готувати Міністерство охорони здоров'я.

265. Управління в Дніпропетровській Національній психіатричній лікарні посиленого нагляду робили серйозні спроби для покращання умов проживання пацієнтів, незважаючи на те, що під час візиту вони лишалися бажати бути кращими. Щодо лікування, яке надавалося пацієнтам, воно було обмежене, зокрема фармаколікуванням, більшості пацієнтів не надавалося будь-які терапевтичні та психосоціальні реабілітаційні призначення.

Комітет зробив ряд специфічних рекомендацій, призначених для покращання умов перебування та лікування пацієнтів. Довготривалі цілі повинні відсунуті від оточення, яке, перш за все базувалося на ув'язненні пацієнтів та використанні засобів для лікування, та створенні терапевтичного оточення, яке також включає трудову терапію та психосоціальне втручання.

Щодо персоналу Комітет зробив зокрема рекомендації з погляду на посилення середнього медичного персоналу та зміцнення команди спеціалістів, призначених для забезпечення терапевтичних та реабілітаційних заходів.

266. Делегація Комітету отримала повне позитивне враження від умов проживання та рівня персоналу в Київському міському Центрі судової психіатричної експертизи. Проте денний режим в Центрі може бути описаний тільки як жалюгідний. Комітет рекомендував, зокрема, щоб були зроблені кроки для гарантування щоденної прогулянки на свіжому повітрі усім пацієнтам.

267. Комітет виконав ряд спостережень щодо використання засобів стримування та попередження в контексті примусової госпіталізації.

Більш конкретно щодо Дніпропетровської психіатричної лікарні Комітет наголосив, що медичний персонал несе основну відповідальність за

стимування збуджених чи несамовитих пацієнтів, будь-яка допомога «контролерів» в таких випадках повинна надаватися на прохання медичного персоналу та повинна виконуватися згідно з інструкціями, виданими цим персоналом. Комітет також наголосив, якщо, зокрема, звертання за допомогою зроблене щодо заходів фізичного стимування, вони повинні зняті при найпершій нагоді.

Е. Інші установи

268. Установи Держкомкордону затримання на нетривалий термін в аеропорті Бориспіль, а також центр тривалого затримання, розташований в 2 км, були забезпечені матеріальними умовами, які можуть бути описані як відповідні.

Матеріальні умови та програма заходів в Дніпропетровському ЛТП для примусового лікування алкоголіків були також задовільні. Проте Комітет рекомендував, щоб були зроблені кроки для покращання умов затримання в дисциплінарному блоці установи.

269. Комітет привітав створення палати, що охороняється, для затриманих (заарештованих) осіб в Київській лікарні невідкладної допомоги на Братіслаській вулиці. Проте Комітет рекомендував, щоб практика постійного прибуття пацієнтів до ліжка була припинена. Матеріальні умови та кадрове забезпечення в палаті не було більше, ніж достатнє задоволення усіх законних застережних заходів без прийняття жодних додаткових застережень.

Крім вищезгаданої проблеми матеріальні умови, в яких знаходилися хворі ув'язнені, в цілому, відповідали прийнятним нормам.

Ф. Дія щодо рекомендацій, коментарів та запиті для інформації Комітету

270. Різні рекомендації, коментарі та запити для інформації сформульовані Комітетом зібрани в Додатку I.

271. Щодо більш детального розгляду рекомендацій стосовно Статті 10 Конвенції Комітет звертається до українських органів:

i. забезпечити протягом 6 місяців проміжний звіт, включаючи деталі щодо впровадження рекомендацій Комітету та, а можливо в окремому випадку, надаючи інформацію щодо дій, які вже були прийняті (Комітет вказав на невідкладність деяких рекомендацій);

ii. забезпечити протягом дванадцяти місяців послідовуючий звіт, забезпечуючи повне перерахування вжитих заходів щодо впровадження рекомендацій Комітету.

Комітет вірить, що для українських органів влади буде можливо забезпечити в вищезгаданому проміжному звіті реакції на коментарі, сформульовані в цьому звіті, які підсумовані в Додатку І, а також виконані відповіді щодо запитів інформації.

ДОДАТОК 1

Короткий виклад рекомендацій Комітету, коментарів та запитів для інформації

А. Установи міліції

1. Попередні зауваження

рекомендації

- Закон та практику щодо попереднього ув’язнення переглянути в світлі принципів Рекомендацій Комітету Міністрів R(80) 11 (пункт 17) запити для інформації
- коментарі українських органів влади щодо висновків, які стосуються пункту 16 ;
- чи правило засноване в Розділі 11 «Закону про Міліцію» застосовується до всіх осіб, яким не сповнилося 16 років, які затримані міліцією, причина їхнього затримання (пункт 19).

2. Катування та інші форми жорстокого чи такого, що принижують гідність поводження

рекомендації

- дуже високий пріоритет надати професійній підготовці офіцерів міліції усіх рангів та категорій, беручи до уваги зауваження, зроблені в пункті 29; залучення експертів, які не належать міліції, до навчання та підготовки (пункт 30);
- здібності для міжперсонального спілкування – великий фактор в процесі комплектування офіцерів міліції та під час підготовки таких офіцерів міліції та, під час підготовки таких офіцерів великий акцент робити на набуття та розвиток міжперсональних умінь спілкування (пункт 30);
- відповідні національні органи, а також старші офіцери чітко пояснюють офіцерам міліції, що жорстоке поводження з ув’язненими особами не є прийнятним та буде розглядатися з суворістю (пункт 30);
- офіцерам міліції нагадати, щоб не застосовували більше сили, ніж необхідно при арешті особи, та щодо заарештованих особи, взятих під варту, ніколи не може бути будь-якого виправдання офіцерам міліції, які їх б’ють (пункт 31);

- необхідні заходи прийняті для гарантування цілей, не розповсюджувати слізоточивий газ серед затриманих, які занадто галасливі чи беспокійні (пункт 32);
- слідчим та прокурорам надати інструкції щодо прийняття підходу, при отриманні скарг жорстокого поводження міліцією, чи слідкувати, чи підозрюваний злочинець, якого він опитує, має сліди від такого поводження. Слідчих та прокурорів, зокрема, заохочувати в відповідних випадках замовляти негайну судову медичну експертизу для відповідної особи (пункт 34);
- зробити відповідні кроки для гарантування, щоб усі особи, які підоозрюються в скoenні злочину, взяті під варту міліцією, були розглянуті прокурором, який відповідає за прийняття рішення щодо їхнього подальшого перебування чи звільнення (пункт 34);
- повернути в'язнів до міліцейських установ тільки в випадку, розшуку та санкціонування, коли це абсолютно неминуче, та такий захід вимагає санкції компетентного прокурору (пункт 36),

коментарі

- нестандартні предмети-речі, які можливо використовуються для заподіяння жорстокого поводження-такий предмет, описано в пункті 25 – необхідно, щоб їх не тримали в міліцейських приміщеннях (пункт 25).

запити щодо інформації

- результат процедур, які відносяться до пункту 23 (пункт 23);
- підтвердження, що металеві кільця, які були закріплені до дверей в коридорі в зоні затримання в Залізничному райвідділі внутрішніх справ м. Києва знято(пункт 26) щодо 1997 та 1998 кількість скарг жорстокого поводження офіцерів міліції та кількість кримінальних/ дисциплінарних процедур, які були розпочаті, як результат цього;
- перерахування кримінальних/ дисциплінарних санкцій, які були вжиті після скарг на жорстоке поводження (пункт 33)
- детальна інформація щодо дисциплінарних процедур, які застосовувалися в випадках скарг на жорстоке поводження персоналу міліції, включаючи зареєстровані для гарантування їхньої об'єктивності (пункт 33).

В. Установи під юрисдикцією Державного Департаменту виконання покарання

1. Попередні зауваження

рекомендацій

- високий пріоритет надавати впровадженню цілого рангу заходів, призначених для зменшення перенаселення (пункт 111);

- норми надання жилої площини на особу в СІЗО – та, якщо необхідно в інших видах пенітенціарних установ – збільшити як можна скоріше. Норми повинні бути не менше 4 м² на особу (та будь-які камери менше 6 м² повинні бути вилучені з житла, що надається для в'язнів) (пункт 112);
- представити спеціальні заходи для забезпечення працевлаштовувням більшої кількості в'язнів (пункт 113).

запити на інформацію

- детальна інформація щодо організації та обов'язків Державного Департаменту виконання покарання (параграф 108).

2. Жорстоке поводження

рекомендацій

- скасувати анохраничну практику, що зобов'язує в'язнів ставати обличчям до стіни, коли повз них проходить персонал чи відвідувачі (пункт 116), запити на інформацію – інформація щодо сумнівних випадків, які викладені в пункті 114 (пункт 114);
- на 1997 та 1998; кількість скарг на жорстоке поводження персоналу установ, які є в компетенції Державного Департаменту виконання покарання, осіб, які там перебувають тимчасово; ряд дисциплінарних та чи кримінальних санкцій, які були накладені після розгляду скарг (пункт 115),

3. СІЗО № 313/203 в Харкові

a) умови перебування загального контингенту в'язнів

рекомендацій

- в'язнів негайно забезпечити необхідною кількістю предметів особистої гігієни та засобами для чистки їхніх камер (пункт 130);
- вжити заходи для гарантування покращання матеріальних умов в усіх камерах в будівлі № 1 та 2 якомога скоріше, не менше, ніж за зразком умов чистоти та гігієни будинку № 6, природнього та електричного освітлення, вентиляції та обладнання. Негайні кроки повинні бути зроблені для гарантування кожному в'язню в будинку № 1 та 2 ліжко чи місце для спання. Аналогічним чином, устаткування, які знаходяться на вікнах камер будівлі 1, 2 та 5, модифікувати без затримки для покращання доступу натурального світла та повітря (пункт 130);
- в ході реконструкції будівлі, особливу увагу звернути на відокремлення туалетів в камерах (пункт 130);
- використання подвір'я для прогулянок та, при необхідності переглянути їхню розбивку в світлі пункту 127 (пункт 130);

- можливість вивчити використання відкритих площ по периметру закладу та покинутого будинку приміщення СІЗО з метою проведення спортивних заходів та дозвілля (пункт 130);

коментарі

- нестерпна ситуація, яка спостерігалася в Харківському СІЗО, служить для висвітлення важливості рекомендацій, вже зроблених в пункті 17 та 111(пункт 129);
- Комітет дуже надіється, що новий будинок в'язниці на 270 місць, буде незабаром здано в експлуатацію(пункт 130);
- так як перенаселення зменшено, повніша програма заходів повинна бути представлена. Метою програми повинно бути забезпечення всіх в'язнів можливістю проводити значну частину дня (наприклад, 8 годин чи більше) за межами своїх камер, займаючись корисною діяльністю різного виду (відпочинок/асоціація; робота, найкраще професійного значення; навчання; спорт). Більш детально щодо неповнолітніх в'язнів, їм повинна пропонуватися повна програма навчання, відпочинок та інших корисні заходи, які запроектовані для опублікування свого потенціалу для соціальної інтеграції чи реінтеграції; фізична культура повинна становити важливу частину тієї програми (пункт 130).

b. Засуджені до смертної кари

рекомендації

- щодо рекомендацій, зроблених в пункті 130, негайні дії прийняти для виправлення недоліків, описаних в пункті 132 щодо освітлення, опалення, постільної білизни та предметів особистої гігієни (пункт 132);
- режим, який застосовується до в'язнів, засуджених до смертної кари, в Харківському СІЗО № 203, а також в інших пенітенціарних установах в Україні, терміново переглянути для гарантування, що їм пропонуються корисні заходи та відповідне людське спілкування. При необхідності додати відповідні інструкції (пункт 136);
- відповідні інструкції переглянути з метою, щоб в'язням, засудженим до смертної кари в Україні, надавати більше можливостей для спілкування з зовнішнім світом (пункт 37).

запити на інформацію

- детальна інформація щодо точного практичного покращання умов перебування осіб, засуджених до смертної кари, як в Харківському СІЗО так і інших СІЗО, разом з копією відповідної інструкції від 20 квітня 1998 року (пункт 135);
- коментарі українських органів щодо надання інформації в'язням, засудженим до смертної кари, щодо їхньої правового положення та пра-

право на умови, опубліковані в рамках Європейської Конвенції з прав людини (пункт 139);

4. Охорона здоров'я

рекомендації

- скоординувати зусилля для встановлення всебічної політики щодо охорони здоров'я в в'язницях в світлі ремарків, зроблених в пункті 143 (пункт 143);
- щодо Харківського СІЗО українським органам – докладати зусиль щодо збільшення кількості медичного персоналу;
- переглянути наявні умови та джерела медичної служби для гарантування раціонального управління охороною здоров'я для пацієнтів, розміщених в санітарних камерах, а також матеріальних умов, які задовольняють норми гігієни, які вимагаються в відділі охорони здоров'я. Це повинно включати більш централізоване розміщення медичної служби (пункт 147);
- прийняти заходи без затримки для гарантування постачання відповідних медичних препаратів – включаючи ліки від туберкульозу – Харківський СІЗО та, якщо необхідно, інші пенітенціарні заклади (пункти 148 та 156);
- розвинути медичний огляд при прийомі в світлі зауважень, зроблених в пункті 151. Такий самий підхід наслідувати, коли в'язня оглянуто після насильницького випадку у в'язниці (пункт 151);
- метод, яким в'язні перевіряються на туберкульоз, переглянути, беручи до уваги примітки в пункті 153, та надихаючися впливом міжнародних принципів, нещодавно розвинутими для перевірки та боротьби з туберкульозом (пункт 153);
- необхідні заходи вжити для встановлення джерела та розмаху багатоіснуючих форм туберкульозу в Харківському СІЗО та при необхідності в інших пенітенціарних закладах України. В разі підтвердження існування цих форм туберкульозу, екстрені профілактичні заходи вжити, використовуючи керівництва, видані ВОЗ(WHO) та МКЧХ (ICRC) (пункт 154);
- в Харківському СІЗО вжити необхідні заходи для гарантування: – задовільних умов гігієни та відповідної вентиляції в камерах в'язнів, хворих туберкульозом, надаючи пріоритет камері 64. Проявити також турботу для гарантування підтримання норм особистої гігієни, які відповідають вимогам їхнього стану здоров'я;
- розміщення в'язнів, які хворіють туберкульозом – незалежно від їхньої категорії – базуючись на точному діагностичному критерію;
- відповідну роздачу та відповідне спостереження за прийомом ліків від туберкульозу (пункт 156);

- українським органам:
- гарантувати без затримки різні норми, які закладені для щоденного меню, чітко погоджені;
- виправити дефіцити щодо зберігання харчових продуктів (зокрема щодо зберігання в холодильниках, морозильних камерах, слідкуючи за терміном зберігання копчених продуктів) (пункт 159).

коментарі

- дуже важливо, щоб всі виконані організаційні заходи для забезпечення охорони здоров'я в пенітенціарних закладах, та рішення пенітенціарного лікаря повинні керуватися тільки медичним критерієм та, щоб якість та ефективність їхньої роботи визначалась кваліфікованим медичним органом (пунктом 142).

запит про інформацію

- передача відповідальності пенітенціарних установ також включає Управління охорони здоров'я (пункт 140);
- погляди українських органів щодо можливості надання підвищеної відповідальності Міністерству охорони здоров'я в галузі охорони здоров'я в українську пенітенціарну систему, включаючи комплектування медичного персоналу та контролю їхньої роботи (пункт 142).

5. Інші положення, що стосуються мандату Комітету

рекомендацій

- високий пріоритет надати для розвитку як початкової, так і внутрішньої професійної підготовки пенітенціарного персоналу на всіх рівнях. Під час такої підготовки особливий наголос зробити на ознайомленні та розвитку міжперсональних комунікаційних умінь. Створення позитивних відносин з в'язнями розглядати як основну рису професії пенітенціарних офіцерів (пункт 162);
- дисциплінарні процедури для гарантування, що в'язня слухають в усіх випадках щодо злочину, який він/ вона підозрюється вчинив; при необхідності додати відповідні інструкції (пункт 163);
- необхідні заходи вжити негайно для гарантування, щоб всі в'язні, які розміщені в дисциплінарних камерах:
- надавати матраси та простирадла на ніч;
- надавати одногодинну прогулянку щодня (пункт 164);
- зробити кроки для гарантування усім в'язням, які розміщаються в дисциплінарних камерах надавалося право читати (газети, тощо) (пункт 164);
- підхід, прийнятий щодо відвідувань в'язнів, які знаходяться в СІЗО, та кореспонденції переглянути в світлі приміток, які зроблені в пункті 168 (пункт 168);

- дві надзвичайно маленькі кімнати для очікування в будівлі № 2 Харківського СІЗО негайно виключити з користування (пункт 174).

коментарі

- українські органи запрошується для перегляду умов, за якими відбуваються візити, для гарантування, що наскільки це можливо, не тільки в'язні, які працюють, а також і інші в'язні в слідчих ізоляторах отримують візити відносно відкритих умовах (пункт 169);
- українські органи запрошується включити Президента Комітету до списку органів, з якими в'язні можуть спілкуватись на конфіденційній основі (пункт 171);
- українські органи запрошується переглянути, наскільки це можливо, умови, в яких в'язні очікують розміщення/ переміщення в приймальні Харківського СІЗО (пункт 173).

запити щодо інформації

- чи в'язні мають право подавати апеляцію до вищого органу щодо дисциплінарних санкцій (пункт 163);
- конкретну інформацію щодо можливої тривалості заходу тримання в'язня в одиночній камері СІЗО та існуючих процедур охорони (наприклад, чи в'язні, яких утримують в одиночних камерах інформуються про причини прийнятого заходу проти них? Чи дозволяється їм висловлювати свої погляди? Чи можуть вони сперечатися проти прийнятого заходу?) (пункт 165);
- деталі (частота, тривалість) відвідування ув'язнених, які не працюють в СІЗО (пункт 168);
- чи гарантується конфіденційність переписки в'язнів (засуджених, чи які знаходяться під слідством) з адвокатами (пункт 168);
- копії звітів, складених прокурором, який відповідає за інспектування Харківського СІЗО в червні-жовтні 1998 року (пункт 172),

С. Установи, підвідомчі Службі безпеки України

рекомендацій

- в СІЗО Державної Служби Безпеки в Києві;
- покращання доступу природного світла в камерах (наприклад, зняттям зовнішніх металевих покрить вікон) (пункт 178);
 - знайти спосіб відокремлення туалетів в камерах (пункт 178);
 - переглянути місце для прогулянок (пункт 179);
 - прийняти заходи для забезпечення в'язнів програмою корисних заходів різноманітних видів (асоціація/ відпочинок; робота, переважно з професійним напрямком; освіта; спорт, тощо), що надають

- можливість проводити значну частину дня (наприклад, не менше 8 годин) за межами камер (пункт 180);
- зробити кроки для гарантування, що медичний огляд при прибутті відбувався за умовами, які відповідають рекомендаціям, в пункті 151 (пункт 182);
 - забезпечити природним світлом штрафний ізолятор, площею 7m^2 в СІЗО Державної Служби Безпеки в Києві (пункт 184);
 - рекомендацію, зроблену в пункті 163 щодо застережних заходів для в'язнів, проти кого застосовуються дисциплінарні санкції, також застосовувати щодо осіб, які утримуються в установах компетенції Державної Служби Безпеки (пункт 184);
 - камеру, що не освітлюється та не вентильовується, якої стосується 185 пункт, не використовувати в цьому стані (пункт 185);
 - кожне поміщення в штрафний ізолятор реєструється в відповідному реєстрі (пункт 186);
 - застосовувати рекомендацію, зроблену в пункті 168 щодо спілкування з зовнішнім світом, вносячи необхідні зміни, стосовно положення в'язнів, які утримуються в слідчих ізоляторах компетенції Державної Служби Безпеки (пункт 187);
 - кімнати очікування площею приблизно $0,68\text{ m}^2$ та 1 m^2 в СІЗО Державної Служби Безпеки негайно вилучити з користування (пункт 188);
 - освітлення та вентиляцію в фургоні контролювати, розміщення в'язнів в відділеннях площею $0,5\text{ m}^2$ скасувати.
- коментарі – було б бажано, щоб в'язні на всій території України, включаючи тих, які перебувають в СІЗО, мали право телефонувати своїм сім'ям та/ чи близьким друзям (пункт 187).
- запити щодо інформації – коментарі українських органів щодо відповідності надання нетермінової медичної допомоги(пункт 183);
- запит інформації, в пункті 163 щодо застережних заходів для в'язнів, проти кого вживаються дисциплінарні міри, також застосовувати щодо осіб, які утримуються в установах компетенції Державної Служби Безпеки (пункт 184);
 - чи в'язням, яких помістили в штрафні ізолятори, надають матраси та ковдри на ніч, та право на читання друкованих видань та прогулянки на свіжому повітрі (пункт 184);
 - запити на інформацію, зроблену в пункті 168 щодо спілкування з зовнішнім світом, вносячи необхідні зміни, стосовно положення в'язнів, які утримуються в слідчих ізоляторах компетенції Державної Служби Безпеки (пункт 187);
 - копію будь-яких інструкцій щодо опису транспортних засобів, які використовуються для перевезення в'язнів (пункт 189).

D. Психіатричні заклади

1. Попередні зауваження

запити щодо інформацію

- подальшу інформацію до проекту Закону про психічне здоров'я (пункт 190);
- коментарі українських органів щодо питання обміну пацієнтами між Україною та іншими країнами СНД (пункт 191).

2. Жорстоке поводження

рекомендації

- чітко визначити персоналу МВС, які забезпечують охорону в Дніпропетровській психіатричній лікарні посиленої охорони, а також в інших психіатричних закладах в Україні, що жорстоке поводження з пацієнтами не є прийнятним та буде розглядатися з усією суверінітетом (пункт 193);
- розглянути можливість комплектування персоналу охорони, який працює всередині психіатричного закладу Міністерству охорони здоров'я та підпорядковуватися начальнику закладу. В усіх випадках такий персонал повинно готувати Міністерство охорони здоров'я (пункт 194).

запити інформації

- щодо 1997-1998 років * кількість поданих скарг на жорстоке поводження медичного персоналу та персоналу охорони в психіатричних закладах в Україні; * перерахування санкцій, накладених після скарг на жорстоке поводження медичного персоналу та персоналу охорони (пункт 196).

3. Дніпропетровська державна психіатрична лікарня посиленого режиму

рекомендації

- зробити подальші кроки для покращання матеріальних умов в палатах лікарні, посилаючися на ремарки в пунктах 200-202. Домінуючою метою є забезпечення позитивного терапевтичного оточення пацієнтам. Це включає, по-перше, надання достатньої площині кожному пацієнту. Приклади зусилля для надання більш приемного та персоналізованого оточення для пацієнтів, зокрема надання їм закритої площині та дозволу значної кількості особистих предметів. Повинні також зроблені кроки для гарантування, щоб послідував індивідуалізований підхід щодо одягу пацієнтів (пункт 204);
- сконцентровані зусилля зробити для покращання обслуговування пацієнтів в лікарні. Зокрема, виконати кроки для переведення тру-

- дової терапії як важливої частини реабілітаційного процесу. Зробити зусилля також для залучення більшої кількості пацієнтів в терапевтичні групи та індивідуальної психотерапії (пункт 208);
- зробити необхідні кроки для покращання умов, в яких пацієнти проводять прогулянки (пункт 208);
 - зробити необхідні кроки для заповнення всіх вакантних посад середнього медичного персоналу (пункт 211);
 - істотно посилити команду спеціалістів, які забезпечують терапевтичні та реабілітаційні заходи (пункт 211); коментарі – українські органи запрошується розглянути можливість модифікації палат, розрахованих на велику кількість пацієнтів, які є в лікарні; такі приміщення ледве сумісні з нормами сучасної психіатрії (пункт 204), – Довготрива-ла мета, яка базувалася на піклуванні пацієнтів та медикаментозному лікуванні, повинна бути відсунута, та створено терапевтичне оточення, яке також включає трудову терапію та психосоціальне втручання (пункт 208);

запити щодо інформації

- чи завершилися реконструкційні роботи в Дніпропетровській психіатричній лікарні посиленого режиму (пункт 199);
- інформація щодо існуючих заходів для спеціальної підготовки середнього медичного персоналу в психіатричних закладах в Україні (пункт 211),

4. Київський міський центр судової психіатричної експертизи

рекомендацій

- негайно зробити кроки для : * гарантування надавання всім пацієнтам прогулянок на свіжому повітрі щоденно;
- витягти з обігу дві кімнати в приймальному покою(пункт 217);
- приคลасти зусилля для: * розвитку психо-соціальних терапевтичних заходів для осіб, які утримуються в Центрі; * забезпечити більш близьким по духу та особистим оточенням пацієнтів, зокрема дозволяючи їм значну кількість особистих речей (пункт 217).

5. Засоби стримування

рекомендацій

- скласти детальну політику щодо застосування засобів стриміння. Така політика прояснить, що початкові спроби стихання агресивної поведінки повинні, якщо це можливо, бути нефізичними (наприклад, словесні інструкції) і, де фізичне стримування необхідне, воно повинно обмежене до контролю рук (пункт 221);

- медичному персоналу в психіатричних закладів отримати підготовку щодо застосування нефізичних та ручних методів контролю збуджених чи нестяжних пацієнтів (див. пункт 221);
- відповідні кроки зробити для гарантування, що ситуації такого роду, яких стосується пункт 222 не повторювалися (див. пункт 222);
- кожний приклад фізичного стримування пацієнта реєструвати в спеціальному журналі, який заведено спеціально з тією метою. В реєстр включати час, коли захід розпочато та закінчився, хто визначає захід, обставини справи, причини звернення на допомогу, та перерахування ушкоджень, отриманим пацієнтами чи персоналу (пункт 223).

коментарі – медичний персонал повинен нести головну відповідальність за стримування збуджених чи несамовитих пацієнтів. Будь-яка допомога «контролерів» в таких випадках повинна надаватися на прохання медичного персоналу та повинно погоджуватися з інструкціями, наданим цим персоналом (див. пункт 221).

6. Гарантії в зв'язку з примусовою госпіталізацією

рекомендації - всім пацієнтам систематично надавати відповідну інформацію про стан та лікування, яке пропонується приписати їм. Після лікування також надавати відповідну інформацію (результати, тощо) (див. пункт 226);

- прийняти плани для представлення спеціальних заходів, які надаватимуть можливість пацієнтам подавати офіційні скарги до чіковизначеного органу та спілкуватися на конфіденційній основі з відповідним органом за межами установи. В такі заходи включити надання інформації пацієнтам щодо можливості подання скарги (див. пункт 227);
- видати вступну брошуру з розпорядком дня лікарні та правами та надати кожному пацієнту при вступі, а також їхнім сім'ям. В разі нерозуміння пацієнтом цієї брошури йому надавати відповідну допомогу (пункт 227).

коментарі - Українські органи запрошуються прийняти відповідні заходи для пропонування зовнішньої стимуляції для підтримки персоналу в психіатричних закладах (пункт 232),

Запити щодо інформації - інформація щодо практичних процедур, які гарантують розміщення пацієнтів, переглянути цілеспрямовано та детально (див. пункт 225);

- повне перерахування законних процедур, які застосовуються в випадку передачі особи до психіатричної лікарні, та, зокрема, детальна інформація щодо медичних умов, які необхідні для примусової госпіталізації, роль судів в рішенні щодо примусової госпіталізації, заява про права пацієнтів проти недобровільної госпіталізації та про-

- цедур для перегляду через систематичні інтервали щодо необхідності продовження недобровільної госпіталізації (див. пункт 225);
- всю інформацію щодо стану законодавства в Україні відносно згоди на лікування (пункт 26);
 - чи постанова згідно з якою всі листи є предметом цензури зі стороною лікуючого лікаря застосовується також до листування пацієнта зі своїм адвокатом (див. пункт 229);
 - інформація щодо нинішніх планів щодо візитів пацієнтів (включаючи адвоката) та кореспонденції в Київському міському центрі судової психіатричної експертизи (пункт 230);
 - копія останнього звіту, складеного прокурором щодо Дніпропетровського психіатричної лікарні посиленого режиму (пункт 231);
 - деталі системи для зовнішнього контролю Київського міського центру судової психіатричної експертизи (пункт 231).

Е. Інші заклади

1. Установи для затриманих Держкомкордону

рекомендації – інформація щодо призначення осіб, які залишають кімнати для затримання осіб в аеропорту Бориспіль та приймальнику-роздільніку (чи звільнені, повернені назад, передані до закладів міліції, тощо), зареєстрована в відповідних реєстрах (пункт 234).

запити щодо інформації – детальна інформація, включаючи копії відповідних текстів щодо випадків, в яких персонал Держкомкородону може позбавити волі особу (іноземця чи громадянина України), тривалість часу, на який така особа може бути затримана, а також офіційна охорона, яка застосовується до таких осіб (право на інформування близьких родичів чи іншу третю сторону про факт затримки, право надання послуг адвоката/ лікаря, спілкування з консульськими органами, тощо) (див. пункт 235);

- інформація щодо чіткої процедури, що слідує у випадках надання притулку, заяв, зроблених іноземними громадянами (пункт 235);
- інформація про культурні заходи для затриманих (матеріал для читання, організація дозвілля, забезпечення телебачення тощо), – коментарі з боку органів влади України стосовно фінансування перебування та харчування затриманих іноземців, а також практичні заходи щодо харчування осіб, затриманих працівниками Держкомкородону (див. пункт 235).

2. Дніпропетровський ЛТП для алкоголяків рекомендації

- зробити кроки для покращання умов тримання алкоголяків в камерах дисциплінарного покарання у відповідності з ремарками, зробленими в пункті 243 (пункт 243).

запити щодо інформації – подальша інформація щодо відстрочки трансформації цього типу закладу(пункт 239).

3. Режимна палата в Київській лікарні швидкої допомоги

рекомендації

- припинити практику прикуття затриманих до ліжок (пункт 245);
- відповідні кроки зробити для гарантування хворим затриманим право на візити, включаючи візити адвокатів
- та надання щоденних прогулянок на свіжому повітрі, якщо немає медичних протипоказань (пункт 246).

коментарі - українським органам пропонується забезпечити відповідні предмети дозвілля для хворих ув'язнених, які утримуються в палатах під охороною (наприклад доступ до книг та газет, радіо/ телевізор) (пункт 246).

запити на інформацію – причини, які не дозволяють пацієнтам в камері під охороною отримувати харчові посилки (пункт 246).

Рада Європи
CPT/Inf (2002) 21
неофіційний переклад

*Доповідь Уряду України за результатами візиту
до України Європейського Комітету з питань
запобігання катуванням чи нелюдському
або такому, що принижує гідність, поводженню
чи покаранню (КЗК)
15–23 липня 1999 року*

ДОДАТОК 1

**Короткий виклад рекомендацій, коментарів
та запитів щодо інформації, підготовлених КЗК**

(витяг)

A. Установи міліції

1. Попередні зауваження

запити стосовно інформації

- дані про наслідки скарги щодо неправомірних дій з боку працівників міліції, яка була адресована* до районної та міжобласної прокуратур Харківської області і передана до Генеральної прокуратури України (пункт 7);

2. Умови утримання спецконtingенту

a. районні управління внутрішніх справ

рекомендацій

- негайно забезпечити, щоб:
- затримані та заарештовані особи, постійно мали в своєму розпорядженні питну воду;

* Згідно до пункту 3 статті 11 Конвенції ім'я затриманої особи не оприлюднюється.

- особі, яку тримають впродовж декількох годин, було надане харчування. Негайно мають буті вжиті заходи з тим, щоб працівники районних управлінь пропонували затриманим особам, в яких недостатньо коштів, їжу у відведений для цього час;
- особи, яких тримають під вартою, за власним бажанням мали доступ до туалету тоді, коли їм це необхідно (пункт 14);
- виконати рекомендації, які вже були сформульовані у пункті 68 першої доповіді КЗК, стосовно освітлення та вентиляції камер; так само як і рекомендації, викладені в пункті 69, що передбачають надання можливості прогулянок на свіжому повітрі (тобто, в достатньо просторому місці, де особи матимуть змогу багато рухатись) принаймні, одну годину на день особам, яких тримають понад 24 години (пункт 14).

б. ізолятор тимчасового тримання м. Києва

рекомендації

- гарантувати ув'язненим особам щодня прогулянку на свіжому повітрі протягом однієї години;
 - надавати ув'язненим особам необхідні основні гігієнічні засоби а також забезпечувати ув'язнених щодня необхідною кількістю води для гігієнічних потреб;
 - гарантувати кожній ув'язненій особі один раз на тиждень душ з теплою водою;
 - забезпечити всіх ув'язнених матрацами і чистими ковдрами;
 - надавати ув'язненим можливість хоч по мінімуму щось читати або займатися іншими видами діяльності (пункт 21);
 - в строк, не пізніше першого семестру 2000 року:
 - технічно переобладнати вікна камер в ІТТ, як про це повідомили органи влади в листі від 29 червня 1998 року, таким чином, щоб забезпечити доступ природного освітлення та покращити вентиляцію камер;
 - покращити якість штучного освітлення камер;
 - переглянути умови, в яких ув'язнені здійснюють прогулянки на свіжому повітрі з тим, щоб вони могли справді мали можливість фізично рухатись і виконувати фізичні вправи;
- (пункт 21);
- виконати інші рекомендації КЗК, які були сформульовані в пункті 86 попередньої доповіді, стосовно контактів ув'язнених із зовнішнім світом і постійної присутності лікаря в ІТТ;
 - дозволити ув'язненим особам отримувати посилки від самого початку їхнього затримання (а не лише починаючи від десятого дня), і щоб це право не скасовувалось в разі дисциплінарного покарання (пункт 21).

в. місця позбавлення волі УВСТ МВС України

рекомендації

- щоб кожній особі, яка, будучи затриманою, вимушена провести ніч, було надано матрац і ковдру, а також їжу у встановлений для цього час (пункт 22);
- покращити штучне освітлення в заскленим приміщенні лінійного Управління транспортної міліції (пункт 22);
- викладені в пункті 21 рекомендації, в яких йдеться про прогулянки на свіжому повітрі, забезпечення основними засобами особистої гігієни, доступ до натурального освітлення та покращення штучного освітлення і вентиляції, застосовуються також і для приймальника-роздільника для волоцюг на Центральному залізничному вокзалі м. Києва (пункт 23).

запити стосовно інформації

- підтвердження того, що камери, площею менше 4 м² і дві клітки площею менше, ніж 3 м², використовуються тільки для тримання під вартою на час, що не перевищує декількох годин (пункт 22).

**В. Установи Державного департаменту
з питань виконання покарань**

1. Попередні зауваження

рекомендації

- запровадити комплекс заходів, спрямованих на подолання переповнення камер. Українські органи державної влади мали керуватись для цього нещодавньою рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи № R (99) 2 стосовно переповнення тюрем та зростання числа спецконтингенту (пункт 24).

2. Жорстоке поводження

рекомендації

- в контексті цих зауважень, викладених в пункті 27, запровадити план боротьби проти насильства і залякування ув'язнених (пункт 27).

запити стосовно інформації

- [в найкоротший строк надати інформацію про результати розслідування, про яке зробили запит члени Комітету, щодо методів, які застосовуються загоном спеціального призначення під час проведення операцій в пенітенціарних установах, та повідомити про вжиті заходи (пункт 25)]*

* українські органи державної влади відповіли на цей запит листом від 23 листопада 1999 року.

3. Слідчий ізолятор (СІЗО) № 313/203 м. Харкова**a. умови тримання спецконtingенту****рекомендацій**

- невідкладно вжити заходів, для того щоб:
- матеріальні умови тримання ув'язнених в корпусах № 1 і 2 довести до рівня умов, що створені в корпусі № 4;
- кожний ув'язнений мав відповідний доступ до природного освітлення і свіжого повітря;
- кожний ув'язнений отримував необхідну кількість засобів особистої гігієни першої необхідності (пункт 33);
- використовувати зовнішні площа та існуючі інфраструктури, щоб пропонувати ув'язненим можливість займатись спортом та активізувати своє дозвілля (пункт 33).

коментарі

- завдання на перспективу з питання організації діяльності ув'язнених, яке викладене в пункті 130 першої доповіді КЗК, зберігає свою актуальність (пункт 33).

b. ув'язнені, засуджені до смертної кари**рекомендацій**

- знайти способи відгородження туалетів в камерах, які дозволили б забезпечити мінімальний рівень приватності для засудженого (пункт 34);
- рекомендація Комітету, що була сформульована в пункті 33, стосовно надання основних предметів особистої гігієни стосується в однаковій мірі і засуджених до смертної кари (пункт 34);
- контролювати неухильне виконання цього наказу. У зв'язку з цим слід особливо контролювати, щоб в СІЗО м. Харкова, як і в інших відповідних установах, всім засудженим до смертної кари реально було надано право на двогодинний щомісячний візит родичів та на листування без обмежень. Крім того, з цим наказом мають бути ознайомлені всі засуджені до смертної кари, щоб забезпечити їхню повну поінформованість про їхні права та обов'язки (пункт 36);
- вжити заходів з тим, щоб листи, адресовані до Європейського суду з прав людини та Президенту КЗК, відправлялись за таких же правил, як і листи до адвоката та прокурора (пункт 36);
- негайно переглянути режим тримання засуджених до смертної кари в СІЗО № 203 м. Харкова а також в інших пенітенціарних установах України з тим, щоб надати таким ув'язненим можливість займатися вмотивованою діяльністю та забезпечити їх відповідними контактами з людьми (пункт 37).

4. Виправна колонія № 85 с.м.т. Буча

a. матеріальні умови тримання спецконtingенту

рекомендації

- докласти ще більших зусиль для забезпечення ремонту корпусів в колонії № 85, щоб довести їх до рівня корпусу № 1 та поступово забезпечити кращі умови тримання (пункт 41);
- негайно слід зробити таке:
- забезпечити, щоб у кожного ув'язненого було окрім ліжко з постільною білизною в належному стані, яку через певні інтервали слід прати;
- забезпечити кожного засудженого предметами особистої гігієни та надавати засудженим можливість приймати теплий душ раз на тиждень. Це передбачає також збільшення числа душів;
- надати в розпорядження засуджених відповідну кількість миючих засобів для підтримання чистоти в спальних приміщеннях (пункт 41).

b. активна діяльність

рекомендації

- негайно забезпечити всім ув'язненим більш регулярний доступ до культурної та спортивної інфраструктур колонії (пункт 43);
- поступово збільшувати кількість робочих місць, відповідно до викладених вище в пункті 42 зауважень (пункт 43);
- запровадити освітнє та професійне навчання для засуджених (пункт 43).

коментарі

- розглянути можливість забезпечення колонії спортивним обладнанням (пункт 43);
- викладені в пункті 130 першої доповіді завдання, що стосуються розвитку програм діяльності, передовсім стосуються засуджених осіб. Особливо важливим є стимулювання їхньої можливої інтеграції чи реінтеграції та пропонування належної підготовки для звільнення (пункт 43);

5. Охорона здоров'я

рекомендації

- збільшити чисельність медичного персоналу в СІЗО. Перевагу треба віддавати збільшенню числа фельдшерів та санітарів. Крім того, слід постійно докладати зусиль, спрямованих на покращення медичного обслуговування та санітарно-гігієнічних умов (пункт 45);

- посилити ефективність персоналу медслужби колонії №85, в першу чергу шляхом збільшення кількості фельдшерів; також має бути передбачена присутність дантиста в колонії впродовж повного робочого дня (пункт 48);
- проконтролювати, щоб операційна палата міжласної лікарні відповідала санітарно-гігієнічним вимогам, має бути обладнана і післяопераційна палата (пункт 48);
- негайно забезпечити достатнє постачання відповідних медикаментів до СІЗО м. Харкова, Бучанської колонії № 85 Київської області та до міжласної лікарні, так само як і до решти пенітенціарних установ України. У цьому відношенні першочергову увагу слід приділити постачанню медикаментів для лікування туберкульозу (пункт 51);
- невідкладно запровадити ефективний план контролю і боротьби з туберкульозом, керуючись належним чином рекомендаціями, виробленими з цього питання ВОЗ і міжнародним Комітетом Червоного Хреста (пункт 51);
- невідкладно вжити всіх необхідних заходів з тим, щоб пенітенціарні установи України могли суворо дотримуватися різних регламентованих норм, передбачених для меню (пункт 52);
- контролювати, щоб для приготування їжі не використовувались непридатні для споживання продукти харчування (пункт 52);

коментарі

- стосовно відповідальності за охорону здоров'я у пенітенціарних установах, треба знову звернути увагу на рекомендації, вміщені в пунктах 141 і 142 першої доповіді КЗК (пункт 44);
- з огляду на сьогоднішню економічну ситуацію, не слід було б забороняти посилки в якості дисциплінарного стягнення, а також треба переглянути список харчових продуктів, які заборонені в колонії № 85 (пункт 52).

6. Дисципліна та карцерний режим

рекомендацій

- стосовно умов тримання в карцерах Харківського СІЗО, треба звернути увагу на рекомендації, що були зроблені в пункті 164 першої доповіді КЗК (пункт 53);
- усунути недоліки, викладені у пункті 53 цієї доповіді, стосовно матеріального стану камер штрафного ізолятору і приміщень камерного типу в Бучанській колонії № 85 (пункти 53 і 54);
- надати можливість читати засудженим, які перебувають в штрафному ізоляторі колонії № 85 (пункт 53);

- переглянути режим ізоляції засуджених у колонії № 85 з тим, щоб надати їм можливість займатися різними формами активної діяльності (пункт 54);
- покласти кінець практиці підстригання наголо засуджених, які перебувають в штрафному ізоляторі колонії № 85 (пункт 55).

запити стосовно інформації

- детальна інформація про правові підстави ізоловання засудженого та про існуючі процедурні гарантії: чи поінформовано засудженого, якого покарано ізолованням, про мотиви такого засобу покарання, чи має він можливість висловити свою точку зору або подати оскарження з цього приводу? (пункт 54).

Рада Європи
CPT/Inf (2002) 23
неофіційний переклад

*Доповідь Уряду України за результатами візиту
до України Європейського Комітету з питань
запобігання катуванням чи нелюдському
або такому, що принижує гідність, поводженню
чи покаранню (КЗК)
10–26 вересня 2000 року*

ДОДАТОК І
СПИСОК РЕКОМЕНДАЦІЙ, КОМЕНТАРІВ
ТА ЗАПИТІВ СТОСОВНО ІНФОРМАЦІЇ

(витяг)

I. СПІВРОБІТНИЦТВО

рекомендацій

- забезпечити, щоб старше керівництво та персонал утримувались від загроз на адресу ув'язнених напередодні візиту делегації Комітету (пункт 10).

коментарі

- КЗК сподівається, що українські органи державної влади мають вжити відповідних кроків у напрямку забезпечення того, щоб вказане право Комітету було чітко роз'яснене всім відповідальним особам (пункт 7).
- КЗК хоче підкреслити важливість того, щоб держави-сторони Конвенції призначали зв'язкових офіцерів, які мали б повноваження швидко та ефективно втручались у ситуацію в будь-який час (пункт 11).

запити стосовно інформації

- стосовно точних критеріїв для переведення ув'язненого-громадянина України до військової гауптвахти Чорноморського флоту Росії (пункт 9);
- про вжиті українськими органами влади заходи для забезпечення у майбутньому гарантованого негайногого доступу делегації КЗК до

- буль-якої особи, позбавленої волі рішенням української влади, в тому числі й до осіб, які перебувають у згаданих вище гауптвахтах (пункт 9);
- про нагляд з боку Генеральної прокуратури України та інших незалежних органів за тим, щоб умови тримання на військовій гауптвахті Чорноморського флоту Росії відповідали українським правовим нормам та щоб було забезпечено дотримання основних прав (наприклад, побачення з рідними та адвокатом) (пункт 9).

ІІ. ФАКТИ, ВСТАНОВЛЕНІ ПІД ЧАС ВІЗИТУ, ТА ЗАПРОПОНОВАНІ ЗАХОДИ

A. Установи міліції

1. Попередні зауваження

рекомендації

- українським органам влади із вимогою негайно переглянути законодавство та практику з огляду на цю основну проблему – перебування в попередньому ув'язненні (пункт 17).

2. Катування та інші форми жорстокого поводження

рекомендації

- нагадати персоналу установ міліції через офіційну заяву на найвищому політичному рівні, що вони мають поважати права осіб, яких тримають під вартою в їхніх установах, і що жорстоке поводження з цими особами буде суворо каратися. В цій заяві слід зробити особливий наголос на ключовій ролі старших офіцерів-керівників та на нагляді за діяльністю міліції на всіх рівнях (пункт 22);
- запровадити концепцію прав людини до практичної професійної підготовки для поведінки в ситуаціях з підвищеним ризиком порушення прав людини, якими є затримання та допит підозрюваних (пункт 23);
- вжити відповідних заходів з метою забезпечити кожному підозрюваному у кримінальному злочині, який перебуває в установах міліції, зустріч з прокурором, відповідальним за прийняття рішення про їхнє тримання під вартою чи звільнення (пункт 24);
- дати вказівку прокурорам з тим, щоб незалежно від того, в який час звертається відповідна особа з оскарженням жорстокого поводження з боку працівників міліції, вони (прокурори) повинні негайно вимагати проведення судово-медичної експертизи відповідної особи, незалежно від наявності чи відсутності видимих ушкоджень. Більше того, навіть у разі відсутності скарги про жорстоке поводження про-

- курор повинен вимагати проведення судово-медичної експертизи та поінформувати відповідного прокурора про те, чи є підстави вважати, що особа, з якою він зустрівся, могла б бути жертвою жорстокого поводження (пункт 25);
- з липня 2001 року, вищезгадані рекомендації мають бути адресовані з врахуванням змін – суддям (пункт 25);
 - після медичного огляду має бути зроблений запис, в якому повинно бути вказано:
 - i) кількість скарг, заявлених особами, у відношенні до яких може проводитися медичне обстеження (разом з описом стану здоров'я таких осіб та всіх скарг про жорстоке поводження);
 - ii) перелік об'єктивних медичних результатів, встановлених в результаті обстеження;
 - iii) висновки лікаря у світлі пунктів i) та ii) (пункт 26);
 - на вимогу затриманої особи лікар має надати йому/їй довідку щодо наявних ушкоджень (пункт 26);
 - припинити практику, коли затриманих осіб з наявними ушкодженнями відмовляються приймати до ITT і повертають до районного відділу міліції, звідки цих осіб надіслали, в разі, коли міліція не надає відповідної медичної довідки про наявні ушкодження (пункт 26);
 - повернення у'язнених до установ міліції здійснювалося лише з дозволу уповноваженого прокурора/судді і лише в абсолютно необхідних випадках (пункт 27);
 - щоб позбавлених волі чи затриманих осіб обшукував персонал відповідної статі і щоб обшук, який передбачає роздягання, проводився не в полі зору персоналу або решти у'язнених іншої статі (пункт 28).

коментарі

- для того, щоб це мало ефект у запобіганні жорстокому поводженню, прокурори мають без попереджень відвідувати установи міліції, перевіряти камери а також проводити бесіди один-на один із затриманими (пункт 29).

запити стосовно інформації

- стосовно сучасних критеріїв відбору персоналу (пункт 23);
- коментарі українських органів державної влади про розвиток більш прогресивних методів розслідування злочинів (пункт 23).

3. Гарантії проти жорстокого поводження з позбавленими волі особами

рекомендацій

- забезпечити в повній мірі здійснення права затриманих міліцією осіб негайно поінформувати близьких родичів про ситуацію, в якій вони опинились (пункт 33);

- негайно вжити необхідних заходів з тим, щоб гарантувати кожній затриманій міліцією особі право на адвоката від самого моменту затримання. Доступ до адвоката не повинен залежати від дозволу слідчого, адвокат також повинен мати змогу зустрітися із затриманим наодинці (тобто, не в присутності слідчого чи офіцера міліції) (пункт 34);
- вжити необхідних заходів з метою запровадження стабільної право-вої основи в питанні доступу до лікаря (пункт 36);
- виробити замітку, в якій в доступному вигляді будуть викладені права затриманих, і про те, щоб регулярно надавати таку замітку усім затриманим особам відразу ж після затримання (пункт 37);
- негайно розробити інструкцію/кодекс про проведення допиту (пункт 38);
- забезпечити негайне реєстрування факту тримання будь-якої особи в установах міліції, незалежно від причини та часу затримання (пункт 39).

коментарі

- українським органам державної влади пропонується використати можливість, яку вже було запропоновано в 1998 році, і ввести єдиний повний реєстр для кожної особи, яку тримають під вартою в установі міліції; в цьому реєстрі мають бути відображені всі аспекти тримання особи та всі дії, що пов’язані з цим фактом (пункт 39).

запити стосовно інформації

- роз’яснення стосовно практичного застосування системи правової допомоги в Україні (пункт 35).

4. Умови тримання

рекомендації

- щоб усі камери в районних відділах міліції були належним чином освітлені (штучним та денним світлом), вентильовані, та щоб як камери, так і туалетні приміщення утримувались у задовільному чис-тому і відремонтованому стані (пункт 45);
- щоб усі особи уночі були забезпечені:
- чистим матрацом та ковдрою;
- основними предметами особистої гігієни (милом, рушником) (пункт 45);
- щоб кожна затримана особа мала постійний доступ до питної води, а в разі, коли таку особу затримано більше, ніж на декілька годин – щоб цій особі було надано їжу (пункт 46);
- негайно вжити наступні заходи з тим, щоб забезпечити:
 - i) забезпечити, щоб особи, яких тримають в ITT:
 - були забезпечені предметами особистої гігієни та мали щодня можливість вмиватися;

- мали можливість приймати теплий душ по прибутті до ІТТ та щонайменше раз на тиждень протягом часу їх перебування;
 - отримали необхідні засоби для того, щоб їхня камера була чистою та мала належні санітарні умови;
 - мали дозвіл отримувати посилки від моменту поміщення їх до ІТТ.
- ii) забезпечити, щоб особи, які перебувають в усіх ІТТ, отримували літературу (якщо установа не має бібліотеки, дозволити отримання газет чи книг від родичів);
- iii) переглянути законодавство та підзаконні акти а також практику щодо контактів затриманих із зовнішнім світом (пункт 57);
- щоб всіх осіб, які прибули до ІТТ, належним чином оглянув кваліфікований медичний працівник (пункт 57);
- вживати превентивні заходи з метою забезпечення медичного обслуговування та належного рівня загальної гігієни в ІТТ (пункт 57);
- коментарі
- камери, менші за площею від 4 m^2 , не є придатними для тримання осіб впродовж ночі (пункт 45).

запити стосовно інформації

- детальну інформацію про умови тримання у відремонтованому ІТТ м. Вінниці, а саме про кількість камер, про їхній розмір, кількість затриманих осіб, на яку розрахований ІТТ, обладнання, санітарні приміщення, розмір і розміщення двориків для прогулянок, тощо (пункт 47);
- більше інформації про ці експериментальні камери, як тільки вони будуть введені в експлуатацію (якою є кількість місць та хто в них буде перебувати), а також інформацію про розклад проведення ремонтних робіт інших камер (пункт 48);
- про затверджений графік зняття захисних жалюзі з вікон камер в ІТТ (пункт 54);
- щодо критеріїв, за якими було обрано рівень освітлення в 75 люкс (пункт 54);
- детальну інформацію про виконання на практиці інструкцій від 15 вересня 2000 року про санітарні та технічні умови в ІТТ та про організацію харчування затриманих (пункт 54);
- підтвердження того, що Донецький ІТТ більш не використовується для тримання пацієнтів, які проходять психіатричну експертизу у розташованому неподалік центрі (пункт 57).

В. Установи Державного департаменту з питань виконання покарань

1. Попередні зауваження

рекомендації

- вжити заходів для вироблення послідовної політики, спрямованої на подолання проблеми переповнення камер в українській пенітенціарній системі. Діючи таким чином, до уваги необхідно взяти принципи, що викладені в рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № R (99) 2 стосовно переповнення тюрем та зростання числа спецконтингенту (пункт 59);
- якомога скоріше збільшити сучасний стандарт площі на одного зарученого ($2,5 \text{ m}^2$) (пункт 59);
- якомога скоріше відмовитись від використання камер площею меншою, ніж 6 m^2 (пункт 59);
- запровадити спеціальні заходи з тим, щоб надати роботу як засудженим особам, так і тим, хто перебуває під слідством чи арештом (пункти 61, 85 та 100);
- докласти зусиль для розвитку програм освіти та професійної підготовки в усіх пенітенціарних установах (пункт 61).

коментарі

- беручи до уваги фінансові труднощі, необхідно вжити заходів задля покращення самозабезпечення тюрем, наприклад, через підтримку сільськогосподарського виробництва (пункт 60).

запити стосовно інформації

- щодо правової реформи, яка відбувається (про Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси, Закон про виконання покарань) (пункт 59).

2. Жорстоке поводження

рекомендації

- органам державної влади всіх рівнів (центральної, регіональної та місцевої) розробити чіткі вказівки про те, що будь-які форми жорстокого поводження з ув'язненими особами є неприйнятними, і в разі їх застосування будуть суверо каратись (пункт 63);
- провести ретельне розслідування стосовно методів, що використовуються у Вінницькій тюрмі №176 відділом управління режиму та охорони під час його агресивних дій всередині установи (пункт 63);

- слід переглянути практику, яка спостерігалась у Сімферопольському СІЗО №15, коли дорослого засудженого поміщували до камери неповнолітніх (пункт 64);
- розробити комплексний план, спрямований на подолання насильства та залякування між самими засудженими (пункт 65).

запити стосовно інформації

- про результати розслідування, що було ініційоване начальником Сімферопольського СІЗО № 15, про що йдеться у пункті 62, а також про всі вжиті заходи (пункт 63).

3. Засуджені до довічного позбавлення волі

рекомендації

- негайно вжити заходів, щоб забезпечити усім засудженим до довічного ув'язнення:
 - щонайменше одну годину прогулянки на свіжому повітрі протягом доби;
 - збільшення кількості та частоти посилок, зокрема, продуктових;
 - скасування заборони на візити. У майбутньому проект закону, що є на розгляді в Парламенті, має зрівняти права на візити засуджених до довічного ув'язнення та засуджених осіб, що перебувають у колоніях (пункт 73);
- вжити заходів, з тим щоб:
 - забезпечити адекватний доступ до натурального світла в усіх камерах, де утримують засуджених до довічного ув'язнення;
 - переглянути систему постійного освітлення вночі;
 - надати засудженим до довічного ув'язнення більше можливостей займатись діяльністю поза межами камери та контактувати з людьми (пункт 73);
- не використовувати в майбутньому камеру площею біля 4 м² у шостій секції Донецького СІЗО (пункт 73);
- врахувати всі викладені в пункті 75 фактори у політиці тримання засуджених до довічного ув'язнення і режимі, який буде передбачено для цієї категорії (пункт 75);
- заохочувати тюремний персонал спілкуватися і розвивати позитивні стосунки з цією категорією засуджених (пункт 75);
- вжити негайних заходів з метою перегляду існуючої практики надівати наручники на ув'язнених щоразу, як їх виводять з камери, або коли туди заходить персонал (пункт 76);
- вжити негайних заходів для забезпечення жінкам, яких засуджено до довічного ув'язнення, умов тримання, що не принижують їхньої

людської гідності. Зокрема, принциповим є те, що вони мають бути поміщені окрім від чоловіків, яких тримають в цьому ж закладі. Персонал, який має справу з засудженими жінками, має бути переважно жіночої статі, відповідним чином мають бути забезначені специфічні потреби гігієни засуджених жінок (пункт 77).

коментарі

- КЗК виловлює сподівання про те, що матеріальні умови тримання у нових відділеннях для засуджених до довічного ув'язнення у Вінницькій та Житомирській тюряма будуть відповідати як інструкції від 6 травня 2000 року, так і рекомендаціям Комітету, що наведені в пункті 73 (пункт 74).

запити стосовно інформації

- інформацію щодо прогресу у питанні перегляду справ осіб, які все ще залишаються засудженими до смертної кари, з метою привести вироки у відповідність до нового законодавства (пункт 66);
- інформацію щодо дат відкриття двох відділень у Вінницькій тюрмі №176 та Житомирській тюрмі №179, можливу кількість місць та числа засуджених, які там можуть бути там розміщені (пункт 68);
- інформацію про кількість жінок, засуджених до довічного позбавлення волі в Україні, про місця, де вони перебувають в ув'язненні та про умови їх тримання (пункт 77).

4. Засуджені, що знаходяться на спеціальному режимі

рекомендації

- в негайному порядку переглянути умови тримання засуджених, що знаходяться на спеціальному режимі:
 - необхідно негайно вжити заходів з метою усунення найбільш разючих недоліків в матеріальних умовах: покращити доступ натурального світла (зняти назавжди решітки), штучне освітлення, вентиляцію, ліжка, предмети гігієни та миючі засоби, докласти зусиль задля зменшення переповнення камер у Вінницькій тюрмі. Також необхідно збільшити кількість та частоту отримання передач, зокрема, продуктових, які ув'язнені можуть отримати в тюрмі;
 - засудженим, що знаходяться на спеціальному режимі, слід забезпечити можливість займатись різного виду діяльністю (роботою, фаховою підготовкою, навчанням, спортом, тощо), а також необхідно вжити заходів щоб зрівняти їхні права на візити і кorespondenцію з правами засуджених, які відбувають покарання в колоніях. У разі необхідності, слід виробити відповідні підзаконні акти (пункт 80);

запити стосовно інформації

- детальний перелік правил, що регулюють різні форми поміщення на спеціальний тюремний режим та засоби оскарження такого засобу покарання, які є в розпорядженні засуджених (пункт 78).

5. Умови тримання засуджених у юрисдикціях загального режимурекомендацій*Бучанська виправна колонія № 85*

- приділити першочергову увагу виконанню програми ремонту у колонії № 85 (пункт 84);
- у найближчому майбутньому зовнішнє туалетне приміщення третього блоку не повинне використовуватися і має бути замінене належним санвузлом (пункт 84);
- зосередити зусилля на розвитку діяльності (ув'язнених) у Бучанській колонії № 85 (пункт 85).

Сімферопольський СІЗО № 15

- вжити заходів, щоб забезпечити:

- всіх ув'язнених (чоловіків і жінок) відповідно кількістю засобів особистої гігієни та засобами для прибирання камер, а також відповідними умовами для прання одягу;
- кожного ув'язненого окремим ліжком чи спальним місцем;
- щоб матеріальні умови в обох блоках якомога скоріше зрівнялися з умовами, які є в жіночій секції та секції для неповнолітніх в тому, що стосується доступу до денного світла (зняти захисні жалюзі з вікон), штучного освітлення, вентиляції ті частоти (пункт 93);
- приділити першочергову увагу розвиткові програм діяльності для неповнолітніх з тим, щоб надати їм змогу оволодіти навчальною програмою в повному обсязі, займатись з ними рекреативними та іншими формами діяльності з метою спрямовувати їх на майбутню інтеграцію до суспільства; фізичне виховання має стати важливою частиною такої програми (пункт 93);
- було знайдено можливість хоч по мінімуму займатись рекреативною та спортивною діяльністю з дорослими ув'язненими (пункт 93);
- переглянути проекти двориків для прогулянок з метою їх розширення (пункт 93).

Колонія № 52 в Єнакієво

- вжити необхідних заходів з метою усунення зазначених в пункті 96 недоліків у двох будівлях камерного типу (пункт 97);

- забезпечити, щоб взимку камери обігрівались належним чином, а також, щоб вікна були належним чином засклени; ці вимоги стосуються всіх пенітенціарних установ України (пункт 97);
- негайно вжити заходів для забезпечення всім засудженим, яких тримають у приміщеннях камерного типу, доступу до існуючих програм діяльності (роботи, професійної підготовки, культурної діяльності, спорту, тощо) на рівних умовах із засудженими, які перебувають в житлових приміщеннях; Якщо це необхідно, слід запровадити необхідні регулятивні норми (пункт 100);
- докласти більших зусиль для розвитку різних видів діяльності в колонії (пункт 100);
- переглянути проекти двориків, що використовуються для прогулянок засудженими у приміщеннях камерного типу, з метою їх розширення (пункт 100);
- зробити зусилля у напрямку подальшого розвитку відповідної підготовки до звільнення (пункт 102).

коментарі

- відносно Бучанської колонії № 85 українським органам державної влади пропонується бути послідовними в їхніх зусиллях по забезпеченю засуджених необхідними засобами гігієни та переглянути правила прання їхніх речей.

(пункт 83):

- з огляду на зменшення перенаселення в *Сімферопольському СІЗО № 15* необхідно впроваджувати більш повну програму зайнятості ув'язнених. Увага привертається до завдань, що розраховані на перспективу, які визначені в пунктах 130 і 33 доповідей за 1998 та за 1999 рік і мають безпосереднє відношення до всіх СІЗО (пункт 93);
- в колонії № 52 в Єнакієво ситуація, що описана в другому підпункті пункту 98, повинна бути негайно змінена (пункт 98).

запити стосовно інформації

- підтвердження того, що всі захисні жалюзі були зняті з вікон двох приміщень камерного типу в колонії № 52 (пункт 97);
- коментарі українських органів державної влади щодо чисельних скарг від засуджених стосовно того, що виробнича норма є нереально високою, а в разі її невиконання засуджені зовсім не отримують зарплатні (пункт 101).

6. Служби охорони здоров'я

рекомендації

- українським органам державної влади докласти зусиль для вироблення широкомасштабної політики з питань медичного обслуговування у тюрях з урахуванням принципів, які визначені КЗК у третьій Генеральній доповіді (див. документ КЗК/Inf (93) 12), а також в рекомендації Комітету міністрів № R(98) 7 стосовно етичних і організаційних аспектів охорони здоров'я у тюрях (пункт 103);
- вжити необхідних заходів для забезпечення достатнього постачання до пенітенціарних установ належних медикаментів; найголовнішу увагу слід приділити постачанню медикаментів для лікування туберкульозу (пункти 104, 106 та 111);
- має бути збільшена кількість фельдшерів служби медичного обслуговування в Бучанській колонії № 85 а також слід докласти зусиль для збільшення кількості лікарів (пункт 105);
- якомога скоріше заповнити вакантні посади лікарів і фельдшерів в Сімферопольському СІЗО № 15 (пункт 106);
- негайно переглянути питання про обслуговування жінок гінекологом в Сімферопольському СІЗО № 15 (пункт 106);
- в колонії № 52 забезпечити присутність стоматолога протягом повного робочого дня а також підготувати розпорядження для того, щоб з'явився психіатр; необхідно також збільшити кількість фельдшерів (пункт 107);
- негайно вжити заходів для забезпечення в колонії № 52 постачання необхідного обладнання і медикаментів для медичної служби (пункт 107);
- в колонії № 52 необхідно виправити недоліки, які КЗК спостерігав у лазареті та медичному ізоляторі (пункт 107);
- забезпечити в усіх пенітенціарних установах, щоб кожний ув'язнений, який прибуває до установи, був належним чином обстежений та вислуханий лікарем якомога скоріше після його/її прибуття; окрім виняткових випадків, медичне обстеження має проводитися у день прийому до установи, особливо якщо це стосується СІЗО (пункт 108);
- щоб усі медичні обстеження ув'язнених (незалежно від часу їх проведення – під час прибуття чи в інший час – та незалежно від категорії ув'язнених) проводилися таким чином, щоб тюремний персонал не міг почути розмову між лікарем та ув'язненим, а також – якщо тільки лікар не попросить про це спеціально – не міг спостерігати за таким оглядом; таке правило необхідно застосовувати і під час лікування ув'язнених (пункт 110);
- українським органам державної влади забезпечити, щоб пенітенціарна система була спроможна забезпечити виконання політики ефектив-

- ного виявлення та боротьби з туберкульозом у відповідності до рекомендацій, що вже були надані КЗК (пункт 111);
- щоб усі туберкульозні хворі мали змогу проводити щодня щонайменше одну годину на свіжому повітрі (пункт 112).

запити стосовно інформації

- про заходи, які були вжиті за ініціативою Міністерства охорони здоров'я, з метою більш тісного залучення Міністерства охорони здоров'я до медичного обслуговування спецконтингенту в тюрмах (пункт 103);
- про вжиті заходи задля покращення матеріальних умов у камерах 99, 100, 101 і 112 у туберкульозному відділенні Сімферопольського СІЗО № 15, а також у камерах для таких пацієнтів у Вінницькій тюрмі № 176 (пункт 112).

7. Інші питання

рекомендації

- негайно забезпечити, щоб надані ними інструкції стосовно надання ув'язненим, яких поміщено до ШІЗО, щоденної годинної прогулянки виконувалися в усіх установах (пункт 116);
- ув'язнені в ШІЗО мають бути забезпечені матеріалами для читання (пункт 116);
- ув'язнені в ШІЗО мають бути забезпечені матеріалами для читання (пункт 117);
- виправити чисельні недоліки, пов'язані з описаними в пункті 117 матеріальними умовами тримання в ШІЗО. Першочерговою задачею має бути проблема доступу до денного світла (пункт 117);
- ув'язнені в ШІЗО повинні мати змогу приймати душ, як мінімум, один раз на тиждень (пункт 117);
- викладені в пункті 117 рекомендації мають бути застосовані також і по відношенню до ув'язнених, яких тримають на суворому камерному режимі – в приміщеннях камерного типу (ПКТ) (пункт 118);
- в негайному порядку переглянути застосування режиму ПКТ, щоб гарантувати, що усі ув'язнені, яких це стосується, мали змогу займатись змістовою діяльністю та мати короткострокові побачення. У разі необхідності слід підготувати відповідні документи – підзаконні акти (пункт 119);
- питання про листування та побачення заарештованих засуджених має бути переглянуте в світлі зауважень, які були зроблені в пункті 121 (пункт 121);
- збільшити якомога швидше, наскільки це дозволяє ситуація, площу приміщень для короткотривалих візитів (пункт 123);

- забезпечити заарештованим та засудженим особам конфіденційний доступ до органів державної влади, у чий компетенції знаходиться розгляд скарг, а також у відповідності до взятих зобов'язань - доступ до міжнародних органів. У разі потреби слід вжити практичних заходів задля забезпечення конфіденційності передачі скарг (пункт 124);
- щоб прокурори отримали вказівку для найповнішого використання повноважень, якими вони наділені, під час проведення перевірок (регулярних і таких, що здійснюються без попередження) пенітенціарних установ (пункт 125);
- переглянути умови транспортування засуджених по Україні у світлі зауважень, зроблених в пунктах 129 та 130. Негайно слід вжити наступних заходів щодо:
 - значного зменшення максимальної кількості засуджених у відділеннях спеціального вагону: у відділенні площею 3,5м² може знаходитись не більше шести осіб, а у відділенні площею 2 м² – не більше трьох осіб;
 - забезпечення засуджених під час перевезення питною водою, а в разі тривалого перевезення - їжею;
 - не допущення використання відділень розміром 0,5 м² у фургонах для перевезення засуджених

(пункт 131)

коментарі

- українським органам державної влади пропонується переглянути умови здійснення візитів з тим, щоб якомога швидше створити умови для того, щоб заарештовані та засуджені проводили побачення у більш відкритих умовах (пункт 123).

запити стосовно інформації

- стосовно критеріїв відбору персоналу і підготовки персоналу (тривалість, зміст), а також стосовно того, чи має персонал, який вже працює, можливість проходити перепідготовку, і якщо так, то в якому обсязі (пункт 113);
- коментарі українських органів державної влади з приводу частого поміщення ув'язнених до ШІЗО (пункт 115);
- коментарі українських органів державної влади з приводу ситуації, яка мала місце в колонії № 52, де одночасно використовується суворий камерний режим (ПКТ) і дисциплінарні камери (ШІЗО) (пункт 120);
- підтвердження про вжиті заходи щодо включення Президента КЗК до списку осіб, до яких можуть конфіденційно звертатись засуджені (пункт 124);

- коментарі українських органів державної влади з приводу, як видається, розбіжних положень на національному рівні, що регулюють право Уповноваженої Верховної Ради відвідувати місця позбавлення волі (пункт 126);
- коментарі українських органів державної влади з приводу практики частого переведення ув'язнених до інших камер чи секцій без попередження, що мало місце в колонії № 52 і Сімферопольському СІЗО № 15 (пункт 127);
- детальний звіт щодо вжитих заходів, спрямованих на зміну умов, в яких змушені перебувати впродовж тривалого часу транзитні ув'язнені у Вінницькій тюрмі № 176 (пункт 128).

С. Психіатричні установи

1. Попередні зауваження

рекомендації

- забезпечити негайну імплементацію нового Закону про психіатричне лікування від 22 лютого 2000 року (пункт 132).

коментарі

- КЗК сподівається, що українські органи державної влади тепер матимуть змогу провести чітке розмежування між пацієнтами, яких поміщено примусово і тими, які перебувають в психіатричних закладах добровільно (пункт 132).

запити стосовно інформації

- чітку інформацію про схему та оснащення нової палати в Кримській психіатричній лікарні № 1, а також про кількість місць в ній; Комітет також хоче отримати інформацію про місце знаходження пацієнтів відділень 6 та 16, яких не буде переведено до нової палати (пункт 134).

2. Електрошокова терапія (ЕШТ)

рекомендації

- скасувати практику застосування електрошокової терапії у застарілій формі (тобто, без анестезії та м'язових релаксантів) як у Кримській психіатричній лікарні № 1, так і в інших психіатричних установах України, де ЕШТ застосовується в такому вигляді (пункт 137);
- вжити необхідних заходів щодо забезпечення виконання усіх вимог, що викладені в пункті 138, з огляду на проведення ЕШТ (пункт 138).

3. Персонал

рекомендацій

- в першу чергу, намагатися збільшити у Вінницькій психіатричній лікарні № 2 кількість психіатрів та професіоналів-терапевтів; окрім того, має бути в якнайкоротший термін заповнена вакантна посада соціального працівника у відділенні посиленого режиму безпеки (пункт 140).

запити стосовно інформації

- щодо кількості лікарів (психіатрів і терапевтів), середнього медичного та іншого персоналу у Вінницькій психіатричній лікарні № 2, підготовленого для лікування та реабілітаційної діяльності (пункт 141).

4. Умови проживання пацієнтів

рекомендацій

- переглянули положення про фінансову підтримку Вінницької психіатричної лікарні № 2 з тим, щоб в терміновому порядку завершити всі необхідні ремонтні роботи по облаштуванню даху та приміщення (пункт 143);
- забезпечити, щоб усі психіатричні лікарні мали достатнє фінансування для забезпечення пацієнтам харчової норми, визначеної Міністерством охорони здоров'я (пункт 145);
- щоб у новому відділенні Кримської психіатричної лікарні № 1 було вжито заходів для того, щоб пацієнти мали можливість одягати на ніч відповідний одяг; слід також потурбуватись, щоб через відповідні інтервали була забезпечена заміна одягу та натільної білизни пацієнтів (пункт 146).

коментарі

- КЗК пропонує українським органам державної влади вжити відповідних заходів з тим, щоб покращити в подальшому умови проживання пацієнтів у Вінницькій психіатричній лікарні № 2 (пункт 144);
- КЗК висловлює сподівання, що в новому відділенні Кримської психіатричної лікарні № 1 матеріальні умови перебування пацієнтів відповідатимуть критеріям, що викладені в пункті 142 (пункт 146).

5. Лікування

рекомендацій

- вжити необхідних заходів, щоб розширити лікувальну та реабілітаційну діяльність пацієнтів у світлі вищезазначених зауважень, а також забезпечити, щоб для кожного пацієнта був розроблений індивідуальний план лікування (пункт 149);

- зробити кроки у напрямку забезпечення усіх пацієнтів, чий стан здоров'я це дозволяє, щоденною прогулянкою на свіжому повітрі тривалістю щонайменше одна година у відведеніх для цього місяцях (пункт 149);
- негайно вжити необхідних заходів з тим, щоб забезпечити достатню підтримку відповідними медпрепаратами (для лікування як психіатричних, так і соматичних захворювань), як того вимагає закон (пункт 150);
- загальна рекомендація, що викладена вище в пункті 104 стосовно постачання медпрепаратів для лікування туберкульозу, застосовується з відповідними змінами і до психіатричних лікарень (пункт 151).

коментарі

- завданням на перспективу має стати відхід від попередньої практики поміщення пацієнта до лікарні та його лікування лише медикаментами і створення терапевтичного середовища, до складу якого входить тиме трудотерапія і психо-соціальний вплив (пункт 149).

запити стосовно інформації

- коментарі від українських органів державної влади з приводу оподаткування гуманітарної допомоги (пункт 150);
- коментарі українських органів державної влади з приводу застосування інсульнової терапії у Вінницькій психіатричній лікарні № 2 та чітку інформацію про існуючі інструкції щодо використання інсульнової терапії, в тому числі і в разі згоди пацієнта (пункт 152).

6. Засоби гамування

рекомендації

- кожна із стадій застосування гамування пацієнта за допомогою фізичних засобів має бути записана (додатково до записів в «медичних документах») в окремому журналі для записів, який має вестись спеціально задля цього. В записі має бути інформація про час, коли розпочали і закінчили застосовувати засіб гамування, обставини конкретного випадку, мотиви застосування засобу, прізвище лікаря, який видав наказ про застосування або затвердив його застосування, а також детальний перелік всіх ушкоджень, яких зазнав пацієнт чи персонал (пункт 155);
- щоб персонал в усіх психіатричних закладах отримав підготовку з питання як неконтактних методів, так і методів фізичного гамування у випадках, коли вони мають справу із збудженими чи буйними пацієнтами (пункт 156).

запити стосовно інформації

- отримати копію правил, що розроблені Міністерством охорони здоров'я, стосовно використання гамівних засобів (на які робиться посилання в розділі 8 Закону про психіатричне лікування) (пункт 155).

*7. Гарантії у разі примусового тримання*рекомендацій

- щоб будь-який відхід від цього базового принципу вільної та поінформованої згоди на лікування застосувався лише за чітко визначених виняткових обставин (пункт 160);
- запровадити для пацієнтів психіатричних установ та членів їхніх родин інформаційний буклет з описом функціонування установи та з визначенням прав пацієнта (пункт 162).

коментарі

- КЗК сподівається, що статті 30 та 31 Закону про психіатричну допомогу в повній мірі знайдуть практичне застосування (пункт 163).

D. Військові гауптвахтирекомендацій

- щоб на всіх військових гауптвахтах:
 - кожен військовослужбовець, який має провести ніч в ув'язненні, без огляду на причину цього, був забезпечений чистим матрацом та ковдрою;
 - кожний військовослужбовець, якого тримають більше 24 годин, мав дозвіл щонайменше на одну годину прогулянки на свіжому повітрі;
- у Сімферопольському гарнізоні:
 - розширити дисциплінарні камери площею $3,5\text{ m}^2$ (бажано, як мінімум, до 6 m^2);
 - зменшити рівень заповнення камер з великою кількістю арештованих осіб;
 - забезпечити відповідний доступ денного світла до камер;
 - обладнати камери столами та відповідними місцями для сидіння (прикріпленими до підлоги, якщо це необхідно);
 - розширити можливості зайнятості військовослужбовців, яких тримають тривалі проміжки часу (як заарештованих, так і засуджених), поза межами камер;

(пункт 170);

- У Севастопольському гарнізоні виправити недоліки матеріального стану стосовно освітлення та вентиляції.

(пункт 170);

запити стосовно інформації

- стосовно просування запланованого будівництва нової військової гауптвахти у Севастополі (пункт 170);
- як забезпечуються гарантії, що викладені у пунктах 32-37 цієї доповіді відносно військовослужбовців, яких звинувачують у порушенні Статуту збройних сил (пункт 171);
- яким переліком гарантій супроводжується процедура дисциплінарного арешту (пункт 171).

*Доповідь Уряду України за результатами візиту
в Україну Європейського комітету з питань
запобігання катуванням чи нелюдському
або такому, що принижує людську гідність
поводженню чи покаранню (КЗК)
з 24 листопада по 6 грудня 2002 року*

ДОДАТОК I
ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДАЦІЙ, КОМЕНТАРІВ
І ЗАПИТІВ ІНФОРМАЦІЇ

I. СПІВРОБІТНИЦТВО

рекомендації

- нагадувати старшим офіцерам міліції й оперативним працівникам про обов'язки, узяті на себе Україною за Конвенцією, що заснувала Комітет запобігання катуванням і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (КЗК);
- працівникам міліції всіх рівнів беззастережно утримуватися від залякування затриманих до і після візитів делегацій КЗК;

коментарі

- у майбутньому органи влади України повинні завчасно забезпечувати КЗК повною інформацією, що стосується місця тримання осіб, позбавлених волі.

**II. ФАКТИ, ВСТАНОВЛЕНІ ПІД ЧАС ВІЗИТУ,
І ЗАПРОПОНОВАНІ ДІЇ**

A. Органи міліції

1. Попередні зауваження

рекомендації

- органи влади України мають підвищити рівень знань нового законодавства органами розслідування і прокурорами/суддями і заохочувати їх активно використовувати свої повноваження для застосуван-

ня запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту, до осіб, підозрюваних у вчиненні кримінальних злочинів;

- вжити заходів для викорінення практики, згаданої в п. 16. Затримання і допит осіб, підозрюваних у вчиненні кримінальних злочинів, повинні завжди проводитися в строгій відповідності до положень Кримінально-процесуального кодексу.

коментарі

- КЗК дуже сподівається, що нова процедура, введена в дію в грудні 2002 року (відповідно до якої при надходженні вимоги про переведення особи під контроль міліції керівник підрозділу, який проводить розслідування, і керівник СІЗО зобов'язані направити прокуророві, який контролює проведення даного розслідування, докладний рапорт, що обґрунтоває вимогу про переведення), буде формально включена в проект нового Кримінально-процесуального кодексу.

2. Катування й інші форми жорстокого звертання

рекомендації

- лист Колегії МВС від 15 травня 2001 року, адресований усьому персоналу міліції, має регулярно доводитися до відома персоналу, і в ньому повинно бути чітко зазначено, що зловживання не будуть терпимі, а будуть суверо каратися;
- Генеральна прокуратура України має направити директиви прокурорам, щоб ті зайняли більш активну позицію в боротьбі з поганим поводженням ізув'язненими. Кожна скарга на жорстоке поводження має всебічно розслідуватися. Більше того, дії прокурорів не повинні залежати від того, чи була подана офіційна скарга: вони повинні вживати необхідних заходів у кожному випадку, коли їм стає відомо про те, що людина могла одержати тілесні ушкодження, знаходячись під контролем працівників правоохоронних органів;
- суддя має письмово зафіксувати кожну заяву підозрюваної особи про жорстоке поводження з нею працівників міліції, негайно призначити судово-медичну експертизу і вжити необхідних заходів, що передбачають належне розслідування цих заяв. Такого підходу варто дотримуватись незалежно від того, чи є в потерпілого видимі зовнішні ушкодження. Крім того, навіть за відсутності формальної заяви про жорстоке поводження, суддя зобов'язаний призначити судово-медичну експертизу, коли існують інші підстави вважати, що особа, доставлена до нього, могла бути жертвою поганого поводження;

- особи, звільнені з-під варти міліції, але не доставлені до суду, повинні мати можливість пройти судово-медичну експертизу і одержати висновок лікаря, який пройшов відповідний курс навчання в галузі судової медицини;
- повністю припинити практику відмови в прийомі в IBC затриманих осіб з видимими тілесними ушкодженнями і повернення їх у районні відділи міліції, звідки ті прибули, якщо працівники міліції не можуть надати медичні висновки, у яких зафіковані ці ушкодження.

3. Основні гарантії проти поганого поводження

рекомендації

- вжити заходів щодо строгого дотримання на практиці положень статті 106 Кримінально-процесуального кодексу, що стосуються права затриманого повідомити близькому родичеві або іншій третій особі про те, що він перебуває під вартою в міліції;
- можливість відстрочити у виняткових випадках використання затриманим його права повідомити близькому родичеві або іншій третій особі про своє затримання необхідно чітко обмежити законом, забезпечити відстрочку належними гарантіями (наприклад, будь-яка затримка має бути письмово зафікована з відповідним обґрунтуванням і має бути схвалена суддею або прокурором) і строго обмежити в часі;
- змінити відповідні положення Кримінально-процесуального кодексу таким чином, щоб чітко передбачалося, що всі особи, позбавлені волі працівниками міліції, одержують доступ до адвоката з моменту позбавлення волі. До вступу в силу цієї зміни працівникам міліції мають бути надані точні інструкції про те, що у відповідності до статті 106 КПК особи, позбавлені волі, мають право на адвоката з моменту їхнього затримання, тобто з моменту, коли особа змушенна залишатися з працівником правоохоронного органу;
- підвищити поінформованість адвокатів з питань надання правової допомоги особам, позбавленим волі міліцією;
- належним чином повідомляти осіб, позбавлених волі, про можливість просити призначити їм адвоката;
- негайно вжити необхідних заходів для включення в законодавство права затриманої міліцією особи на доступ до лікаря;

- забезпечити всіх осіб, затриманих міліцією, пам'ятками, які коротко і ясно перелічують усі їхні права з моменту позбавлення волі. Пам'ятки мають бути видані на всіх необхідних мовах, а затриманих варто просити дати розписку про те, що їх проінформували про їхні права зрозуміло для них мовою;
- скласти кодекс проведення допитів з урахуванням зауважень, приведених у п. 34;
- негайно дати чіткі інструкції про те, що журнал реєстрації затримань має вестися акуратно, повно і розбірливо.

4. Умови затримання

рекомендації

- негайно покласти край практиці тримання осіб у районних відділах міліції протягом терміну, що перевищує кілька годин;
- ужити заходів до того, щоб усі камери в районних відділах міліції утримувалися в чистоті, мали достатнє освітлення і вентиляцію;
- усі затримані особи повинні мати безперешкодний доступ до питної води;
- усі відповідні державні установи мають забезпечити підтримку, у тому числі фінансову, зусиллям МВС з поліпшення умов утримання в ізоляторах тимчасового тримання (ІТТ);
- приділити першорядну увагу якнайшвидшому зняттю всіх віконних щитів у камерах ІТТ по всій країні і створенню прогулянкових двориків, досить просторих для того, щоб затримані могли займатися фізичними вправами;
- ужити заходів до того, щоб у тих ІТТ, у яких є прогулянкові дворики, затримані дійсно мали до них щоденний доступ протягом однієї години;
- в усіх ІТТ ужити негайних заходів, що передбачають:
 - забезпечення затриманих чистою постільною білизною, що регулярно віддається в прання;
 - забезпечення затриманих основними предметами особистої гігієни і надання їм можливість умиватися щодня (у тому числі приймати гарячий душ один раз у тиждень протягом усього періоду затримання);
 - забезпечення затриманих харчуванням у належний час;
- ужити заходів до того, щоб вбиральні в камерах були належним чином і послідовного відгороджені;

- в усіх ITT ужити заходів до забезпечення затриманих доступом до літератури;
- ужити заходів до того, щоб у камерах ITT не перевищувалися офіційні норми щільності заповнення і робилися зусилля до поступового їхнього зниження; потрібно прагнути до того, щоб довести корисну площину на одну людину, як мінімум, до 4 м²;
- після прибуття в ITT усім затриманим має бути проведений медичний огляд кваліфікованим працівником медичного підрозділу. Цей огляд має проводитися поза зоною видимості або чутності для персоналу ITT, якщо тільки медичний працівник не попросить присутності персоналу в тому або іншому конкретному випадку;
- усім ITT було б корисно мати постійного фельдшера;
- негайно забезпечити затриманому продовження лікування від туберкульозу в разі його переведення із СІЗО до ITT; очевидно, що це потребує тісної взаємодії між медперсоналом в установах Департаменту з питань виконання покарань і медперсоналом установ МВС;
- переглянути відповідні правила і практику щодо контактів із зовнішнім світом;

В. Іноземні громадяни, затримані за законодавством, що стосується іноземців

1. Попередні зауваження

запит інформації

- подальша інформація про розробку в даний час реформи, яка передбачає 6-місячний максимальний термін затримання до вирішення питання про депортацію;
- інформація про те, чи збираються органи влади України наділити суди повноваженнями приймати рішення про затримання іноземних громадян на термін, що перевищує 72 годин.

2. Жорстоке поводження

рекомендацій

- органи влади України мають дати абсолютно чіткі вказівки Прикордонній службі про те, що застосування при затриманні сили, не виправдано строгою необхідністю, неприпустимо, і що після того, як затриманий узятий під контроль, ніякого виправдання для його побиття бути не може (п. 53);
- почати розслідування за скаргами про жорстоке поводження прикордонників термінової служби з затриманими іноземними громадянами.

днями при їхньому затриманні або після їхнього прибуття в центр у Павшино з метою вимагання грошей або коштовних речей (п. 53).

3. Умови утримання

рекомендації

- негайно вжити всіх необхідних заходів у всіх ITT, що відвідала делегація КЗК, а якщо необхідно, і в інших ITT, де ситуація аналогічна, до того, щоб:
 - ITT мали адекватне освітлення (у т.ч. доступ денної світла), вентиляцію й опалення;
 - щільність заповнення житлових блоків/камер була знижена; завдання довести корисну площа на одного затриманого до 4 кв.м;
 - прийом їжі провадився в кімнатах, спеціально обладнаних для цієї мети;
 - кожен затриманий міг, щонайменше, раз у тиждень прийняти душ з достатньою кількістю гарячої води;
 - кожен затриманий мав основні предмети для належної особистої гігієни (мило, зубна щітка, зубна паста, рушники і т.п.) і щоб ці предмети поповнювалися з належною періодичністю;
 - затримані одержували необхідну кількість засобів для чищення для підтримання своїх камер/житлових блоків у чистоті відповідно до гігієнічних вимог;
 - кожен затриманий мав своє особисте ліжко.
- негайно вжити всіх необхідних заходів до того, щоб у ITT у пункті переходу в Чопі і Мукачеві всім затриманим дозволялося щодня проводити, як мініум, одну годину на прогулянковому дворику;
- вжити всіх необхідних заходів до поступового введення хоча б мінімального обсягу корисних занять для іноземних громадян, затриманих за законодавством, що стосується іноземців;
- використовувати приміщення ITT у Чопі винятково для коротких термінів затримання, якщо центр не може забезпечити проведення політики «відкритих дверей» з мінімальним обсягом корисних занять;
- забезпечити систематичне і регулярне відвідування медичними працівниками осіб, які утримуються в камерах у Мукачівському Центрі;
- увести систематичний медогляд затриманих після їхнього прибуття в ITT;
- у ITT скласти докладний план дій на випадок виникнення підозри щодо поширення туберкульозу, що включає заходи, які будуть вжити щодо захворілих осіб, у тому числі їхніх умов утримання;

- запровадити спеціальне навчання, з урахуванням критерій, викладених у п. 68, для тих співробітників, які будуть працювати в ІТТ для іноземних громадян.

4. Гарантії для затриманих іммігрантів

рекомендації

- негайно вжити всіх необхідних заходів до того, щоб дотримувалося законодавство, що стосується іноземців, щодо письмового повідомлення прокурора протягом 24 годин про затримання тієї або іншої особи і санкціонування прокурором затримання цієї особи на термін, що перевищує 72 години;
- вжити всіх необхідних заходів до того, щоб усі без винятку особи, затримані на підставі законодавства, що стосується іноземців:
 - мали право, з моменту їхнього затримання, повідомити про свою ситуацію родичеві або третій особі за їх вибором;
 - мали право на доступ до адвоката і право спілкуватися з адвокатом на всіх етапах судового розгляду;
 - могли, якщо необхідно, одержати допомогу кваліфікованого перекладача на різних етапах судового розгляду;
 - негайно інформувалися про свою ситуацію і свої права;
- систематично видавати всім затриманим, з моменту їхнього затримання, документ, що пояснює процедуру, яка їх стосується, і їхні права. Цей документ має бути надрукований усіма мовами, якими найчастіше говорять ті, кого затримують за законодавством, що стосується іноземців;
- переглянути юридичні положення, що стосуються обмежень за часом для подання заяв про надання статусу біженця;
- вжити необхідних заходів до того, щоб інформування органів влади тих країн, чиїми громадянами є особи, затримані за законодавством, що стосується іноземців, провадилося тільки за згодою цих осіб;
- негайно видати чіткі інструкції про те, що журнал реєстрації затримання має вестися акуратно, повно і розбірливо.

коментарі

- органам влади України пропонується продовжувати роботу з уstanовлення контактів між затриманими членами однієї родини.

запит інформації

- додаткова інформація про процедуру, що стосується вислання тієї або іншої особи з території України і способах оскарження розпоряд-

- ження про депортацію або відмови в задоволенні клопотання про надання статусу біженця;
- чи існує чинне положення про оскарження, що у всіх випадках зупиняє виконання оскарженого розпорядження;
 - які вжиті практичні заходи, щоб забезпечити відвідування іноземних громадян у ITT, а також телефонні контакти з ними;
 - чи всі ITT регулярно відвідуються прокурорами.

С. Установи Департаменту з питань виконання покарань

1. Попередні зауваження

рекомендацій

- забезпечити, щоб усі відповідні установи активно залучались до боротьби з переповненістю місць тримання під вартою шляхом застосування на практиці всіх заходів, передбачених у 2001 році. У першу чергу потрібно домогтися того, щоб до попереднього ув'язнення вдавалися лише у виняткових випадках і тільки на мінімальні терміни, що відповідають інтересам правосуддя, відповідно до принципів, викладених у «Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи»: рекомендація R(80) 11 відносно досудового тримання під вартою і рекомендація R(99) 22 щодо переповненості в'язниць;
- подвоїти зусилля, спрямовані на те, щоб ув'язнені одержували їжу, яка адекватна як за кількістю, так і за якістю;
- всім органам влади України, згаданим у Програмі 2002 – 2005 років по реформуванню і підтримці пенітенціарної системи, забезпечити якнайшвидше введення системи професійних занять, професійного навчання й освіти для ув'язнених. Ці заходи також повинні піти на користь затриманим, які очікують на рішення суду, і тим засудженим, котрі оскаржили свої вироки (п.п. 88 і 120).

2. Жорстоке поводження

рекомендацій

- провести незалежне і всебічне розслідування заяв, що стосуються залякування ув'язнених після відвідування делегацією КЗК, і заяв, що стосуються пошукових заходів у лютому-березні 2003 року; поінформувати Комітет про результати цього розслідування;
- необхідно ясно дати зрозуміти персоналові колонії № 14, що будь-які форми поганого поводження з ув'язненими неприпустимі, і таке поводження буде суверо каратися;

- змінити «Правила внутрішнього розпорядку у виправно-трудових колоніях» для того, щоб виключити практику доручення затриманим виконання завдань, пов’язаних із забезпеченням порядку і контролю.

3. Особливі категорії ув’язнених

рекомендації

- забезпечити довічно ув’язнених формою такого кольору, який би не принижував їхню людську гідність, і не допускати поміщення на форму ярликів, що стосуються їхньої вироку;
- забезпечити, щоб відповідно до інструкцій штучне освітлення в камерах довічно ув’язнених не залишалося включеним на ніч, крім тих випадків, коли це необхідно;
- подвоїти зусилля для забезпечення довічно ув’язнених роботою й іншими корисними заняттями за межами їхніх камер (спорт, освіта, дозвілля тощо);
- права на побачення довічно ув’язнених і ув’язнених, які знаходяться на тюремному режимі, зрівняти з правами ув’язнених у колоніях;
- переглянути права довічно ув’язнених і ув’язнених, які знаходяться на тюремному режимі, на одержання посилок;
- найвищого пріоритету слід надати запровадженню політики в’язничного менеджменту для довічно ув’язнених;
- негайно покласти край практиці надягання наречників, описаної в п. 102;
- переглянути у світлі положень, викладених у п. 105, практику частого переведення ув’язнених з однієї камери до іншої у в’язниці № 8 і, якщо необхідно, в інших пенітенціарних установах України;
- негайно вжити заходів – у тому числі, якщо необхідно, усунути будь-які існуючі юридичні перешкоди, – щоб виключити застосування строгого режиму тримання до ув’язнених, які очікують на рішення суду, і до ув’язнених, які утримуються під вартою до вступу вироку в законну силу.

<...>

5. Охорона здоров’я

рекомендації

- докласти всіх зусиль для того, щоб ужити всебічних заходів щодо боротьби з туберкульозом; у зв’язку з цим забезпечити постачання до пенітенціарних установ ліків для лікування туберкульозу в належній кількості і приділити першочергову увагу виконанню про-

- грами посиленого харчування для ув'язнених, які страждають на це захворювання;
- пропонувати ув'язненим пройти безкоштовне обстеження на ВІЛ (п. 125);
 - виконувати рекомендацію КЗК щодо фіксування тілесних ушкоджень, виявлених на ув'язнених, відповідно до п. 26 Звіту про візит КЗК у 2000 році;
 - негайно покласти край практиці одержання ув'язненими ін'єкцій через «віконце» у медсанчастині на очах у персоналу в'язниці. Медичні процедури повинні завжди провадитися в спеціально відведеніх для цієї мети кімнатах, поза зону чутності і видимості персоналу в'язниці, якщо тільки лікар або медсестра не попросять присутності персоналу в'язниці в тому чи іншому конкретному випадку;
 - довічно ув'язнених, які відбувають покарання в Житомирській в'язниці № 8 (і, якщо необхідно, у будь-якій іншій пенітенціарній установі країни) і потребують психіатричного лікування в спеціальній медичній установі, без невиправданої затримки перевести до такої установи.

6. Інші проблеми

рекомендації

- <...>
- негайно вжити заходів до того, щоб ув'язнені, поміщені в штрафний ізолятор (ШІЗО), мали можливість щодня займатися фізичними вправами на відкритому повітрі протягом однієї години й одержувати літературу;
 - терміново переглянути застосування покарання у вигляді поміщення в приміщення камерного типу, для того щоб ув'язнені у всій пенітенціарній системі мали право на побачення з близькими;
 - зняти заборону на передачу посилок ув'язненим, що утримуються в приміщеннях камерного типу, якщо необхідно, внести зміни у відповідні правила;
 - негайно забезпечити, щоб за «короткострокові» побачення не стягувалися які-небудь фінансові внески з ув'язнених або їхніх родичів;
 - виправити описані в п. 137 недоліки, що стосуються матеріальних умов, у яких проходять короткострокові побачення;
 - в усій пенітенціарній системі негайно забезпечити конфіденційний доступ усіх ув'язнених (як тих, що очікують на рішення суду, так і

- тих, що відбувають покарання) до національних і міжнародних органів, уповноважених приймати скарги, вживши практичних заходів, рекомендованих у Звіті КЗК про візит 2000 року, а саме: установити в доступних для ув'язнених місцях закриті на замок скриньки для скарг, що відкриваються конфіденційно спеціально призначеними особами; забезпечити ув'язнених конвертами;
- забезпечити ув'язнених пам'яткою, що пояснює, у які національні і міжнародні органи вони можуть звернутися, включаючи їхні адреси;
 - покласти край практиці систематичного використання загону, озброєного балончиками зі сльозогінним газом, у супроводі собаки, коли відкривають камери в спорудженнях № 1 СИЗО № 21;
 - у всіх пенітенціарних установах органам влади забезпечити, щоб сльозогінний газ застосовувався тільки у виняткових випадках, що вичерпно визначені, у відповідності до строгої процедури і під контролем;
 - у СИЗО № 1 у кабінки розміром близько 2 m^2 поміщати не більш однієї людини, а кількість людей, що поміщаються в кабінки розміром близько 9 m^2 , істотно знизити;
 - першорядну увагу приділити рішенню проблеми умов транспортування ув'язнених, з урахуванням рекомендацій, викладених у п. 131 Звіту КЗК щодо візиту 2000 року (п. 142).

D. Психіатричні установи

1. Попередні зауваження

запит інформації

- чи може особа, поміщена в психоневрологічну соціальну установу або спеціальний навчальний заклад, у будь-який час звернутися в суд, щоб заперечити своє поміщення туди, і якщо так, то за яких умов;
- статистичні дані про кількість випадків, у яких суди винесли рішення про незаконне поміщення в психоневрологічні соціальні установи або спеціальні навчальні заклади з моменту вступу в силу «Закону про психіатричну допомогу» у 2000 році.

2. Чернівецька обласна клінічна психіатрична лікарня

рекомендацій

- вжити всіх необхідних заходів для запобігання поганому фізичному поводженню з пацієнтами;
- переглянути штатний розклад у світлі зауважень, викладених у п.п. 149 і 150; зокрема, збільшити кількість кваліфікованих мед-

- сестер у психіатричних палатах, що працюють у вечірній і нічний час; якомога швидше взяти на роботу достатню кількість лікарів-фахівців з профзахворювань та істотно збільшити кількість психологів;
- заснувати відповідні вступні і поточні курси підвищення кваліфікації для допоміжного персоналу в Чернівецькій та всіх інших медичних установах України;
 - негайно вжити необхідних заходів для зменшення переповненості Чернівецької лікарні; для початку забезпечити, щоб у лікарні не знаходилося більше пацієнтів, ніж передбачено офіційними нормами, і докласти зусиль до поступового скорочення цих офіційних норм;
 - докласти зусиль до поступової заміни великих житлових блоків на приміщення меншої місткості і до надання кожному пацієнтові постійно доступного місця, у якому він міг би зберігати свої особисті речі;
 - відремонтувати санвузли в усіх палатах лікарні;
 - забезпечити одержання всіма психіатричними лікарнями достатнього фінансування, що передбачає одержання пацієнтами адекватного харчування по кількості і якості;
 - негайно вжити необхідних заходів для забезпечення Чернівецької лікарні та всіх аналогічних установ України необхідною кількістю ліків;
 - ужити необхідних заходів для забезпечення належним медичним устаткуванням такого підрозділу, як кабінет інтенсивної терапії Чернівецької лікарні; зокрема, у самий найближчий час забезпечити цей підрозділ кисневим апаратом і, принаймні, одним кардіографом та дефібрилятором;
 - переглянути практику електрошокової терапії з урахуванням зауважень, викладених у п. 159;
 - докласти зусиль до введення корисного дозвілля і занять спортом;
 - належним чином впровадити положення методичних вказівок, затверджених у 2001 році, стосовно ведення журналів для реєстрації заходів щодо ізолявання і застосування фізичної сили в усіх психіатричних лікарнях України, включаючи Чернівецьку лікарню;
 - негайно вжити необхідних заходів щодо ретельного дотримання розділів «Закону про психіатричну допомогу» 2000 року, які стосуються

- ються примусової госпіталізації, у всіх лікарнях України, де приймають пацієнтів, яких направляють примусово;
- строго застосовувати статтю 95 КК при продовженні госпіталізації осіб, які вважаються неосудними з погляду кримінальної відповідальності;
 - переглянути існуюче законодавство для забезпечення того, щоб суди систематично заслуховували осіб, які вважаються неосудними з погляду кримінальної відповідальності при вирішенні питання про госпіталізацію або продовження примусового лікування, якщо цьому не перешкоджають причини медичного характеру, підтверджені належним чином;
 - відступати від основного принципу вільної й інформованої згоди тільки у виняткових, чітко і строго передбачених випадках; якщо необхідно, внести відповідні зміни в «Закон про психіатричну допомогу»;
 - випустити пам'ятку, де пояснюється, як працює ця установа, і викладаються всі передбачені законом права пацієнтів, примусово спрямованих на лікування; видавати цю пам'ятку при прийомі до лікарні всім пацієнтам, а можливо, і їхнім родинам.

коментарі

- КПП схвалює використання електроенцефалограми при проведенні електрошокової терапії для контролю ефективності лікування;
- закликаємо органи влади України вжити необхідних заходів, щоб створити задовільні умови для занять пацієнтів на свіжому повітрі (тобто захищені від непогоди).

<...>

3. Психоневрологічна установа для жінок у Похоні

рекомендації

- вжити необхідних заходів, щоб суттєво поповнити колектив медсестер і прийняти на роботу фізіотерапевта;
- ужити необхідних заходів для забезпечення установи в Похоні водогоном і ремонту санвузлів (пристосувати їх до потреб пацієнтів);
- ужити всіх необхідних заходів, щоб усі без винятку пацієнти в Похоні, якщо для цього немає медичних протипоказань, мали можливість проводити на свіжому повітрі, принаймні, одну годину щодня;

- негайно вжити необхідних заходів для ретельного й абсолютноного дотримання розділів «Закону про психіатричну допомогу» 2000 року, що стосуються направлення до психоневрологічних установ;
- поширити пам'ятку для пацієнтів психоневрологічної установи в Похоні та усіх установ подібного типу та їхніх родин, де пояснюється, як працює ця установа, і викладаються всі права пацієнтів;
- адміністрація повинна заохочувати відвідування представниками громадських організацій установи в Похоні, а також інших психоневрологічних установ України у відповідності до статті 31 «Закону про психіатричну допомогу» 2000 року (п. 179).

<...>

Наукове видання

Аркадій БУЩЕНКО, Михайло МІНАЄВ, Михайло РОМАНОВ

ПРОТИ КАТУВАНЬ

УКРАЇНСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА ПРАКТИКА В СВІТЛІ СТАНДАРТИВ КПК

Відповідальний за випуск та редактор Євген Захаров
Комп'ютерна верстка Олег Мірошниченко

Підписано до друку 18.01.2007
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 14,4 Умов. фарб.-від. 15,6
Умов.- вид. арк. 15,9 Наклад 1000 прим.

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430
root@khpg.org
www.khpg.org

Видавництво «Права людини»
61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
серія ДК № 2275 від 30.08.2005 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4

Видання ХІГ, присвячені проблемі катувань та поганого поводження в Україні

Шевченко О.Т. Нужна ли Украине смертная казнь? (рус.). – Харьков: Фоліо, 1997. – 96 с.

Проти катувань, (укр.). Харьков: Фоліо, 1997. – 200 с.

Друкуються тексти Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження й покарання та Європейської Конвенції з аналогічною назвою, тексти другої та третьої періодичної доповіді України Комітету ООН проти катувань, матеріали обговорення цих доповідей експертами Комітету, коментарі «Міжнародної Амністії» та чотирьох українських правозахисних організацій до третьої періодичної доповіді України.

Європейські стандарти утримання в'язнів. (укр.). – Харьков. Фоліо, 1998. – 112 с.

Друкуються «Європейські в'язничні правила» і Сьома загальна доповідь КЗК.

Гуманізація процесу виховання неповнолітніх засуджених в Україні. – Харьков: Фоліо, 199. – 104 с.

Матеріали семінара в Кременчуці (май 1998 р.), где обсуждались проблемы ресоциализации несовершеннолетних осужденных.

Тюремная реформа: поиски и достижения, (рус.). Харьков: Фоліо, 1999. – 120 с.

Матеріали международного семінара «Тюремная реформа в посттоталітарних странах» (Донецьк, листопад 1998 р.), посвященного обмену опытом реформирования пенитенциарных систем, практике сотрудничества тюремных администраций и общественных организаций в различных странах, взаимосвязи открытости тюрем и становления гражданского общества.

Проти катувань. Міжнародні механізми запобігання катуванням та жорстокому поводженню, (укр.). Харьков: Фоліо, 2001. – 184 с.

Репрезентовано контрольний механізм Комітету ООН проти катувань: друкуються третя і четверта періодичні доповіді України, коментарі правозахисних організацій до цих доповідей та матеріали обговорення доповідей на сесії Комітету.

Проти катувань. Огляд повідомлень про жорстоке поводження і застосування катувань, (укр.). Харьков: Фоліо, 2001. – 272 с.

Книга є результатом огляду публікацій за період квітень 1997 р. – липень 2001 р.

Проти катувань. Європейські механізми запобігання катуванням та жорстокому поводженню, (укр.). Харьков: Фоліо, 2003. – 160 с.

Друкуються офіційний переклад Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод і Протоколів до неї, матеріали щодо подання скарги до Європейського суду з прав людини та відповідності українського законодавства та практики судової практиці Європейського суду з прав людини по статтям 3 та 5 Конвенції, Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, інформація про діяльність Європейського комітету по запобіганню катуванням чи жорстокому поводженню та встановлені ним стандарти.

Бущенко А. Проти катувань. Стаття 5 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Систематизований дайджест рішень Європейського суду з прав людини. (укр.). Харьков: Фоліо, 2003. – 288 с.

Проти катувань. Огляд повідомлень про жорстоке поводження і застосування катувань в Україні (червень 2001 р. – грудень 2002 р.), (укр.). Харьков: Фоліо, 2004. – 224 с.

Бущенко А. Проти катувань. Стаття 3 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Систематизований дайджест рішень Європейського суду з прав людини. (укр.) Харьков: Фоліо, 2005. – 288 с.

Проти катувань. Аналіз відповідності українського законодавства та практики стандартам та рекомендаціям Європейського Комітету запобіганням катуванням та жорстокому поводженню. (укр.) Харьков: Фоліо, 2005. – 240 с.

У книзі подається грунтовний аналіз відповідності українського законодавства та практики європейським стандартам щодо захисту від катувань та жорстокого поводження в частині затримання та тримання під вартою міліції.

Бущенко А. Проти катувань. Стаття 2 Конвенції про захист прав людини та основних свобод. Систематизований дайджест рішень Європейського Суду з прав людини. (укр.). Харьков: Права людини, 2006. – 244 с.